

Női karrierek: lehetőségek és elvárások

Bicskei Éva,
Farkas Gyöngyi,
Hámori Péter és
Tóth Eszter Zsófia
tanulmányai

Cieger András
Érdekek és
stratégiák

Kiss Zsuzsanna
A Zala Megyei
Gazdasági
Egyesület
megszervezése

Heltai Gyöngyi
A „vendégjáték
rítus” kockázatai

**GYERTEK LÁNYOK
TRAKTORRA!**

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

Tanácsadó Testület

Bácskai Vera
Beluszky Pál
Benda Gyula
Faragó Tamás
Gyáni Gábor
Kovács I. Gábor
Kövér György
Tóth Zoltán
Valuch Tibor

Szerkesztőség

Czoch Gábor
Granasztói Péter
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Klement Judit
Lengvári István
Sasfi Csaba
Szegedi Péter

A Női karrier c. blokkunkat Szegedi Péter szerkesztette.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Teleki László Alapítvány, a Teleki László Intézet, az ELTE Szociológiai Intézet, az Atelier Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ és a Baranya Megyei Levéltár támogatta.

A címlapon látható plakát a Magyar Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményéből való.

Kiadja a Teleki László Alapítvány / Teleki László Intézet

és a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: Granasztói György főigazgató

Címlapterv: Zátonyi Tibor

Szerkesztőség: ELTE Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék

1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/a B. ép. 2129.

(1) 209-05-55/6874, fax: (1) 372-29-12

korall@mailbox.hu, www.korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

Nyomás, kötés: PrinterArt Kkt.,

Felelős vezető: Némegy Jenő

ISSN 1586-2410

TARTALOM

NŐI KARRIEREK: LEHETŐSÉGEK ÉS ELVÁRÁSOK

Bicskei Éva:	Műkedvelés és professzionalizáció között Nők képzőművészeti oktatásának intézményesülése az első világháborúig	5
Hámori Péter:	Női szerepek és szociálpolitika Magyarországon 1920–1944	30
Tóth Eszter Zsófia:	„Mi lesz akkor, ha meggyökerezek?” A vándorlás és a visszavándorlás megéléstörténetei munkásnők életút-elbeszéléseiben	49
Farkas Gyöngyi:	„Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában	65
Cieger András:	Érdekek és stratégiák. A helyi politikai elit érdek- érvényesítési lehetőségei a kárpátaljai régió vármegyéiben a dualizmus időszakában	87
Kiss Zsuzsanna:	A Zala Megyei Gazdasági Egyesület megszervezése a neoabszolutizmus korában	107
Heltai Gyöngyi:	A „vendégjáték rítus” kockázatai A <i>Csárdáskirálynő</i> Romániában 1958-ban	125

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Hegyi Mátyás:	Emlékek egy letűnt korszakból Egy futballista emlékezései 1926-ból	144
Szegedi Péter:	Az első cipőszinórnál kezdődött... A magyar hivatásos futball születése	163

KÖNYVEK

Vidéki társadalom és mezőgazdaság a kommunista diktatúrában – Brandenburg példáján Arnd Bauerkämper: Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963 – Ö. Kovács József	184
Kaposi Zoltán: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. A vrászlói társadalom átalakulásának folyamata – Horváth Gergely Krisztián	189

Nemiség, polgári kultúra és fogyasztói magatartás Gender, Civic Culture and Consumerism. Middle Class Identity in Britain, 1800–1940. –	Vértesi Lázár	193
A nemek kutatása Délkelet-Európában Miroslav Jovanović – Slobodan Naumović (eds.): Gender Relations in South Eastern Europe. Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19 th Century and 20 th Century. –	Bokor Zsuzsa	199
Szerzőink		203
Contents		204
Abstracts		206

Bicskei Éva

Műkedvelés és professzionalizáció között*

Nők képzőművészeti oktatásának intézményesülése az első világháborúig

Jelen írás azt vizsgálja, hogyan befolyásolta a női képzőművészeti tevékenységet és annak társadalmi megítélését a képzés állami felvállalása, illetve intézményesülése a 19. század második felében Magyarországon. Vagyis, az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde női osztályának, valamint a Női Festészeti Tanfolyamnak (később a Magyar Királyi Női Festőiskolának) a működése mennyire segítette elő a nők professzionális képzőművészeti tevékenységét – képesített rajztanítónők munkavállalását és festőnők működését –, illetve hogyan hatott annak nyilvános értékelésére. Ehhez az intézményesülés előtti oktatást és képzőművészeti gyakorlatot, az intézményesülés folyamatát, a képzést magát, valamint a szakszerűen képzett és képesített nők professzionális működésének lehetőségeit és korlátait kell megvizsgálni.

A nők képzőművészeti oktatásának története ugyanakkor szélesebb keretekbe illeszkedik: párhuzamosan zajló, de egymással ütköző folyamatokkal való feszültségében lehet megérteni. Egyrészt, a kortársak számára a nemzeti művészet (különösen bizonyos festészeti ágak, például a történeti festészet) fejlettsége a nemzet önállóságát és kulturális fejlettségét jelezte,¹ így a kiegyezés után megjelent a művészetek fokozott állami támogatása, illetve a nemzeti művészeti élet formái jöttek létre – köztük egy nemzeti oktatási intézmény. Mindez nemcsak a képzőművészeti tevékenységek professzionalizációját eredményezte, hanem egyben annak nemi (valamint társadalmi státuszon és etnikumon alapuló) megkülönböztetések mentén való kiépítését is.² A cikk azokat a mechanizmusokat vizsgálja, amelyek révén a nemzeti oktatáspolitikai, illetve a képzési intézmények vezetősege fenntartották, pontosabban kiépítették a professzionális képzőművészeti tevékenységek nemszpecifikus formáit. Másrészt, a nők képzőművészeti oktatásának állami felvállalása kivételesnek mondható történeti helyzetben valósult meg. A kiegyezést követő évek liberalizmusa a nők politikai, gazdasági, társadalmi és

* Itt szeretnék köszönetet mondani Susan Zimmermann-nak (CEU, Gender Studies) kritikai megjegyzéseiért és tanácsaiért.

1 VKM jelentése 1870/71: 235, 237.

2 Például 1869-ben, az állami művészeti ösztöndíjak kiosztásánál a férfi művészek a nők számára megítélhető ösztöndíjak ellen lobbiztak: „Úgy halljuk, [...] egy pár kisasszony is folyamodott, kik műkedvelésből szintén festegetnek, az igaz, hogy rosszul, de a kultuszminiszteriumnál éppen azért akarják őket ösztöndíjjal ellátni, hogy majd jobban festegessenek. De az nagyon hálátlan dolog, ha a tehetségeket a tojásból akarjuk taláalomra fölnevelni [...] itt nem egyesek segélyezését kell figyelembe venni, hanem a kítűzött irányban az eszmét: a művészet fejlődését elősegíteni” (*Fővárosi Lapok* 1869. 06. 10.).

kulturális emancipációját, a családban és a társadalomban betöltött helyének újra-definiálását helyezte előtérbe.³ Ebben a nők magasabb oktatását és munkavállalását támogató időszakban az 1871-ben megalapított mintarajztanoda rendkívüli jelentőséggel bírt, mert az első olyan állami felsőoktatási intézmény volt, amely kaipuit – így a társadalmi, kulturális és gazdasági emancipáció lehetőségét – a nők előtt is megnyitotta. Ezért a nők felsőfokú képzőművészeti oktatása a nők professzionális aktivitásának és társadalmi megítélésének történetébe is illeszkedik. Ebben a kontextusban a különböző érdekcsoportok – az intézmény vezetősége, az egyes vallás- és közoktatásügyi miniszterek nőneveléssel kapcsolatos, változó oktatáspolitikája, valamint az egyre inkább aktivizálódó nőszervezetek és maguk a nőnövendékek – egyszerre ható, de egymástól eltérő érdekei alakították az intézmények szervezését, a nőnövendékek felvételét, speciális tantervüket, vizsgakövetelményeiket, valamint a kiképzett rajztanítónők, illetve festőnők munkavállalását, végső soron a nők professzionális képzőművészeti tevékenységének lehetőségeit és korlátait – *amatőrizmus és professzionalizmus között*.

A „MŰKEDVELÉS” – MAGÁNKÉPZÉS ÉS MARGINALIZÁLT KÉPZŐMŰVÉSZETI GYAKORLATOK

Nők képzőművészeti képzése és tevékenysége jólneveltséget, így társadalmi státuszt jelzett a 19. században – a „műkedvelés” a társasági életben nélkülözhetetlen gyakorlat, a középréteg kulturális önmeghatározásának alkotórésze volt. Mivel a kiegyezés előtt államilag finanszírozott, magasabb lánynevelő intézet nem működött magyar területeken, a magán-, illetve közösségi, egyházi intézetekben az alaptanmenetet kiegészítő és külön költséget jelentő zene-, nyelv-, valamint táncórákkal együtt szerepelt a rajz oktatása.⁴ A képzés így nem tért el az otthoni magánórától: az arisztokrata és középosztálybeli nőknek általában egy férfi magántanár (vándor-, vagy helyi festő, illetve dilettáns) adott órákat,⁵ amit kiegészíthetett vagy helyettesíthetett a műkedvelők számára kiadott, nemzetközi forgalomban elterjedt, sokszorosított „rajztanító” albumok mintáinak másolása. Az albumok a műfajok akadémiai hierarchiája szerint csoportosították lapjaikat, de a csendéleteken, tájképeken, portréfejekken és kisebb zsánerjeleneteken túl nem merészkedtek: a művészeti akadémiák „monopóliumának” számító alakrajzolás (akt), illetve sokalakos történelmi kompozíciók előtt megálltak. A mintalapok mellett a klasszikus és korabeli, ugyancsak nemzetközileg terjesztett, sokszorosított grafikai produktumok másolása és kifestése is elterjedtnek számított, azonban

3 Lásd Nagyné 1976: 8–13, Zimmermann 1999: különösen 105–149, és 151–220.

4 A kiegyezés előtti lánynevelő intézetekre, tanrendjükre vonatkozólag lásd: Orosz 1962. Az intézetek képző- és iparművészeti oktatása nem becsülhető le: például 1857-ben, a császári pár tiszteletére negyven pesti nőtanoda rendezett „mindennemű nőművekből”, „nőmű-tárlatot” a Nemzeti Múzeumban, amelyen 1112 (!) kézimunka, „rajz- és néhány diszmunika” szerepelt (*Magyar Sajtó* 1857. 05. 11.).

5 A gyakorlatról egy visszaemlékezés: H. J. 1900.

korántsem jelentett kizárólag női időtöltést: az a *dilettáns*, illetve *professzionális festőnek készülő férfiak* (alap)képzésének is része volt.⁶ Mindazonáltal, a sokszorosított grafikák másolását a hivatalos és állami képzés keretén *kívül* női „műkedvelő” gyakorlattal,⁷ illetve nők „rajztanításának” módszerével azonosították a 19. század végére:⁸ marginalizált és nemspecifikus, dilettáns képzőművészeti tevékenységet jelzett. Azonban, egy „műkedvelő” nő sokszorosított populáris grafikát másoló festménye is adható-vehető műnek számított. Emögött a közönség sokszínű és eltérő esztétikai igényeihez igazodó képzőművészeti gyakorlatok (művek, művészek) húzódnak, amelyek sokszor nem illeszthetők be a művészettörténet-írás normatív esztétikai kategóriáiba. Érdemes megemlíteni tehát, hogy a női „műkedvelés” sokszor a közönség igényeihez és saját képességeikhez igazított „professzionális” – *megélhetést* biztosító – képzőművészeti tevékenységet jelentett.⁹ Továbbá, olyan festőnők is feltűntek, akiket ambíciójuk reprezentatív művek alkotása és a nyilvános szakmai és kritikai elismertség a férfiakéval azonos megmérettetés felé hajtott.¹⁰ A nők képzőművészeti tevékenységének a műkedveléssel való azonosítása, a nemzet és a család életét veszélyeztető gyakorlatként való megítélése,¹¹ és a szervezetlen magánoktatás azonban ahhoz is hozzájárult, hogy a század folyamán a nők ambíciós képzőművészeti törekvéseit sem a szakmai kritika, sem a közvélemény nem támogatta.¹² Ezzel összefüggésben azonban ki kell emelni a „műkedvelés” *nemtől és társadalmi státusztól* (valamint *etnikumtól*)

-
- 6 Egy Madarász Viktornak (1830–1917) tulajdonított rajz (*Belvárosi Aukciósház* 1997: kat. 118.) egy nemzetközileg elterjedt populáris litográfiát másolt „vonalról vonalra.” Bár a grafikát magát egyelőre nem tudom megnevezni, de azt, Madarászhoz hasonlóan, vonalról vonalra, egy Klara Amly-ként jelzett dilettáns nőfestő is lemásolta (*Polgár* 8. 1997: kat. 105.). A két mű nemcsak kompozicionális-formai megegyezést, hanem részletekbe menő pontos megfelelést mutat. Nem egymást, hanem egy közös eredetit, egy francia populáris litográfiát másoltak – ezt bizonyítja, hogy a Klara Amly jelzéssel ellátott kép párján szerepel a „cop.” rövidítés, az előkép utáni másolásra utalva.
- 7 Clayton 1997: 135–138.
- 8 Az egyik országos nőipar-kiállításra beküldött dilettáns művek ürügyén a „lélekölő gépies rajztanítást” kárhóztatták, „mely minden rendszer és cél nélkül táj képezés, figurális rajzolás, csendéletek és egész életképek stb. útvesztőjében tévelyegve, hivatlan és ügyetlen vezetéssel” a kreativitás és „gondolkodás nélküli másolást”, nem pedig a lányok lelkének kiművelését irányozta. Streitmann 1881: 285–286.
- 9 Csak egy példa: a pesti Berzsenyi Antalné „viaszból [...] pontosan és hüven ledomborművezi” bárkiné az arcképét, akár fénykép után is. „Egy mellkép 12 példányban csak 24 ft” (*Fővárosi Lapok* 1864. 10. 30.).
- 10 Ivanovics Katalin ambíciós nőfestő az 1867-es párizsi világi kiállításra saját költségén küldött művet (Keleti 1867: 59). A Képzőművészeti Társulat egyik 1871-es kiállításán pedig nagyméretű történelmi kompozíciót („Mátyás király esküje a Zsigmond templomban”) állított ki (y. y. 1871).
- 11 A nőnevelő patrióták a gyakorlatiasság, a hasznosság és a nemzeti érzület fejlesztését követelve a műkedvelő rajzoktatásban egy arisztokratikus, a nemzet, a magyar középérték (családi) életét (gazdaságilag) veszélyeztető tevékenységet láttak.
- 12 Mácsik Máriaának egy műegyleti kiállításon bemutatott arcképeit a kritika úgy értékelte, hogy „nagyobb fontosságot kell helyezni arra a mit ígér, mint arra a mit nyújt” (K-i 1864: 187). A már említett Ivanovics Katalin történelmi kompozícióját pedig így méltatták: „[s]zép tőle, hogy nő létere ily nagy csoportba fogott, de maga a kép nem szép. Valami félenk korlátolttság látszik rajta. Az arcok nem mernek élni, a szívek dobogni, sőt még a ruhaszínek sem mernek szint vallani” (y. y. 1871). A kiállító nőművész „nyilvánosságának” elítélésére lásd Adél 1862: 625. A társadalmi elvárás miatt a festőnők házasságkötésük után gyakran feladták a művészetek gyakorlását, mint például Kärbling Henrietta vagy Barabás Henrietta.

függő, eltérő szakmai és nyilvános megítélését. Amatőr, de arisztokrata nők (és férfiak) képzőművészeti tevékenységét biztatóan és elismerően tárgyalták, valamint társadalmi státuszuknak (kapcsolatrendszerüknek és ingyen végzett tevékenységüknek) köszönhetően reprezentatív megbízásokban, kiállítási lehetőségekben, illetve elismertségben részesülhettek.¹³ A középosztálybeli festőnők nyilvánosság előtti megmérettetéseit viszont cinikusan tárgyalták és őket (a meg nem fizetett, de) reprezentatív feladatoktól távortartották.¹⁴ A formálódó nőszervezetek azonban a nők képességével összhangban álló munkavállalási és önfenntartási lehetőséget láttak a professzionális képzőművészeti tevékenységekben,¹⁵ és ez a kulturális-gazdasági emancipáció volt az, ami a nőket is a pálya (majd a szakszerű képzés) felé vezette: „éreztem azt: hogy hivatásom van, s hogyha ezt követem, önállóságra vergődhetem, talán hazámnak hasznos tagja lehetek (kiemelés tőlem – B. É.)”¹⁶

A NŐI OSZTÁLY ÉS A NŐI FESTÉSZETI TANFOLYAM – AZ INTÉZMÉNYESÜLÉS NEMSPECIFIKUS FORMÁI

A mintarajztanoda feladata „a jelenkor igényeinek s az ország szükségeinek megfelelő *rajztanárok* szakbeli kiképzése, valamint tehetséges *ifjaknak*, kik a képzőművészetek valamely ágára, különösen pedig a festészetre szánják magukat, a hivatásukra szükséges ismeretek alapos megszerzésére alkalmat nyújtani” (kiemelések tőlem – B. É.).¹⁷ A szabályzat szerint „a gyakorlati szakok tanfolyamaiban, míg a helyiség engedi, *nők is* vehetnek részt, ha a szabadkézi rajzolásból kívánt előkészültséget [...] igazolták” (kiemelés tőlem – B. É.).¹⁸ Valóban, az intézmény meg-

13 Például, Ráth Mór Orczy Tekla bárónő *ornamentális* rajzaival díszített imakönyvet adott ki. A kritika szerint a mű „ritka rajzképességről, termékeny leleményről, gyöngéd női izlésről és igazi vallásos ihletről” tanúskodott (*Fővárosi Lapok* 1867. 12. 07. 1127). Klimkovics Ferenc műtermében Lánczy J. abonyi főispán a császári párról készített festményeit állította ki. *Fővárosi Lapok* 1864. 11. 04. Gróf Waldstein-Wartenberg János (1809–1876) dilettáns arisztokrata a Képzőművészeti Társulatban állította ki egy magyar tájakat bemutató grafikai albumát 1871-ben. (*Fővárosi Lapok* 1871. 01. 31.).

14 Például, miután arról tudósítottak, hogy „Birly Emma ka. – tehetséges műkedvelő – a ferencvárosi új templom számára ajándékba fest oltárképet” (*Fővárosi Lapok* 1867. 05. 05.), egy férfi „művész felszólal, hogy egy fővárosi templom oltárképéről lévén szó, a fődolog nem az, hogy ingyen munka, hanem hogy művészi munka legyen. Valószínű, hogy bíráló nélkül nem is fogják az oltár fölé helyezni” (*Fővárosi Lapok* 1867. 05. 11.).

15 „Sok sikert érhetnek el a nők a művészet különféle ágaiban is, különösen a zenészetben, színészetben, a festészetben és még a szobrászatban is. [...] Általában a művészetnél is – eddigi tapasztalásaink szerint – csak ott és annyiban hozhatnak létre nagyobb becsű alkotásokat, a hol és a mennyiben a képzelet reproductív ereje működhetik” (Molnár 1873: 1). Húsz évvel később, Lövei Klára így fogalmazott: „főleges mondanom, hogy ügyes festőnő milyen szép állást vívhat ki magának, miként a példák mutatják. Azért, a kinek tehetsége van a festészetre, igyekezzék magát tökéletesíteni azon művészetben s önállást szerezni általa” (Lövei 1895: 152).

16 Magyar Képzőművészeti Egyetem Levéltára (MKEL), Igazgatói, Rektori Hivatal Iratai (IRHi), 1. doboz. Rösner Adél levele Kelety Gusztávhoz, 1882. június 21.

17 *Értesítő* 1878/79: 3.

18 *Értesítő* 1878/79: 3. *Kivonat* 1878/79: 8. A nőnövendékekre lásd: Bicskei 2002.

nyitásától fogva nőnövéndékeket is felvett, azonban két jellegzetesség hosszútávon meghatározta és jelentősen befolyásolta felvételüket és képzésüket: rajztanítónők és festőnők képzése az 1897/98-as tanévig másodlagosnak számított az intézményben,¹⁹ illetve számukat és oktatásukat a rendelkezésre „álló” (a rendelkezésre bocsátott) tér, vagyis az *elhelyezés* révén korlátozták.

Mivel a mintarajztanoda fennállása első öt évében egy bérelt épületben működött, az „intézet helyiségei nagyobb mennyiségű tanítványoknak felvételét” megakadályozták.²⁰ A helyhiánynak, az intézményesülés alacsony fokának, valamint a két nem egy intézményen belüli képzési gyakorlata ismeretlenségének és újdonságának köszönhetően az első években sem a nemek, sem képzésük nem különült el szigorúan.²¹ Ez a szabályozatlan gyakorlat a térbeli terjeszkedéssel és az intézményesüléssel párhuzamosan megszűnt: a mintarajztanodának a Sugár úti épületébe való költözése után, az 1876/77-es tanévtől a nőnövéndékeket a férfiaktól elválasztották és egy helyiségre koncentrálták – ezzel megszületett a „női osztály”.²² A nők térbeli szeparálása a képzés nemspecifikus szervezésének és diszkriminatív mechanizmusoknak engedett teret. Például, míg a férfiak képzése szakosztályokra (rajztanár, illetve -tanító, valamint művész) és kezdetben három, majd négy évfolyamra oszlott, az egy tanteremre korlátozott női osztály *csoportszerű* képzésben részesült. A csoporton belül nem voltak évfolyamok, a csoport egészét képezték éveken keresztül. Többévenként ismétlődő felvételi hullámokkal kialakítottak – esetleg egy-két évig „bevértak” – egy stabil, tíznél kevesebb főből álló, jól működő csoportot, amely a képzés évei alatt mintegy „befagyott”: éveken keresztül nem vettek fel új növendéket (azok megzavarhatták volna a csoport oktatását), vagy csak rendkívül alacsony számban, ekkor az újonnan felvetteknek igazodniuk kellett a csoport színvonalához (ha ez egy év alatt nem sikerül, kimaradtak). A képzés befejeztével a csoport hirtelen feloszlott, és nagy létszámban jelentek meg új növendékek. Az 1887/88-as tanévtől két újabb helyiség megszerzése lehetővé tette a nőnövéndékek évenkénti felvételét, a csoport „kezdőkre” és „haladókra” tagolását (bizonyíthatóan legkésőbb az 1894/95-ös tanévtől), és megvetette az 1897/98-as tanévben bevezetett, a férfiak

19 Az 1897/98-as szabályzatban tűnt fel először, hogy az intézmény nők képesítését is céljának tekintette: „rajztanárokat, illetve rajztanítókat és rajztanítónőket szakszerűen kiképezni, – valamint tehetséges ifjakat és nőket, kik a képzőművészetek valamely ágára, különösen pedig a festészetre vagy szobrászatra szánják magukat [...] művészi hivatásukra előkészíteni” (kiemelések tőlem – B. E.) (*Értesítő* 1897/98: 3).

20 VKM jelentése 1870/71: 246. Egy híradás szerint „[e]gy terem a nők részére áll, miután van egy pár nő tanítvány is” (*Vasárnapi Újság* 1871. 11. 19.).

21 Bár a Rumbach utcai épület földszintjén „a nőtanulók számára külön mintázó helyiség”, majd még az első tanév végén a harmadik emeleten egy, „az alul kiszorult nőtanítványok festőterméül” szolgáló terem is volt (VKM jelentése 1872: 145), a rajztanítónőnek készülő Jakab Sarolta néhány évig a férfi rajztanítókkal egy osztályba járt – erre mutat az 1876/77. évi beiratási lajstrom (MKE Könyvtára). Trefort Ágost megjegyzése szerint „kiemelendő azon örvendetes körülmény is, hogy a két nem belüli növendékek érintkezésében, részint közös tanfolyamokban, részint az egymásra nyíló tanhelyiségek tözsomszédságát tekintve, az intézet fennállása óta a legkisebb megrovásra méltó tény sem fordult elő” (VKM jelentése 1873: 407).

22 A „női osztály” elnevezés az 1877/78-as beiratási lajstromban tűnt fel először. MKEL IRHi.

képzéséhez hasonló, négy évfolyamra bontás alapjait.²³ A mintarajztanoda növendékeinek létszáma a terembővülés és az évfolyamokra tagolás fokozataival egyenes arányban nőtt, de a növendékek összlétszámának harmadát az első világháborúig soha nem lépte túl. Ez az intézmény vezetősége által meghatározott és fenntartott „hagyomány” volt.

A nők hátrányos megkülönböztetésének része volt, hogy a mintarajztanoda növendékei kezdetben csak „vendéglátogatók” lehettek, később „rendes” és „rendkívüli” tanulóira oszlottak, majd 1890-től Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletére a rajztanítónő-jelöltek „rendes” növendéki státuszt kaptak – mindennek a tandíj, a kötelező tantárgyak, illetve a képesítés szempontjából volt jelentősége.²⁴ Professzionális képesítést csak a „rendes” rajztanítónők kaphattak – az intézmény kezdetétől fogva elzárkózott hivatásos festőnők képzésétől: festészeti oktatásban csak magas tandíjat fizető és „rendkívüli” növendékek részesülhettek.

A mintarajztanodai festészeti oktatáson túl egy önálló nemzeti képzőművészeti akadémia létrehozása kezdetétől fogva az alapítók szeme előtt lebegett. A férfiak számára a magasabb festészeti tanulmányokat két, a mintarajztanoda művészképzésén alapuló tanfolyam biztosította. Az 1882/83-as tanévben hozták létre a mintarajztanoda épületén kívül elhelyezett, de *szervezetileg* a mintarajztanodához tartozó, kizárólag férfi művésznövendékeket tömörítő gyakorlati festészeti szakosztályt Lotz Károly vezetésével, amelynek az volt „a hivatása, hogy természetes és szükséges kapcsolatot képezzen [... a mintarajztanoda] és a megnyilando [festészeti és szobrászati] mesterműhelyek között”.²⁵ A festészeti mesteriskola 1883-ban jött létre Benczúr Gyula vezetése alatt, és azt a nemzeti képzőművészeti „akadémia első alapkővé”-nek tekintették.²⁶ Míg a gyakorlati festészeti szakosztályban kiterjedt akttanulmányokat (valamint vázlatokat) készítettek a férfi művésznövendékek, és az itt szerzett „alaposabb felkészültség” a mesteriskolába lépésre, illetve a külföldi akadémiai tanulmányokra készített elő, a mesteriskolába járók „akt-festő estéli tanfolyammal” egészítették ki történelmi „compositionális” tanulmányaikat, sőt, a társasági élet jeleseiről festettek portrékat, illetve különböző állami ösztöndíjakban és megbízásokban részesültek.²⁷ Így a mesteriskola nemcsak egyfajta „műhely”, hanem (állami) védettséget is jelentett a pályakezdő festészeknek. A három egymásraépülő tanfolyam egy olyan képzési láncolatot

23 *Értesítő* 1894/95: „Az O.M.K. M. és R. 1894/95-iki tanévre megállapított tanórarendje” B táblázat. *Értesítő* 1897/98: 59 és 93. B táblázat.

24 *Vasárnapi Újság* 1871. 10. 08. A rendes férfinövendékek egy évre 10 ft-ot, a vendéglátogatók – ritka kivételekkel, az összes nő annak számított – az 1895/96-os tanévig 40 ft-ot fizettek. A „rendes” rajztanítónő-növendékek Csáky rendelete után a 10 ft-os tandíjat fizették (*Értesítő* 1889/90: 47). A tandíj leszállítása Csáky 1891/11.996. számú, tanítónőket érintő rendeletével függött össze, ami az államköltségen való oktatást, illetve segélyezést csak akkor tette lehetővé, ha a nők – nyilatkozat formájában – későbbi munkavállalásra kötelezték magukat. Vagyis, Csáky a nők képzését *gazdasági megtérülés* esetén támogatta.

25 VKM jelentése 1880/81–1881/82: 420, 449.

26 VKM jelentése 1880/81–1881/82: 450.

27 VKM jelentése 1881/82–1882/83: 208–209, 1882/83–1883/84: 283, 1885/86: 311.

alkotott, amely a festészet alapjaitól a legmagasabb akadémiai műfajok művelésére készített fel, és olyan „hivatalos” művészeket képzett, akik állami és magas társadalmi rétegektől érkező, reprezentatív megbízásokat láttak el.

Bár a mintarajztanoda elzárkózott a professzionális festőnők képzésétől és képesítésétől, a férfiak akadémiai tanulmányok felé mutató tanfolyamainak megalakulásával párhuzamosan felmerült a nők magasabb festészeti képzésének megoldása is. Mivel a mesteriskolába nők is jelentkeztek (őket elutasították), Trefort Ágost vallás- és közoktatásügyi miniszter 1885-ben Lotz Károly vezetése alatt megalapította a kezdetben a MTA palotájának első emeleti helyiségeiben, majd a Várbazárban működő női festészeti tanfolyamot. Egy speciálisan női festészeti tanfolyam létrehozását Trefort a „társadalmi illemmel”, a képzésben részesülő két nem *térbeli elkülönítésének* szükségességével indokolta,²⁸ valójában azonban a mintarajztanodától *szervezetileg és helyileg is leválasztott* intézmény adminisztratív hovatartozása és funkciója – pontosabban, a nők professzionális festészeti képzésének *célja* – az alapítók számára sem volt egyértelmű. Amikor „a körülmények annak végleges és minden tekintetben célirányos elhelyezését megengedik”, „fog [...] azon kérdés is eldőlhetni, vajjon-e tanfolyamot a mesteriskolával, vagy a mintarajziskolával lesz-e lehetséges szerves összefüggésbe hozni, melyektől egyelőre helyi tekintetben oly távol esik, hogy külön vezetés alá kellett állítani.”²⁹ A tanfolyamnak a mintarajztanodától és a férfiak magasabb képzésétől elkülönített adminisztrációja és elhelyezése mögött nem a „társadalmi illem” vagy a térbeli távolság hivatalos retorikában használt indokai húzódtak.³⁰ A mintarajztanodától a mesteriskoláig terjedő képzési láncolatban a női festészeti tanfolyam *elhelyezésének* kérdése azt a dilemmát fedte, hogy a professzionális festőnők egy alapszintű és minimális mintarajztanodai, vagy a férfiaknak biztosított akadémiai tanulmányok felé mutató, azzal párhuzamos képzésben részesüljenek-e. A férfiak számára létrehozott magasabb szaktanfolyamok szervezetileg a mintarajztanodára épülő láncolata egy leendő képzőművészeti akadémia felé mutatott annak minden előnyével együtt; a nők festészeti oktatása a mintarajztanodától való szervezeti leválasztással viszont egy leendő képzőművészeti akadémiai képzéstől való elválasztásukat – az állami támogatástól, a magasabb megrendelői köröktől és a reprezentatív feladatoktól való távortartásukat is jelentette.³¹ Így, míg a férfiak számára kialakított tanfolyamok a professzionális és hivatalos működéshez elengedhetetlen képességek és kapcsolatrendszer kialakítását biztosították, a női festészeti tanfolyam feladata „abban áll, hogy rajzolásra valóban tehetséggel bíró nők

28 „Az a nagy nehézség, melylyel a művészeti iskolákban a két nembeli serdülő ifúságnak teljes elkülönítése mindenkor találkozott, tette indokolttá egy nők számára berendezett festészeti tanfolyam felállítását” (VKM jelentése 1883/84: 588).

29 VKM jelentése 1883/84: 588.

30 Hiszen ekkor a női osztály már 15 éve működött egy alapvetően férfiak számára alapított intézményen és épületen belül, illetve ugyanazon személy irányította az egymástól igen távoli női festészeti tanfolyamot és a gyakorlati festészeti osztályt (Lotz Károly, a Várbazárban és a régi Zeneakadémia épületében).

31 Például, a férfiakkal ellentétben, „[a] női festészeti iskola tanítványai ösztöndíjra vagy állami segílyre igényt nem tarthatnak” (*A női festőiskola szabályzata* 1899: 4).

művésznőkké vagy *ügyes dilettánsnőkké* képeztesse ki” (kiemelés tőlem – B. É.).³² A professzionális festőnők visszaszorítását szolgálta a férfiak magasabb képzésétől eltérő tanrend is: a műfajok akadémiai hierarchiájának csúcsát jelentő történeti kompozíciók helyett a nőknél a kisebb műfajok, a tájkép- és csendéletfestészet egészítette ki a figurális tanulmányokat.³³

A női festészeti tanfolyamon a hosszú (akár nyolc éven át tartó) benntartózkodás lehetősége és a férőhelyeknek a női osztályéhoz hasonló limitáltsága ugyancsak stabil „csoportot” alakított ki. A „szabad fejlődést megakasztó helyi és financiális szűk viszonyok”³⁴ ellenére a tanfolyam a nők számára elérhető legmagasabb képzőművészeti oktatást biztosította éveken át, amelynek „elhelyezése” (adminisztratív hovatartozása, vagyis a festőnőképzés célja) csak az 1891/92-es tanévtől dőlt el. Az új vallás- és közoktatásügyi miniszter, Csáky Albin a tanfolyamot szervezetileg (és ideiglenesen helyileg) a mintarajztanoda női osztályába olvasztotta.³⁵ Döntésével a nők festészeti tanulmányait alapszintre redukálta, és Kelety Gusztáv igazgatót külön felkérte, hogy a festészeti tanfolyam növendékeit, lehetőség szerint, *rajztanítónőkké* ossza be.³⁶ Az egykori női festészeti tanfolyam rajztanítónőkké be nem osztott növendékei „vendéglátogatókká”, illetve „rendkívüli” növendékekké fokozódtak le a mintarajztanodában.³⁷ Ezáltal a nők festészeti oktatása egy képzőművészeti akadémiától, így a hivatalos megbízatásoktól és kapcsolatrendszerétől elzárt, speciálisan női és műkedvelőnek tekintett tevékenységre készített fel.

Váltásra az 1897/98-as tanévtől került sor, amikor Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter decentralizáló rendeletére a magasabb képzést biztosító művészeti osztályok szervezetileg függetlenedtek a mintarajztanodától.³⁸ Így a nők festészeti tanulmányaikat bár helyileg továbbra is a Várbazárban, de a „magyar kir. női festészeti iskola” keretében folytatták.³⁹ A mintarajztanoda női osztálya ezután is csak rajztanítónőket képesített – a művészeti ambícióval, illetve megfelelő előképzettséggel nem rendelkező nők ismételten csak „vendég-” vagy „rendkívüli” látogatói státuszt kaphattak. Magas számuk az iskola falain belül a női képzőművészeti tevékenység dilettáns felfogásának továbbélését eredményezte. Ellentétben a férfiakkal, a mintarajztanoda nem célozta *professzionális* nőművészek képzését és képesítését fennállása első harminc évében – az csak az

32 VKM jelentése 1883/84: 588.

33 VKM jelentése 1883/84: 588, 1885/6: 312, *Vasárnapi Újság* 1885. 10. 18.

34 VKM jelentése 1885/86: 312.

35 *Értesítő* 1890/91: 39. A festőnőket helyszűke miatt az 1893/94-es tanév folyamán *visszaköltöztették* a Várbazárba (*Értesítő* 1893/94: 40).

36 MKEL IRHi, 1. doboz. 9339. sz. levél. Ez összhangban állt Csákynek a tanítónőképzésről alkotott elképzelésével. Lásd a 24. lábjegyzetet.

37 Sokatmondóan, tantervük nem a gyakorlati festészeti szakosztály vagy a mesteriskola, hanem a mintarajztanoda negyedéves művésznövendékei tantervének – a tananyag és az óraszám tekintetében – csökkentett és nonspecifikus változata volt (alakrajz és -festés, élő fejminta festés, elemi kompozíció-gyakorlatok, alak-, tájkép- és csendéletfestés). *Értesítő* 1895/96: 37.

38 *Értesítő* 1897/98: 58.

39 A festőiskola céljaként azt jelölte meg, hogy az „arra hivatott nőket a festészet önálló gyakorlására szükséges kiművelésben részesítsen” (*A női festőiskola szabályzata* 1899: 3).

1902/03-as tanévtől indult meg, amikor a művésznő-növendékek a férfi művésznövendékekkel „azonos”, de nem koedukált képzésben részesültek (hasonlóan a rajztanárnő-jelöltekhez, akiket ettől fogva a férfi rajztanárjelöltekkel megegyezően képeztek).⁴⁰ A festőnőképzés azonban ezután is marginalizált maradt a mintarajztanodában: az intézmény a növendékeket folyamatosan az *(ekkor szervezeti-leg különálló)* várbazárbeli festőiskolába tolta át, „helyhiányra” hivatkozva.⁴¹ A mintarajztanoda képzésétől szervezetenként elválasztott női festészeti oktatás nem igazodott a férfiak képzőművészeti akadémia felé mutató képzési láncolatához – innen nem volt út történeti kompozíciók, a felsőbb mecénatúrát biztosító kapcsolatrendszer és állami megrendelések felé, a professzionális képzőművészeti tevékenységeknek a férfiakéval egyenlő esélyű gyakorlásához.

A különálló mesteriskolák és a női festőiskola Apponyi Albert centralizáló intézkedésének köszönhetően az 1908/09-es tanévtől beolvadtak a mintarajztanodából létrehozott Képzőművészeti Főiskolába.⁴² Ez azonban továbbra sem jelentette a festőnő-növendékek egy állami képzőművészeti „akadémiának” számító képzési láncolatba való betagozódását, azt, hogy akárcsak a mesteriskolákat látogató „tehetséges fiatal festők és szobrászok [...] a szabad művészet területére való kilépésük első éveiben állami kedvezmények között készülhessenek fel a pálya nehézségeivel való minél sikeresebb megküzdésre”.⁴³ A női festőiskola ugyanis a férfiak mesteriskoláitól leválasztott státuszban maradt és speciális feladatot teljesített be „arra való számítással, hogy minden oly művelt nő, ki szakszerű művészeti kiképzésben részesül, még akkor is, ha a művészet gyakorlatában kiválóságra nem emelkedhetik, a család körében hivatott öre és terjesztője lesz annak az artistikus szellemnek és világnézetnek, mely egyik főfeltétele [...] a finomult társadalmi műveltségnek”.⁴⁴ Annak ellenére, hogy a nemzeti oktatáspolitikai a nők magasabb festészeti képzésének láncolatát szervezetenként nem biztosította, a mintarajztanoda vezetősége pedig elzárkózott professzionális festőnők (alap)képzésétől, a női osztály és a női festészeti tanfolyam (illetve festőiskola) növendékeinek vizsgálata egy alulról, informálisan szerveződő folyamatosságra mutat. Sokan a női osztály elvégzése után a női festészeti tanfolyamon folytatták képzőművészeti tanulmányaikat, így különösen hosszú képzésben részesültek.⁴⁵ Nemcsak a professzionális (tovább)képzés érdemel figyelmet, hanem a nők magatartása is: ambíciójuk, tehetségük, anyagi és családi helyzetük révén lehetőségük volt arra, hogy éveken keresztül, hétköznapjaik nagy részét a női festészeti tanfolyam keretében töltsék. Ennek azonban gyakorlati indokai is voltak: a tanfolyam egyfajta „műhelyként”

40 *Értesítő* 1902/03: 49, 1903/04: 26.

41 Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézet Adattára (MTA MKA), M.D.K.C.I.1/1.

42 *Értesítő* 1907/08: 38.

43 VKM 1908: XI. fejezet.

44 VKM 1908: XI. fejezet.

45 Például Báró Braunecker Ernesztina, női osztály: 1882/83–1888/89 (rajztanítónő), női festészeti tanfolyam: 1889/90–1895/96 (összesen 14 év). Telkessy Valéria, női osztály: 1887/88–1890/91 (rajztanítónő), női festészeti tanfolyam: 1891/92–1902/03 (összesen 16 év).

funkcionált. A *professzionális* festőnői működéshez elengedhetetlen eszközöket – műtermet, modelleket és inspiráló közeget – biztosított, amelyek máskülönben (magánúton) nehezebben lettek volna hozzáférhetőek.

Mindebből az látható, hogy a professzionális képzőművészeti tevékenységre felkészítő képzés intézményrendszere nemi megkülönböztetés mentén épült ki: a férfiakat favorizálta és a nőket diszkriminálta. A nemzeti oktatáspolitikai és a nők képzőművészeti képzésével foglalkozó intézmények nem annyira fenntartották, mint inkább kialakították a női képzőművészeti tevékenység *dilettánsként* való megítélését a professzionális képzés és képesítés diszkriminatív szervezésével. A mintarajztanoda nemcsak a nők professzionális képzőművészeti tevékenységének dilettánsként való felfogását tartotta fenn, hanem egyben a műkedvelést (a női) nemhez kötötten építette ki. Az intézményt „határozatlan céllal” látogató, dilettáns férfiak vizsgálata ugyanis arra mutat, hogy, ellentétben a nőkkel, a mintarajztanodai képzés lehetőséget biztosított műkedvelő státuszuk professzionális művésszé, illetve rajztanárrá való fordításába. Az újonnan alapított oktatási intézmény számára fontos volt megfelelő számú tanuló felmutatása – és a bizonytalan megélhetést nyújtó, alacsonyan fizetett és minimális társadalmi presztízzsel bíró képzettségek (rajztanító és művész) nem vonzottak megfelelő számú tanulót,⁴⁶ ellentétben sok műkedvelő férfival. Az intézmény működésének kezdeti szakaszában a férfi műkedvelők száma mindig meghaladta, általában *többszörösen*, az intézményt látogató *összes* nő számát, arányuk csak a nyolcvanas évek elejétől csökkent az összes nőhallgató aránya alá. Továbbá, a dilettáns férfiak száma csak a nyolcvanas évek elejétől csökkent a *professzionális* férfi művésznövendékek száma alá – ekkor azonban a „professzionális” művészek száma emelkedett meg ug-rásszerűen. A nyolcvanas évek közepétől a műkedvelő férfiak láthatatlanná váltak: a kimutatásokban a *professzionális* művészekkel egy kategóriába (és képzés-be) kerültek. Itt csak utalok arra, hogy az intézmény nemcsak nemek szerint különböztette meg és kezelte eltérően a dilettáns képzőművészeti tevékenységet, hanem a társadalmi státuszon túl, etnikai alapon is.⁴⁷

46 A „nagyon is szerényen díjazott rajztanári állomásokra jelöltekül legnagyobb részben szegényebb sorsu ifjak jelentkeznek” (VKM jelentése 1870/71: 245).

47 Hegedűs Lajos miniszteri tanácsos levélben fordult 1875-ben Kelety Gusztáv igazgatóhoz, hogy egy „czigánybanda” muzsikusanak fafaragó fiát, Sovánkát az intézményben államköltségen (!) képezzék. Kelety a kérést elutasította: „Az úgynevezett naturalista műképességekkel szemben az orsz. mintarajztanodában tett addigi tapasztalások nem mondhatók kedvezőknek. Falusi magányban felnőtt, s mint ilyenek nagy reményre jogosított ifju tehetségesek rendszeres oktatás közben igen közönséges színvonalra lapultak, a további haladásuknak rendszerint az *értelem fejletlensége* sőt bizonyos fokig *mondhatni fejlődőképtelensége* vetett gátat. Két ilyen esetben már jóformán le kell mondanunk azon reményről, hogy az illetőkből kiváló művész, vagy akár csak rajztanár is válhatnak” (kiemelés tőlem – B. É.) (MTA MKA, M.D.K.C.I.1/44.1–2.). Paraszti sorból származó és tanulni vágyó „dilettánsokra” vonatkozóan: MTA MKA, M.D.K.C.I.1/47.1–2.

A KÉPZÉS – NEMSPECIFIKUS TANTERVEK

A nők képzőművészeti oktatásának szervezése után érdemes megvizsgálni magát a képzést. A növendékek tanrendjének változását nyomonkövetve kirajzolódik a mintarajztanoda *nemspecifikus* nőképzése, amelyet a férfiakéval *azonos* tantárgyak több szakaszban történő bevezetése sem változtatott meg. Míg az 1902/03-as tanév után a rajztanárnő- és a művésznövendékek a férfiakéval megegyező (de nem koedukált) képzésben részesültek,⁴⁸ addig a rajzitanitónők a férfiakéval megegyező tantárgyak bevezetése után is „speciális igényüknek megfelelő” tantervek alapján tanultak egészen az 1920/21-es tanévig.⁴⁹ A mintarajztanodában a nemspecifikus, illetve a férfiakéval megegyező nőképzési trendek bemutatásához a gyakorlati és az elméleti tárgyak, illetve az ékítményes és iparművészeti rajz, valamint az aktrajz és a bonctan oktatásának felvázolása a legalkalmasabb.

A növendékek az első években, az intézmény szabályzata értelmében csak gyakorlati képzést kaptak, míg a „rajztanárok és tehetséges ifjak számára” a gyakorlati képzést „elméleti tanfolyamok” tették teljessé.⁵⁰ A nők számára előírt gyakorlati szakok a figurális, valamint az ékítményes rajzot és festést, az elzárt elméleti képzés a mértani segédszakokat, a boncalaktant, műtörténelmet és módszertant foglalta magába. A kilencvenes évek elején, többnyire miniszteri utasításra, a növendékek tanrendje kibővült: bevezették az általános nevelés- és oktatástant (1885/86), a geometriát (1890/91), a magyar irodalmat (1893/94), a színes ékítményt (1894/95), a szemléleti látszattant (1894/95 előtt) és a vízfestést (1893/94).⁵¹ Az új tárgyak nagy része elméleti tárgy volt, azonban csak néhány tartozott a mintarajztanoda képzésének fókuszában álló, geometrikus rajzok közé. A „csupán nők részére” előadott vízfestést egyrészt női igényekhez és képességekhez illő művészeti ágak tekintették, másrészt a tantárgy feladatköre – „edényne-műek, csendéleti tárgyak, virágok, különböző növények s ilyenekből összetett csoportok; hímezési s szövet minták, iparművészeti tárgyak természet utáni megfestése” – alapot biztosított a századfordulón felértékelődő, a nemzeti formanyelvvel átítatott iparművészeti oktatásnak is.⁵²

48 Az 1901/02-es tanévig „a női művésznövendékekre nézve a rajzitanitónő-jelöltek órarendje érvényes, azonban az ékítményes és iparművészeti rajz gyakorlására, az iparművészeti stílustan s a magyar irodalom és általános nevelés tan hallgatására nem köteleztetnek” (*Értesítő* 1901/02: 105). Az 1902/03-as tanév második félévétől tantervük a férfi művésznövendékekét követte, vagyis a női és férfi művésznövendékek *egyenlő* képzésben részesültek. A tanrend alakrajz és festés, mintázás, szemléleti látszattan, boncalaktan, építészeti stíl- és alaktan, látszattani szerkesztés és művészetek története látogatását írta elő, a művésznövendékek azonban „külön órákban is gyakorolhatják a csendéleti aquarell-festést,” vagyis a nemspecifikus képzés *választható* maradt (*Értesítő* 1902/03: 49).

49 *Évkönyv* 1917/18–1920/21: 10.

50 *Értesítő* 1878/79: 8.

51 *Értesítő* 1893/94: 6, 1901/02: 64, 1907/08: 11, 13.

52 *Értesítő* 1894/95: 6, 1901/02: 60. Egyébként 1893 és 1897 között a férfinövendékek is gyakorolták a vízfestést, de az az 1897/98-as tanévtől, az „egységesített” tanrend bevezetésekor eltűnt órarendjükben (*Értesítő* 1894/95: Az O.M.K. M. és R. az 1894/5-iki tanévre megállapított tanóra rendje – A táblázat, *Értesítő* 1897/98: 92–93 – A és B táblázat).

A nőnövendékek tananyagának jelentős kibővülése – csakúgy, mint rajztanító-nők képzésének az intézmény egyik céljaként való meghatározása és a négy évfolyamra bontott oktatás bevezetése – az 1897/98-as tanévben nem miniszteri rendeletnek, hanem a nőszervezetek nyomására a nők számára is megnyíló és koedukált képzést nyújtó bölcsészeti és orvostudományi karok a mintarajztanoda vezetőségére gyakorolt hatásának tulajdonítható. A nők hivatalos tantervében olyan új tantárgyak jelentek meg, amelyek a férfiak tantervének már régóta, illetve kezdettől fogva részét képezték, úgymint a mintázás, a művészetek története, az ábrázoló geometria, az iparművészeti rajz és stílus, a látszattan, a boncalaktan, az építészeti stílus és alaktan, és a nők tanrendjében ekkor tűnt fel az alakrajzon belül az aktrajzolás is.⁵³ Vagyis, az 1897/98-as tanévtől nők és férfiak *elméletben egyenlő, de nem koedukált képzésben*⁵⁴ részesültek a mintarajztanodában. A nők minősítvényi és vizsgálati lapjai azonban azt mutatják, hogy a *gyakorlatban* nem tanították és nem kérték számon az összes bevezetett új tárgyat az 1902/03-as tanévig. Ekkor, a miniszteri rendeletre bevezetett új, kötelező vizsgaszabályzat volt az, ami maga után vont a vizsgálati tárgyak tényleges tanítását.⁵⁵ Ezenkívül, az egyes új tantárgyaknál a férfiak és a nők számára előírt, eltérő óraszámokkal, valamint egyes tantárgyak anyagának módosításával továbbra is fenntarthatták a *nemspecifikus képzést*.

Ennek egyik megnyilvánulása az intézmény nőképzésére kezdettől fogva, az 1897/98-as és 1902/03-as „reformok” után is jellemző gyakorlat, az elméleti képzés elhanyagolása volt. A nőknél az elméleti tárgyak óraszámára *fele, vagy felénél kevesebb* volt a férfiak elméleti óraszámának.⁵⁶ Azoknak a gyakorlati tárgyaknak viszont, amelyek a „nemzeti tradíció” szellemében végzett iparművészeti tevékenység köréhez kapcsolódtak, kétszer-háromszor magasabb volt az óraszámuk a nőknél, mint a férfiaknál.⁵⁷ Ennek csak látszólag mond ellent az, hogy a nők iparművészeti rajz óraszámára a férfiak óraszámának egynegyede volt: a nőknél ugyanis ebben a tárgyban nem volt „önálló tervezgetés”, pusztán „a női kézimunka körébe tartozó műtárgyak, mint hímzések, csipkék” tanulmányozása, különös tekintettel a „magyar motívumokra.”⁵⁸ A nőnövendékeknel fokozatosan megjelent a nő tervezés „különösen a női kézimunkára” koncentrált.⁵⁹

A rajztanító-nők tanrendjében a nemspecifikus oktatás sarokkövének számító (színes) ékítményes és iparművészeti rajz, a nemzeti formanyelvvel átítatott női kézimunka oktatása rövid kiterőt igényel. A női iparművészeti tevékenység, a hímzés felértékelődése párhuzamosan haladt „nemzeti fontosságának” kialakulásával: megbélyegezték a magyar gazdaságot hátrányosan érintő, nemzetközi kézi-

53 *Értesítő* 1897/98: 16–22, 93.

54 Koedukált képzés esetén is a nemek eltérő előképzettsége miatt fenn lehetett tartani nemspecifikus képzést (Zimmermann 1999: 138).

55 *Értesítő* 1902/03: 27.

56 *Értesítő* 1902/03: 47–48.

57 *Értesítő* 1901–02: 9, 17, 1902/03: 47–48, 1904/05: 20–21, 1906/07: 37–38.

58 *Értesítő* 1901/02: 9–10, 17.

59 *Értesítő* 1904/05: 30.

munka-minták használatát, fokozatosan előtérbe került a *nemzeti tradíció formanyelve*, és az 1880-as években a „női ipar” gazdasági emancipációt elősegítő tevékenységként tűnt fel.⁶⁰ A nemzeti tradíció formanyelvének ismerete azonban egyre inkább *előképzettséget*, rajztanulmányokat igényelt.⁶¹ A mintarajztanodában a rajztanítónői képzés keretében a magyar motívumokkal áthathott, színes ékítmények és iparművészeti tárgyak rajza és festése ezzel a diskurzussal párhuzamos. Fontos azonban rámutatni a mintarajztanoda passzivitására: a nemspecifikus tantárgyból a vizsgát, majd évekkel később magát az oktatást is Csáky Albin rendeletére vezették be.⁶² A női kézimunka „elméleti” oktatásával – az intézmény szemszögéből – ugyanis fennállt annak a veszélye, hogy a rajztanítónők kézimunka-tanítónőkké devalválódnak. Szemléletváltásra az 1904/05-ös tanévtől került sor, amikor az iparművészeti *gyakorlati* tanfolyam felállításával már nem csak tanulmányozták és tervezték, hanem ki is vitelezték kézimunkaterveiket a növendékek.⁶³ A rajztanítónők iparművészeti tevékenysége azonban kulturális nivellálódást jelentett: a mintarajztanoda vezetőségének kiértékelésében csak arra volt jó, hogy „azok a növendékek, *akik az oklevél megszerzése után tanítónői álláshoz egyelőre nem juthatnak, ily módon iparművészeti készségük és kézi ügyességük révén tarthassák fent magukat*” (kiemelés tőlem – B. É.).⁶⁴ A századfordulóra az iparművészeti tevékenység szükségszerűvé vált: a csak lányiskolákban alkalmazott rajztanítónők alacsony óraszámra nem tette lehetővé megélhetésüket, így a rajz- és a kézimunka-tanítónőiség összeolvasztásáért indult „tanügyi mozgalom”. A nemzeti oktatáspolitikára a mintarajztanoda fokozatosan engedett: lehetővé tette a rajztanítónők kézimunka-képzését – az intézményen *kívül*, az állami nőipariskolában, majd a kézimunka-tanítónőiség rajztanítónőiségbe való olvasztását – mindvégig elzárkózva a kézimunka-tanítónők rajztanítónői képzésétől és képesítésétől.⁶⁵

A kézimunkára koncentráló, így méginkább *nemspecifikussá* váló rajztanítónői képzés az órarend átstrukturálását igényelte, és ez a férfiakéval *azonos* képzés alapját jelentő akttanulmányokból való lefaragást eredményezte.⁶⁶ Mindennek azért van jelentősége, mert a festőnőkkel, a női festészeti iskolákkal foglalkozó művészettörténeti szakirodalom egyik fő kérdéskörét az akadémiai képzés esszenciája, a legmagasabb műfajokhoz elengedhetetlen *élő és holt, meztelen férfi modell* tanulmányozásának hozzáférhetősége jelenti.⁶⁷ Az aktrajzolás, illetve az anatómiai tanulmányok a legmagasabb presztízsű műfajok gyakorlására készítettek fel, amelyek állami mecénatúrát, reprezentatív megbízásokat és nyilvános

60 Gelléri 1883: 57–58.

61 Gelléri 1883: 60–61.

62 *Értesítő* 1889/90: 35–42, 1893/94: 6.

63 *Értesítő* 1904/05: 16, 30.

64 *Értesítő* 1904/05: 16.

65 *Értesítő* 1908/09: 13, *Évkönyv* 1912/13: 10, valamint MTA MKA, M.D.K.C.I.1/1.35–36.

66 MTA MKA, M.D.K.C.I.1/3524.2–3. Illetve M.D.K.C.I.1/40–42.

67 Nochlin 1988: 158–64. A művészeti irodalom számos legendát jegyzett fel művésznőkről, akik a társadalmi és kulturális kondicionáltságot férfiruhát öltve próbálták kijátszani, illetve női akt használatával próbálták az akadémiai zsáner-hierarchia korlátait áttörni.

elismertséget tettek lehetővé. A mintarajztanodában a nőnövendékek aktrajzolása hivatalosan először az 1897/98-as tanévben jelent meg az órarendben,⁶⁸ és a női művésznövendékek az 1902/03-as tanévtől a férfiakéval megegyező órarendjüknek köszönhetően „az élő minta után való fej- és aktrajzolást [...] már az I. osztályban megkezdik, [...] s ezen tanulmányokat emelkedő óraszám mellett [...] folytatják.”⁶⁹ Sem a rajztanítónők, sem a festőnők esetében ez nem jelentett azonban koedukált aktrajzolást, vagy férfi tanulmányozását. Egyrészt, a nőknél „az aktrajzolásnak a férfiakkal való együttes gyakorlása a mai társadalmi felfogás mellett kényszerítőleg alig volna kimondható,”⁷⁰ másrészt „[a]kt modell a nőknél – természetesen – csak nő” lehetett.⁷¹ Nemcsak a nőnövendékeket korlátozták azonban nemspecifikus akttanulmányokra, hanem a férfiakat is – a modellekkel szembeni magatartásuk miatt. 1903-ban „a másodéves rajztanárjelöltek, midőn alkalom adatott nekik női modell után rajzolni, viselkedésükkel erre magukat érdemetleneknek tanúsították, miért is a női modellek beállítása megszüntetett”,⁷² majd 1904-ben a férfinövendékekre vonatkozólag „kimondatott, hogy az első és második osztályban majdnem kizárólag férfi modell használandó, a harmadik és negyedik évfolyamban időközönként női modell is beállítható, de nagyjából ott is férfi akt fogadandó föl”.⁷³ Az aktrajzolás jelentős előrelépésnek tekinthető a nők férfiakéval megegyező képzésének folyamatában, azonban a koedukáció elkerülésével, valamint a női modell kizárólagos alkalmazásával a nők professzionális diszkriminálása továbbra is fennmaradt a mintarajztanodában. A nők számára csak a festőiskolában vált lehetővé férfi tanulmányozása. A növendékek századfordulóra datálható, fennmaradt rajzai között alsóruhában megjelenő,⁷⁴ sőt meztelen férfiről készült tanulmányok is találhatóak – de ezekről hiányzik a modell nemi szerve.⁷⁵ Ellentétben a férfiakkkal, a női modellekről készített tanulmányok a festészeti tanfolyamon is jellemzőbb képzési gyakorlatot jelentettek.⁷⁶

A képzőművészeti képzésben részt vevő nők anatómiai oktatásának, a holt férfi tanulmányozásának mintarajztanodai szabályozása is figyelmet érdemel.

68 Az aktrajz heti egyszer szerepelt a másodéves rajztanítónő- és a művésznövendékek tanrendjében, míg a férfi művésznövendékek másodévtől fogva naponta két-két órában gyakorolták azt (*Értesítő* 1897/98: 92–94).

69 *Értesítő* 1902/03: 49, 1904/05: 23.

70 MTA MKA, M.D.K.C.I.1/3503.2.

71 MTA MKA, M.D.K.C.I.1/3480.2.

72 MTA MKA, M.D.K.C.I.1/3464.1–4.

73 MTA MKA, M.D.K.C.I.1/3480.2.

74 Például Machik Ilona vagy Vaskovics Erzsébet ceruzarajza: Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtára (MKEK), A női festőiskola tájkép rajztanulmányai, 6315/34, 6315/8.

75 Például Propper Aranka álló férfi aktról készült ceruzarajza (MKEK, A női festőiskola tájkép rajztanulmányai, 6315/11).

76 Például Telkessy Valéria vegyestechnikával, kék papírra készült műve (MKEK, A női festőiskola tájkép rajztanulmányai, 6315/14.) A női festészeti tanfolyam működéséről készült fényképalbum (MKEK, Magyar Királyi Női Festőiskola. Fényképek a növendékekről munka közben és az iskola alaprajza, JVII) lapjain felbukkan a fénykép készülésekor függöny mögé húzódo, női modell (JVII/5, 6, 24), illetve a női festészeti tanfolyam növendékeinek élő női akt után készített festményei (JVII/20). Több fotográfia az élő férifej és az antik férfiszobor után készített tanulmányok gyakorlatát igazolja (JVII/2, 17, és 21).

Egyrészt, mert a 19. század folyamán folyamatosan erősödött azon nőnevelők hangja, akik hangsúlyozták az „élettan” ismeretének fontosságát a női „hivatás” (a gyermeknevelés és betegápolás) megfelelő betöltése miatt,⁷⁷ másrészt, mert a mindennapi életben elérhető volt a nők számára is a (női) test anatómiai felépítésének (korlátozott) vizsgálata és tanulmányozása (vándor) „bonctani múzeumok” révén.⁷⁸ A nőnövendékek tanrendjében a századfordulón megjelenő boncalaktan azonban leginkább azért érdemel figyelmet, mert a holt férfiak analízisének szabályozását jelentősebb társadalmi és kulturális események befolyásolták.

A nők számára az 1897/98-as tanévtől bevezetett boncalaktan tantárgyánál a tiltó társadalmi megítélés a nőszervezetek nyomásának engedő állami oktatáspolitikával ütközött. Bár a többség szerint a boncolás „megfosztja a nőt legnemesebb tulajdonságaitól: az erkölcsiség- könyörületesség- és részvételtől”,⁷⁹ 1895-től az orvostudományi kar nőnövendékeket is felvett, akiknek a képzésében kötelező volt a koedukált boncoláson való részvétel.⁸⁰ Ebben a kontextusban, a mintarajztanoda nőnövendékeinek tanrendjébe *hivatalosan* bevezetett boncalaktan a nők férfiakéval más oktatási intézményekben is megvalósuló egyenlő képzésének, vagyis jelentős emancipációs eredménynek lenne tekinthető. Azonban egyetlen nőnövendék minőségügyi lapján sem jelent meg a boncalaktani órák látogatása vagy a vizsga az 1902/03-as tanévig, amikor hirtelen minden évfolyam nőnövendéke boncalaktan órára is járt. Valójában a miniszteri rendeletre kötelezően előírt vizsga miatt kezdtek boncalaktant tanítani a nőknek, ami azonban *külön a nők számára* létrehozott tanfolyam volt.⁸¹ Ezekből „hullarészek bonczolása [...] ki van zárva,” mert „az esti órákban tartott előadásokra a távol fekvő [Üllői úti] bonctani intézetbe [a nők] egyrészt nem voltak küldhetők, másrészt pedig mivel az ott előadottak nem fedik, illetőleg túlszárnyalják [...] a vizsgálati anyagot.”⁸² (Érdemes felidézni, hogy a Sugár úti mintarajztanodától ugyancsak távoli, Rákóczi téri nőipariskolába a nőnövendékeknek naponta el kellett látogatniuk a kézimunka-órák miatt.) Ezáltal a századfordulón egy olyan paradox helyzet állt elő, amelyben holt, meztelen férfit nem tanulmányozhatott (mintarajztanodabeli) nőnövendék, ám holt, meztelen férfit tanulmányozhatott (orvos)nőnö-

77 Például Beniczky 1883: 33.

78 „Reimer kitűnő bonctani múzeuma nem sokáig lesz már látható a ‘Tigrisben’. Jelenleg sokan látogatják, s nézik, kivált a szétszedhető Venust, mely teljes fogalmat ad az emberi test minőségéről. Kedden és pénteken a nők napjai vannak, akkor egy hölgy magyaráz” (*Fővárosi Lapok* 1865. 11. 16.). „Látni való van a széna-téren [...] ez egy hosszú és diszes kocsiban lévő nagy panoráma és bonctani múzeum, mely utóbbi a világ leghíresebb intézetei után tünteti föl a képeket. [...] Nézik is elegen, annál inkább mert olcsó látvány” (*Fővárosi Lapok* 1867. 01. 19.).

79 T.B. 1895: 104.

80 A tanítónőket tömörítő Mária Dorothea Egyesület nyomására, és az egyesülettel többször egyeztetve, Wlassics Gyula 1895-től lehetővé tette a nők orvostudományi képzését (Nagyné 1976: 8–13, Zimmermann 1999: 139–149).

81 *Értesítő* 1902/03: 44. A tantárgy célja „az emberi test külalakjait meghatározó csontok, inak, izmok idomai, kölcsönös aránya és mozgása törvényeinek magyarázata és rajzolása, fali ábrák, bonctani készülékek és az élő természetből vett minták nyomán” (*Értesítő* 1897/98: 20).

82 *Értesítő* 1902/03: 44. A női festőiskolat 1896 és 1906 között látogató Soós Elemérné egy ceruzarajza (MKEK, A női festőiskola tájkép rajztanulmányai, 6315/28.) térdelő-támaszkodó bonctani figurát ábrázol, és hasonló tanulmányokhoz köthető.

vendék. A paradoxon az egyes oktatási intézményeknek a nők szakképzésével kapcsolatos eltérő tradíciójából, és a nőszervezetek nyomására felemásan képviselt „egyenlő képzés” elvének az adott intézmény, valamint szakma hagyományos (és *nemspecifikus*) gyakorlatához való igazításából fakadt.

VIZSGÁLAT, KÉPESÍTÉS, ELHELYEZKEDÉS: NEMSPECIFIKUS PROFESSZIONÁLIS KÉPZŐMŰVÉSZETI TEVÉKENYSÉGEK KIALAKULÁSA

A vallás- és közoktatásügyi miniszterek vizsgaszabályzat-módosításai elsősorban a rajztanárképzés és -képesítés színvonalának általános emelését célozták. A nemspecifikus oktatás után azonban sokáig a férfiakéval azonos követelményű „vizsgálatok” a nőket gyakran hátrányosan érintették, a képzésükhöz igazított vizsgák pedig nemspecifikus képesítéseket eredményeztek, behatárolva a rajztanítónők elhelyezkedési esélyeit. A festőnők nemspecifikus képzése és tevékenységük dilettánsként való megítélése pedig jelentősen befolyásolta professzionális működésüket.

A professzionálisan végzett rajztanítók és rajztanítónők száma az összes képzésben részesültek számához viszonyítva alacsony arányt mutat,⁸³ holott aki állami tanintézetben kívánt elhelyezkedni, annak a mintarajztanoda szigorú képesítő vizsgálatát kellett letennie. Kezdetben a rajztanári és a rajztanítói képzés és képesítés különbsége – hivatalosan – az *előképzettség*től függött,⁸⁴ azonban a fennmaradt vizsgálati anyakönyvek alapján a vizsga *színvonal*a is meghatározta a képesítés fokát.

Kevés nő jelentkezett vizsgálatra, de – szinte kivétel nélkül – mind elsőre letette azt, és képesítést szerzett. Vagyis, a szigorú vizsgálatokon, nagyobb ambíció birtokában és a felsőfokú képzési lehetőségek korlátozottsága miatt a nők jobban teljesítettek, mint a férfiak, akiknek általában harmada-fele megbukott, vagy visszalépett a vizsgálatoktól. A nők vizsgateljesítményét azért kell magasra értékelni, mert az 1889/90-es tanévig nem létezett külön rajztanítónői vizsgaszabályzat, és a nőknek – egyenlőtlen képzésük után – a férfiak tanrendjéhez igazított vizsgákat kellett tenniük. Mindez csak úgy valósulhatott meg, hogy a nőnövendékek a mintarajztanodabeli gyakorlati szakképzésüket elméleti *magánórákkal* egészítették ki. Az 1889/90-es tanévben Csáky Albin rendeletére bevezetett új, a rajztanítás színvonalának emelését célzó szabályzat törvényesítette ezt a helyzetet: olyan tárgyakból is kötelező vizsgát írt elő, amelyeket a nők tanrendjébe csak évekkel

83 1871/72-es és 1895/96-os tanév közötti huszonöt évben az összes növendék körülbelül *egynegyede* szerzett professzionális képzettséget. Az 1896/97-es és 1907/08-as tanév között, fele annyi idő, tizenkét év alatt a képesített férfiak száma megduplázódott, a képesített nők száma pedig meg-négyszereződött.

84 Rajztanári képesítést csak érettségizettek kaphattak, a rajztanítósághoz legalább hat polgári, vagy középiskolai, esetleg elemi oktatói végzettség kellett. A rajztanítónőknél az alsó határt négy polgári vagy felsőbb leányiskolák jelentették, az 1902/03-as tanévtől a minimum felsőbb leányiskolák hatodik osztályának elvégzése lett. A rajztanári képesítéshez a nőknek is érettségire volt szüksége, így a rajztanárnőség csak a leánygimnáziumok megalapítása, 1896 után vált igazán lehetségessé (*Értesítő* 1902/03: 75).

később (Csáky saját rendeletére) vezettek be, mint például a színes ékítmények tervezését, magyar irodalmat, műtörténelmet, ábrázoló geometriát és vízfestést.⁸⁵ A rajztanítónői vizsga elé 1891-ben érkező nők Keletyhez fellebbeztek: „kegyeskedjék figyelembe venni azon körülményt, hogy mi [...] egy átmeneti korszaknak vagyunk vizsgálandó tanítványai, kik a vizsgálati szabályba foglalt s a jövőre érvényes döntvény értelmében ama szabályoknak alig tehetünk eleget már csak azok miatt is, mivel az újabb szabályzat által megállapított vizsgálati tantárgyak legnagyobb részét *saját költségünkön és saját szorgalmunkból tanultuk*. Kérjük [...], hogy [...] nekünk *végzett tanulmányaink jelöltessenek meg ama tantárgyaknak, melyekből vizsgálatot kell kiállanunk*” (kiemelések tőlem – B. É.).⁸⁶ A vizsgaszabályzattal ellentétben, a tantervmódosítás a mintarajztanoda „belügyének” számított, de az intézmény nem vezette be az új, kötelező vizsgálati tárgyak oktatását a nőnövendékek számára. Ezért Csáky 1893-ban elrendelte, hogy „azok a tantárgyak, melyek [...] mint vizsgálati tárgyak vannak előírva, de [...] az intézet tantervében eddig elő nem fordultak, [...] rendszeresen előadassanak.”⁸⁷

A vizsgaszabályzatot az 1902/03-as tanév folyamán radikálisan módosították: Wlassics Gyula rendeletére a képesítő szakvizsgálatot két alapvizsga előzte meg a második, illetve a harmadik tanév végén.⁸⁸ A vizsgaszabályzat módosítása egyrészt arra irányult, hogy színvonalasabbá tegye a vizsgákat, másrészt, hogy egy esetleges magasabb képesítés megszerzése esetén, a rajztanítói és -tanári alapvizsgálatok azonossága miatt (a férfiaknak) csak a szakvizsgából kelljen különböztetnie tenniük. A nők számára nem vált ilyen átjárhatóvá a rendszer, ugyanis egy utólagosan megszerzett érettségi esetében mindkét alapvizsgát és a szakvizsgát meg kellett ismételnük ahhoz, hogy rajztanítónőből rajztanárnővé váljanak.⁸⁹ Vagyis, míg a rajztanári és rajztanítói képzés és vizsga eddigi hierarchikus rendje megszűnt, és a két képzés oktatását és vizsgáját tekintve egységesedett, addig a rajztanítónőség nemspecifikussá, hierarchikusan alárendeltté vált képzését, vizsgáját és átminősítését tekintve. A rendelkezés továbbá megosztotta a rajztanítónők képesítését: a tanítónő-képezdekre és a polgári leányiskolákra érvényes képesítést szétválasztotta, így ezzel újabb korlátozott érvényességű, női képzettségeket teremtett.⁹⁰

A rajztanári képesítés közép- és első-, a rajztanítói képesítés alsófokú iskolákban való alkalmazást tett lehetővé, és a férfiak mindkét nem iskoláiban taníthatnak. A csak alsófokú és leányiskolára érvényes rajztanítónői képesítés a nők elhelyezkedési esélyét erősen korlátozta – még akkor is, amikor az iskolákban állandó

85 *Értesítő* 1889/90: 32, 35–42.

86 MKEL, IRHi, 1. doboz. Komócsyné Rösner Adél, Telkessy Valér, Rigó Mariska, Marlin Molly levele Keletyhez, 1891. március. A vizsgálati anyakönyvek elvesztek, így nem tudni, hogy a fellebbezés elérte-e célját. Feltételezhető, hogy nem, mivel későbbi vizsgálati anyakönyvek szerint a nők azokból a tárgyakból is vizsgáztak, amelyek ekkor még nem szerepeltek a tanrendjükben.

87 *Értesítő* 1893/94: 23.

88 *Értesítő* 1902/03: 65–66.

89 *Értesítő* 1902/03: 67, 79, 1904/05: 77.

90 *Értesítő* 1902/03: 66.

rajztanító-hiány volt,⁹¹ illetve a nyolcvanas évektől a tanítónők alkalmazása már fokozatosan elterjedt az alsófokú fiúiskolákban. A munkaerőpiacon a jobban képzett és magasabb képesítésű férfi rajztanárokkal és rajztanítókkal szemben a rajztanítónők marginalizálódása, az állástalan rajztanítónők nagy száma,⁹² a bizonytalan megélhetést nyújtó, de elterjedt magánóra-adás gyakorlata,⁹³ illetve a női iparművészeti tevékenység, a kézimunka „professzionális” oktatása, vagyis a rajztanítónőből a kézimunka-tanárnővé válás nem meglepő.⁹⁴ A századfordulón egyszerre sikerült a nemek felsőfokú képzőművészeti képzésének és képesítésének felemás „egyenjogúsítása”: a nők előtt egy újabb szellemi pálya megnyitása és egyben a rajztanítónőség nemspecifikus, a férfiak munkavállalását nem befolyásoló szakmaként való kiépítése.

Ebben a kontextusban röviden ki kell térni a női tanerők kérdésére a mintarajztanodában, mivel egy jelentős presztízzsel bíró, felsőfokú oktatási intézményben alkalmazásuk a nők szellemi és gazdasági emancipációjának kiteljesedését jelenthette. A mintarajztanodában a századfordulóig kétszer merült fel női tanerő alkalmazásának kérdése, és az esetek a professzionálisan képzett és képesített nők munkavállalási lehetőségeinek határait mutatják. A női osztályban az 1893/94-ben bevezetett vízfestészet – egy speciálisan női művészeti ág – oktatásánál elfogadhatónak tűnt az igazgató, Kelety Gusztáv számára egy nő alkalmazása: „a női osztály igényeinek megfelelő tanerő jelenlegi viszonyaink között, midőn az érdekelt művészeti ággal igen kevesen s leginkább kezdők foglalkoznak, alig volna teljes megnyugvással kijelölhető, – kivételesen megkönnyíti a körülmény, hogy Nagyméltóságod [a vallás- és közoktatásügyi miniszter] nagylelkű támogatásával több év óta készül a feladatra *Náddler Emma* (Kelety Gusztáv kiemelése – B. É.), tehetséges nő művésznő (sic!) kinek eddig igazolt szép haladása őt most már elég erősnek minősíti arra, hogy intézetünk keretében a női növendékek vízfestési gyakorlatait avatott kézzel vezethesse.”⁹⁵ A tanerő kiválasztásánál Keletyt nem pusztán a megfelelő szakképzettség motiválta, hanem az is, hogy egy nő munkája gazdaságilag megtérülő vállalkozásnak tűnt fel: ugyanis „gyakorlati foglalkoztatása által a kiképeztetésére fordított költség a tanügy számára gyümölcsözővé” válhatna.⁹⁶ Bár egy nemspecifikus művészeti ág oktatásában egy női tanerő alkalmazása professzionális és gazdasági szempontokból is kitűnőnek tűnt, mégis Neogrady Antal került a vízfestészeti osztály élére.

91 Az intézmény nem támogatta a rajztanító-állások nőkkel való betöltését (MTA MKA, M.D.K.C.I.1/28, 103, 118). A polgári *lányiskolákban* volt a legnagyobb hiány: 1912-ben „278 iskola közül 234-nek nincs rajztanítója” (MTA MKA, M.D.K.C.I/6254.4.).

92 *Rajzoktatás* 1907: 284.

93 Madarász 1906: 446.

94 Hollós Károly, az Erzsébet (tanítónőképző) nőiskola rajztanára „örvendetesnek tartja azt, hogy ujabban [...] több és több rajztanítónőt köteleznek a női kézimunka tanítására,” mert „a művészi hajlandóságú nők képzésének [...] iparművészeti irányba való terelése által megszűnnék a nők művészkedésének mai beteges túltengése, amely abban is nyilvánul, hogy a rendes képzőművészeti kiállításokon való részvétel mellett még külön női műkiállításokat is rendeznek” (*Rajzoktatás* 1907: 126).

95 MKEL, IRHi, 1. doboz. Kelety Gusztáv levele a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, 1894. augusztus 1.

96 MKEL, IRHi, 1. doboz. Keletynek Csáky rendeleteivel összhangban álló, „a tanügy számára gyümölcsözővé” tett képzési költséggel való érvelésére lásd a 24. lábjegyzetet.

Ugyanebben a tanévben a mintarajztanoda segédtanerőként alkalmazni kezdett egy professzionálisan képzett, férjezett, kisgyermekes nőt a „kezdő” növendékek csoportjában, alakrajz oktatására: Komócsy Józsefné Rösner Adélt, az intézmény régi diákját.⁹⁷ Az éveken keresztül „ideiglenesen” alkalmazott segédtanítónőt az igazgató Kelety azonban nem akarta véglegesíteni. 1901-re az ügy egy elhúzódó és elmélyült konfliktussá vált, amelyben mindkét fél a miniszter támogatását igyekezett megszerezni. Kelety szerint a kinevezés „pillanatnyi szükségből” fakadt, ezután Komócsynét csak férjének hirtelen halála, az özvegy saját magának és kisgyermekének tisztos eltartása miatt alkalmazták „*emberségből*” az intézménynél (kiemelés tőlem – B. É.): de „ezzel korántsem azt akarom mondani, hogy a folyamodónő (sic!) rosszul tölti be hivatását intézetünknel. [...] *Nem. Az ő tudása, képessége, műveltségi foka, a növendékekkel való bánásmódja kifogás alá nem esik.* Némileg más szempontok alá esik azonban egy művészeti szakiskola keretében működő művésztanár vagy tanárnő tanműködésének elbírálása” (kiemelés tőlem – B. É.).⁹⁸ Ez a más szempont az volt, hogy egy nő esetében a *professzionális* művészeti tevékenység kizárta tanerőként való alkalmazásának lehetőségét, míg egy férfi esetében az állás (*pénzért végzett*) művészeti teljesítményének nyilvános elismerése is volt.⁹⁹ Ehhez járult az is, hogy míg egy speciálisan női művészeti ágban (vízfestészet) egy női tanerő alkalmazása előnyösnek tűnt Kelety számára, addig egy olyan tárgy esetében, amelyet férfiak is tanultak, gazdaságilag jobb beruházásnak tűnt egy férfi. Ami azonban az igazgatónak leginkább nem tetszett, egyben ami a „folyamodónőt” motiválta, az az ambíció, valamint a nők professzionális tevékenységének kiszélesedése és megszilárdulása volt. Kelety szerint Komócsyné felsőbb női iskolákban is taníthatott volna, „vonakodásának valódi indokai azonban több valószínűséggel abbeli *női becsvágyában* kerestetnek, hogy *mint egyedüli női tanerő intézetünknel mint központi szakiskola keretében továbbra is és állandóan megmaradhasson* [...] támogatást nyert [...] az intézet ügykörétől és céljaitól távolabb eső [...] társadalmi tényezőktől is” (kiemelés tőlem – B. É.).¹⁰⁰ Valóban, ambíciójának és – valószínűleg a tanítónők egyesületétől kapott – magasabb pártfogásnak¹⁰¹ köszönhetően Komócsyné egy ideig még sikerrel ellenállt és

97 Rösner Adél (Komócsy Józsefné, Tardos Krenner Viktorné) a legambiciózusabb 19. századi művészek egyike volt. Családja ellenállása miatt csak elárulása után folytathatott tanulmányokat, és sokszor női műkedvelők segítettek. Munkácsy Mihály ajánlásával felvételt nyert a női osztályba (1882/83 és 1884/85 között) (MKEL, IRHi, 1. doboz. 1882. június 21.). 1884-ben férjhez ment, a rákövetkező évben gyermeke született. Tanulmányait 1888/89-ben folytatta, rajztanítónői képzést szerzett, majd a női festészeti tanfolyamot látogatta 1892/93-ig.

98 MKEL, IRHi, 1. doboz. Kelety Gusztáv levele a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, 1894. augusztus 1.

99 Mivel „a folyamodónő tudtommal arcképfestéssel is gyarapítja szerény jövedelmét,” nem szorul rendszeres fizetésre és állásra. A „célra egy jobbszerű, jelesebb művészember szemeltessék ki” (MKEL, IRHi, 1. doboz. 201/1901.).

100 MKEL, IRHi, 1. doboz. 201/1901.

101 A Mária Dorothea Egylet vezetője ekkor az irodalompártoló Csáky Albinné Bolza Anna volt. Kapcsolatban állt a költő, újságíró, lapszerkesztő Komócsy Józseffel, a Petőfi-társaság elnökével, aki gyakran résztvett a M. D. É. ülésein, sőt, a nők orvosi pályákra való bocsátása mellett is felszólalt (*Nemzeti Nénevelés* 1891: 404).

alkalmazásban maradt.¹⁰² Elhivatottsága, munkabírása, valamint teljesítménye elismertetésének igénye feltűnő: professzionális képzettséget és művészi tehetségét bírva mindent megtett saját maga és gyermeke fenntartásáért egy olyan időszakban, amikor középosztálybeli nők magasabb beosztásban – felsőfokú képzőművészeti tanintézetbeli tanárként – folytatott pénzkereső tevékenysége ritkaságnak számított.

Hozzá hasonlóan sok, a képzőművészetekkel professzionálisan foglalkozó nő sem fogadta el szakmájának limitálását, és nem mindenki értett egyet azzal, hogy „a társadalomnak művelt női a tudományok és művészetek terén csak mint műkedvelők szerepeljenek, anélkül, hogy valami komoly munkára csak gondolnának is”.¹⁰³ A rajztanítónők közül sokan a Mária Dorothea Egyesületbe tömörültek.¹⁰⁴ A korlátozott képzési lehetőségek miatt a festőnők magániskolákban, újonnan megalakult művészkolóniákban, illetve külföldi képzési centrumokban folytatták és egészítették ki tanulmányaikat, és nem ritkán külföldön kerestek megélhetést.¹⁰⁵

Mivel a festőnők nemspecifikus képzése távolról sem biztosított a férfiakéval azonos lehetőségeket a nemzeti művészeti életben, sokan ugyancsak „nemspecifikus”, kizárólag nőket tömörítő kiállítási fórumot és érdekvédelmi egyesületet alkotva próbálták érvényre juttatni művészeti elképzeléseiket, nyilvános tért és elismerést nyerni tevékenységüknek.¹⁰⁶ A női osztályban, majd a női festészeti tanfolyamon éveken keresztül együtt dolgozó, professzionális képzőművésznők első együttes fellépésének élére még egy képzését magánúton és külföldi művészeti centrumokban nyert *arisztokrata*, rendszeresen kiállító és megbecsült festőnő, Huszár Ilona bárónő állt¹⁰⁷ – választása mögött nyilvánosan elismert képzőművész-

102 Az 1902/03-as és 1906/07-es tanévek között az ékítményes rajz kiegészítő tanára lett, majd felfüggesztették. Az 1919/20-as tanévtől az ékítményes rajzot oktatta az intézményben, majd a tantárgy megszüntetésével a főiskolai könyv- és jelmeztárban dolgozott (*Értesítő* 1917/18–1920/21: 7).

103 Malcomes 1895: 193.

104 Az egyesület alelnöke sokáig az 1872/73-as és 1873/74-es tanévekben a női osztályt látogató Pulszky Polixénia volt, Kelety Gusztávné rendes választmányi tag, a mintarajztanodában képzett rajztanítónők, például Tomasek Emma és Újházy Irma tagok voltak (*A M. D. E. évkönyve 1885–1889*: 49–57). Machik Ilona rajztanítónő előadást is tartott az egyesületben (Thuránszky 1935: 81).

105 Wellmann Róbert magániskolája „kizárólag nők számára való s csak kevésszámú látogatót vesz fel” (*Művészet* 1907. augusztus: 266). Nagybányára Zadák Etel, Telkessy Valéria, Schulz Ilona, Csikos Antónia, Karinthy Elza, Hacker Mariska, Szolnokra Opper Magda ment (Lyka 1953: 145–146.). Udvardy Flóra és Schütz Julia Münchenben (MTA MKA, M.D.K.C.I./379 és 346), Hacker Mariska Párizsban tanult tovább (MTA MKA, M.D.K.C.I./378). Szilágyi Ilona visszaemlékezése szerint „1923-ban [...] fillér nélkül szállottam ki a vonatból Zürichben és 6 hét alatt 1500 svájci frankot vettem be aquarellek és olajképekből” (MTA MKA, M.D.K.C.I./363).

106 A csoportos kiállítás rendezése a festőnők egyéni marginalizáltságának is köszönhető – a legjelentősebb tárlatokat szervező intézmény, a Nemzeti Szalon a megalakulása utáni első években állított ki néhány, jobbára arisztokrata festőnő munkáját Budapesten. A kilencvenes évek végétől már nagyobb számban tűntek fel nők a kiállításaikon, ám jobbára a vidéki tárlatokon.

107 Báró Huszár Ilona pályája az arisztokrata műkedvelés társadalmi elismertségét, egyben egy nőfestő professzionális tevékenységének akadályait jól példázza. Műkedvelő arisztokraták hatására kezdett festeni, de családja ellenállása miatt komolyabb külföldi tanulmányokat csak később kezdhetett. A századfordulón társadalmi állásának és kapcsolatainak köszönhetően reprezentatív megbízásokban és kiállítási lehetőségekben részesült. Majd „magam köré gyűjtöttem a magyar festő-

szeti tevékenysége húzódott. Annak ellenére, hogy az 1900-tól évente rendezett kiállításai „művészi színvonala emelkedett, a képek jobbak, sőt részben erős művészi dolgok s mellett olcsók”,¹⁰⁸ a nők negatív kritikában részesültek. A századfordulón a szakképzett nők *professzionális képzőművészeti tevékenységét dilettánsként* értelmezték, és a mintarajztanodában elsajátított iparművészeti tevékenység különösen kedvezőtlen elbírálás alá esett: „sok tetszetős apróság is kínálkozik megvásárlásra, holmi festett skatulyák, fayanceok, kályhaellenzők, székecskék, bársonyok, legyezők, amiket műkedvelésnek, vagy akár iparművészetnek is elnevezhetnénk”.¹⁰⁹ A professzionális festőnőként való működést pedig – azon túl, hogy a művek színvonalát vitathatónak tartották – a női „hivatás” elhanyagolásaként tekintették: „[t]ermészetes, hogy a gyöngébb nemnek némi gyöngéi is vannak. [...] az egészen kétségtelen, hogy a magyar művésznők maholnap számra nézve is tulszárnyalják a magyar művészeket és művész urakat, mi szépen letehetjük az ecsetet és megyünk – főzni.”¹¹⁰

Ezekből a tárlatokból nőtt ki 1904-ben a Művészet és Művelődés nőgyesület. Azonban az intézményes képzésben nem részesült művésznők jelenléte, valamint más művészeti ágak (irodalom és zene), illetve az ismeretterjesztés felkarolása, vagyis, egyfajta „amatőr” klubszerűség miatt a festőnők nem voltak elégedettek az egyesület működésével.¹¹¹ Ezért néhány évvel később, 1909-ben a festőnőtagok, valamint a női festőiskola növendékei megalapították a Nők Képzőművészeti Egyesületét, amelyet a Képzőművészeti Főiskola is elismert.¹¹² Meg kell jegyezni azonban, hogy mindkét nőgyesület a professzionális női képzőművészeti tevékenység nemspecifikus felfogását és esztétikai értékelését eredményezte. Érthető, hogy a (művészettörténet-írásban) maguknak nevet szerző, a századfordulón tevékenykedő nőművészek *nem nemspecifikus* tárlatokon és egyesületekben, hanem férfiakkal együtt állítottak ki és csoportosultak, illetve *nem* a mintarajztanoda, vagy a női festőiskola tanítványai közül kerültek ki.¹¹³ „Híres” magyar festőnők „hiánya” (alacsony száma) azonban nemcsak a nemspecifikus képzésből vagy csoportosulásból, hanem a (festő)női életút sajátosságából is fakadt. A házasságkötés és gyermekek születése (a társadalmi elvárással összefonódva) sok esetben évekre, évtizedekre megszakította (vagy marginalizálta) a (sokszor pályakezdő) festőnők nyilvános tevékenységét, kiállításokon való részvételét

és iparművésznőket”, a Művészet és Művelődés első női művészegyesület tagjait. Negyven évesen ment férjhez és csak gyermekei felnövekedése után rendezett be újra műtermet (MTA MKA, M.D.K.C.I.17/687.1–5.).

108 Kézdi 1901: 7.

109 Kézdi 1901: 7.

110 Kézdi 1901: 7.

111 *Művészet és Művelődés* 1904/1905: 2–3.

112 *Értesítő* 1908/09: 22.

113 A mintarajztanodát látogató Angyalffy Erzsébet egy festményével szerepelt az ezredévi kiállításon és soha nem állított ki a Nők Képzőművészeti Egyesületének tárlatain (Lyka 1953: 149–154). A művészettörténet-írásban a nagybányai, gödöllői, illetve kecskeméti művésztelepet látogató nők kaptak (korlátozott) figyelmet. Gróf Nemes Eliza csak egy évet járt a mintarajztanodába, de Czóbel Minka, Lohwag Ernesztina, vagy a Nyolcakkal kiállító Lesznai Anna egyet sem.

– a radikálisan változó és megváltozott művészeti életbe a visszatérés nehéz volt.¹¹⁴ Ugyanakkor továbbra is nagyszámú „professzionálisan” nem képzett, de (például a Nemzeti Szalon vidéki tárlatain) kiállító és a képzőművészeteket megélhetési tevékenységként művelő nő működött a századfordulón, aki nem művészeti elveket tartott szem előtt, hanem továbbra is a közönség sokszínű esztétikai igényeihez igazított, „dilettánsnak” tekintett és marginalizált képzőművészeti tevékenységéből élt meg.¹¹⁵

Bár a nemzetközi kutatásban általánosan elfogadott tény, hogy a nemzetállamok nyilvánosságában való részvétel nemi (valamint társadalmi státusbeli és etnikai) megkülönböztetésen alapult, a társadalmi nemek analitikai kategóriáját ritkán alkalmazták a 19. századi magyar nemzet- és államépítés kutatásában; a nők története pedig gyakran a (nemzeti) intézményesülés folyamataitól elválasztva kerültek tárgyalásra. Így gazdasági, politikai vagy kulturális emancipációjuk fokozatainak története a férfiakéval egyenlő esélyek felé mutatnak, míg a nemi diszkrimináció rejtett gyakorlatai gyakran láthatatlanok maradnak. A nők professzionális képzőművészeti tevékenységét elősegítő képzés intézményesülése eddig csak korlátozott figyelmet kapott és a nőknek a férfiakéval fokozatosan egyenlő esélyeket nyújtó képzésként tűnt fel a művészettörténet-írásban.¹¹⁶ Ezzel szemben látható, hogy a nemzeti oktatáspolitikai és az intézmények távolról sem biztosítottak a nőknek a férfiakéval egyenlő esélyeket a képzőművészetek professzionális gyakorlásához. A nemzeti oktatáspolitikai – Trefort, Csáky, Wlassics – nőket érintő rendelkezései elsősorban nemspecifikus szakmák és ezeknek megfelelő képzési intézményrendszer kiépülését támogatták. A női képzőművészeti tevékenység a szakszerű képzés után nemspecifikus képzőművészeti gyakorlatokat és behatárolt professzionalizációt jelentett, ezzel a női képzőművészeti tevékenység „dilettáns” értékelését tartotta fent és erősítette meg. A 19. században a magyar nemzet – nemi, vallási, etnikai és osztálybeli hovatartozáson alapuló – meghatározása nem kerülte el a nemzeti képzőművészetet, a képzőművészeti tevékenységeknek mint szakmáknak a kiépülését, és ebben a folyamatban jelentős szerepet játszó

114 A Nemzeti Szalon tárlatain szereplő nők vizsgálatából leszűrte, a nemzetközi szakirodalom megállapításaival egybecsengő következtetés. Például, 1899 és 1919 között a Nemzeti Szalon, valamint a Nők Képzőművészeti Egyesületének tárlatain rendszeresen több művet bemutató Büttner Helén ezúttal vonult vissza 1931-ig, majd egy-egy mű kiállítása után, 1933-ban végleg feladta a nyilvános szereplést (MTA MKA Nemzeti Szalon iratai (NSzi), M.D.K.C.I.5/9940.24.). Kalivoda Kata ambíciós és tehetséges, saját gyűjteményes tárlatokat is szervező festőnő (hasonló okok miatt) 1918 és 1929 között nem szerepelt sem a Nemzeti Szalon, sem a Nők Képzőművészeti Egyesületének kiállításain. Bár néhány évig próbálkozott a visszatéréssel, végül feladta a nyilvános szereplést (MTA MKA NSzi, M.D.K.C.I.5/9940.637.).

115 A józsefvárosi női festő- és iparművészeti tanfolyam kérte „a tisztelt közönséget” a karácsonyi ajándékok megrendelésére, „annál inkább is, mivel több nyomorban levő uri család leányai jutnának keresethez, azaz mindennap kenyérhez. Megrendelhető: fafestés, égetés, porcellán, üveg, majolika, selyem, krep, bőr, posztó festése” (*Budapesti Hirlap* 1902. 11. 28.). Eljárásuk nem különbözött attól a több ezer férfitől, aki az állami megbízásoktól, felsőbb megrendelőregetől elzárva a hivatalos művészeti élet szélén tevékenykedett, és ugyancsak a vásárlóréteghez igazított művészeti produkumaiktól várták megélhetésüket (lásd: MTA MKA, Művészkataszter).

116 *Modern magyar nőművészettörténet* 2000: 10.

képzést sem. Ezen a blokádon rendkívül nehéz volt áttörni – és csak *kivételes* esetekben sikerült a nőknek reprezentatív megbízatást, illetve nyilvános (el)ismertséget szerezni.¹¹⁷

*Nemzetközi összehasonlításban a mintarajztanoda nőképzése sok tekintetben hasonlított, de jelentősen el is tért a korabeli európai felsőfokú képzőművészeti oktatást biztosító intézményektől.*¹¹⁸ Más, *nemzeti* felsőfokú oktatási intézményekkel összemérve, a nők képzőművészeti képzésének *diszkrimináló és emancipáló* vonásai más megvilágításba kerülnek.¹¹⁹ A mintarajztanoda az első, nők számára felsőfokú képzést biztosító, államilag finanszírozott intézmények közé tartozott, és sokáig az egyetlen olyan felsőfokú oktatási intézmény volt, amely férfiakat „és nőket is” képzett – így jelentősen hozzájárult a nők gazdasági és kulturális emancipációjához. Ez az emancipatórikus potenciál korántsem volt szimbolikus: a mintarajztanoda (illetve a Képzőművészeti Főiskola) 1871 és 1914 között mintegy *hatszázhusz* nőt részesített felsőfokú képzőművészeti képzésben, és közülük *százkilencvennyolcan* szereztek rajztanítónői képesítést.

FORRÁSOK

Magyar Képzőművészeti Egyetem Levéltára (MKEL), Igazgatói, Rectori Hivatal Iratai (IRHi)

Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtára (MKEK)

Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézet Adattára (MTA MKA)

A Képzőművészeti Főiskola iratai; Művészkataszter; A Nemzeti Szalon iratai.

117 Vaskovits Erzsit Telepy Károly mutatta be Ferenc Józsefnek egy kiállítás alkalmával, és így „állami megbízást kaptam Br. Fejérváry és Szögyén Mariska arcképeinek megfestésére Öfel. FJ. szem. körüli ministeriuma részére” (MTA MKA, M.D.K.C.I–386.).

118 Az angol Royal Academy Schools és a francia Ecole des Beaux-Arts rajztanítókat nem, kizárólag professzionális művészeket képzett – a felvett nők képzőművészeti tevékenységből kívántak megélni és nyilvános elismerésben részesülni. A Royal Academy Schools szabályzata nem tiltotta nők felvételét, az intézmény „hagyománya” azonban nem tette lehetővé nőnövendékek felvételét 1860-ig. Ekkortól nők is tanulhattak ott, külön teremben és erősen korlátozott létszámban. 1893-tól lehetővé vált férfi modell tanulmányozása (a nemiszervet eltakaró drapériával), de kisebb magániskolákban ez már korábban is elérhető volt. Az aktrajz kivételével a képzés 1903-ban koedukálttá vált. Az Ecole des Beaux-Arts szabályzata hasonlóan nem tiltotta a nők felvételét, mégis az első nőnövendékeket csak 1897-ben vették fel. A meztelen férfi modell tanulmányozását és a koedukációt 1903-ban vezették be. Azonban 1810-től egy speciálisan nők számára alapított képzőművészeti iskola is működött Párizsban (Ecole gratuite de dessin pour les jeunes filles), és több *atelier* – például az Académie Julian – nők képzőművészeti oktatására szakosodott (Yeldham 1984: főleg 28–32, 42–61).

119 A mintarajztanoda nőnövendékeit hivatalosan a férfiakéval egyenlő kritériumok szerint válogatta ki – ha „a szabadkézi rajzolásból kívánt előkészültséget fölvételi vizsgálat után” igazolták – és vette fel, „míg a helyiség” engedte (*Kivonat* 1878/79: 7–8). Az előképzettség a képzőművészeti képzés módját és végcélját, nem a felvételt befolyásolta 1902/03-ig, ekkortól a megfelelő előképzettséggel nem, csak „felöltő nagy tehetséggel” rendelkezőket már nem vették fel (*Értesítő* 1902/03: 66). Ekkor, a nők bölcsészeti és orvostudományi egyetemi felvételét – ellentétben a férfiakéval – miniszteri jóváhagyáshoz, illetve az érettségi színvonalához kötötték (Nagyné 1976: 18–45, Zimmermann 1999: 139–149).

Budapesti Hirlap, Fővárosi Lapok, Gombostű, Koszorú, Magyar Sajtó, Művészet, Nemzeti Nénevelés, Rajzoktatás, Vasárnapi Újság

Értesítő 1878/79 – 1907/08: A Magyar Kir. Országos Mintarajziskola és Rajztanárképző értesítője (különböző címeken)

Évkönyv 1912/13 – 1920/21: Az Orsz. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola, és a vele együttkezelés tekintetében egybekapcsolt festészeti és szobrászati Mesteriskolák és a Női Festőiskola Évkönyve

Művészet és Művelődés 1904/1905: A „Művészet és Művelődés” Nőegyesületének Évkönyve az 1904–1905. évről. Budapest

A női festőiskola szabályzata 1899. *A magyar királyi női festőiskola szabályzata*. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszter 1897. évi 44409. szám alatti rendeletével. Budapest

VKM jelentése: *A vallás- és közoktatási m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett jelentése az 1870/71, 1872, 1873/74, 1880/81–1881/82, 1881/82–1882/83, 1882/83–1883/84, 1883/84, 1885/86 évre*. Budapest.

VKM 1908: M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi miniszter. *A közoktatásügy Magyarországon*. Budapest

Adél 1862: Levelek Vilmához. Ötödik levél. *Gombostű* 1862. 625–626.

Belvárosi Aukciósház 1997: Belvárosi Aukciósház Művészeti Árverése 1997. május 12., Budapest

Beniczky Irma 1883: *A leány érzelmvilága*. Budapest

Gelléri Mór 1883: *A magyar házi ipar jövő iránya*. Budapest

H. J. 1900: Székely Bertalan fiatalkoráról. *Magyar Hirlap* 1900. 03. 23. Melléklet

Dr. Katonáné Madarász Adeline 1906. A női kézimunkáról. *Rajzoktatás* 9. 10. 445–448.

Keleti Gusztáv 1867: A párisi világtárlatra szánt magyar műtárgyak kiállítása. *Fővárosi Lapok* 1867. 01. 18. 58–59.

K-i 1864: Műtárlati szemle. *Koszorú* 2. (1 félv.) 8. 187–189.

Kézdi 1901: A magyar művésznők kiállítása. *Pesti Hirlap* 1901. 12. 15. 7.

Lövei Klára 1895: Nézetek a nők munkaköréről. In: gróf Csáky Albinné (szerk.) *A Nőkérdés. A Mária Dorothea-Egylet tíz éves fennállásának ünnepére*. Budapest, 149–152.

Lyka Károly 1953: *Festészeti életünk a millenniumtól az első világháborúig*. Budapest

Malcomes Gizella bárónő 1895: A nő joga. In: gróf Csáky Albinné (szerk.) *A Nőkérdés. A Mária Dorothea-Egylet tíz éves fennállásának ünnepére*. Budapest, 191–194.

A M. D. E. évkönyve 1885–1889: A M. D. E. első évkönyve 1885–1889. Budapest

Dr. Katona Lajosné Thuránszky Irén 1935: *A magyar tanítónők M. D. E-nek félszázados története 1885–1935*. Budapest

Molnár Aladár 1873: A nőképzés és annak feladatai hazánkban. *Nők munkaköre* 1. 12. 1–2.

Polgár 8. 1997: Polgár Galéria és Aukciósház, 1997. október 31. Budapest

Streitmann Antal 1881: Országos nőiparkiallítás. *Nemzeti Nénevelés* 2. 10–11. 281–291.

T.B. 1895: A nők egyetemi képzése Zürichben. *Nemzeti Nénevelés* 16. 3. 103–106.

y.y. 1871: A képzőművészeti társulat képkiallítása. *A hon* 1871. 04. 28.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bicskei Éva 2002: Nők az országos magyar királyi mintarajztanoda és rajztanárképzésben, 1871 és 1908 között. In: Blaskóné Majkó Katalin – Szóke Annamária (szerk.) *A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig*. Budapest, 223–242.
- Clayton, Timothy 1997: *The English Print 1688–1822*. New Haven and London
- Modern magyar nőművészettörténet* 2000: Keserü Katalin (szerk.) *Modern magyar nőművészettörténet*. Budapest
- Nagyné Szegvári Katalin 1976: *Nők az egyetemeken I. Küzdelmek a nők egyetemi tanulmányaiért*. Budapest
- Nochlin, Linda 1988: Why Have There Been No Great Women Artists? In: *Women, Art and Power, and Other Essays*. New York, 158–164.
- Orosz Lajos 1962: *A magyar nőnevelés úttörői*. Budapest
- Yeldham, Charlotte Elisabeth 1984: *Women Artists in the 19th century France and England: Their Art Education, Exhibition Opportunities and Membership of Exhibiting Societies and Academies, with an Assessment of the Subject Matter of their Work and Summary Biographies*. Ph.D. Courtauld Institute. New York
- Zimmermann, Susan 1999: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Wien, Budapest

Hámori Péter

Női szerepek és szociálpolitika Magyarországon 1920–1944

A múlt szociális politikáinak, a szegények különféle megsegítésére irányuló technikák történetét évszázadokon keresztül kísérte a „jó” és „rossz szegények” elkülönítésének szándéka és megrendszabályozásuknak, „megnevelésüknek” igénye. Ez a tevékenység korántsem korlátozódott a közösség előtti megnyilvánulásokra, hanem életük teljességét érintette, oly mértékig, hogy esetükben kérdésesnek tűnik: van-e egyáltalában értelme róluk szólva a régmúltban „magánéletről” beszélni. Ez nem csak az utcán élőkre (koldusok stb.), a szegényházak, ispotályok és hasonló intézmények lakóira igaz, akik napjaikat és éjszakáikat mindenki szeme látára vagy legalábbis igen jól szervezett ellenőrzés mellett töltötték; a különféle „hatósági” vagy „társadalmi technikák” általában azokat is igyekeztek teljes, mindenre kiterjedő ellenőrzés alá vonni, akiknek kiilleszkedése nem volt ennyire szélsőséges, de akik ilyen-olyan jogcímenek segítségével igényeltek a közösségtől.

Az „ellenőrzés”, „megfegyvelmezés”, „megnevelés” elsősorban a jól érzékelhető devianciákra, mindenekelőtt az alkoholfogyasztás és dohányzás eltiltására irányult. Emellett azonban gyakran a nemi szerepek szabályozását is célba vették.¹ Kiterjedt ez a szegénygondozás alanyainak nem szerinti szigorú elkülönítésére – tekintet nélkül arra, hogy házasok-e –, az intézményen belüli viselkedési normák eltérő szabályozására és hasonló területekre.² Ám ezek a törekvések – ahogy arra korábbi írásunkban rámutattunk³ – egyáltalán nem szorítkoztak a legelesettebbekre: amikor a szociálpolitika más rétegeket is látókörébe vont, művelői azokkal szemben csaknem azonos elveket és gyakorta erősen hasonló módszereket alkalmaztak.

A magyar szociálpolitikusok gondolkodását nagyban meghatározó német „katedraszocialisták” a századfordulón meglehetősen határozott képpel bírtak a nemhez kötődő magatartásformák befolyásolásának kérdésében. Az egyik központi problémaként kezelt lakásügy megoldásának, vagy éppen a munkáskertek létesítésének végső célja nem csak a közegészségügy javítása, a betegségek megelőzése és a gyógyításra fordított összegek fokozatos csökkentése volt, hanem az érintettek

1 Somogyi 1941. A 19–20. századi szegényházi rendtartások egyik legnagyobb gyűjteménye a balassagyarmati városi és a révkomáromi járási levéltárban található. (Nógrád Megyei Levéltár Balassagyarmati Fiókleveltára, Polgármesteri Iratok, számozatlan csomó; Státny Oblastny Archiv Komarno, Magisztrátusi Iratok, I. 261/1902.)

2 A kérdéskör részletes bemutatását nagyban megnehezíti, hogy a fegyelmi eljárások a 20. század dereka előtt vagy szóban történtek, vagy legalábbis nem maradt fenn írásos nyomuk, így szinte lehetetlen eldönteni, hogy az érintettek mennyiben tettek eleget az előírásoknak.

3 Hámori 2003a.

életének, így erkölcsi normáiknak és társadalmi viszonyulásaiknak teljes átstrukturálását akarták elérni, eleinte főleg a városokban,⁴ később – részben a porosz föld-reformmal kapcsolatban – a falvakban is.⁵ Elképzeléseik szerint a reorganizált családokban és családok fölötti helyi társadalmakban a nő a hagyományos, középosztálybeli szerepet töltötte volna be a háztartás vezetőjeként és az – elsősorban iskoláskort még el nem ért – gyermekek nevelőjeként, míg a férfi az egyedüli családfenntartói szerepet kapta volna meg. A szabadidő eltöltéséről írva – azt tételezve fel, hogy ilyenekkel csak ő rendelkezik – általában a férjet akarták befolyásolni. Törekvéseikre a legjellegzetesebb példát a városszéli telepítések és a munkáskeretek szolgáltatták, ahol az egész család, de különösen a családfő szabadidejét és maradék munkaerejét akarták hasznossá tenni – és együttal lefoglalni.

A konzervatív reformprogramban a dolgozó nők viszonylag kevés figyelmet kaptak: az ehhez az irányhoz tartozó szociálpolitikusok éthoszába nemigen fért bele ez a női szerepvállalás. Ugyanakkor a patronázs, a dolgozó nők elsősorban erkölcsi védelme és nevelése (különösen a leginkább kiszolgáltatottnak tekintett házi cselédké) fontos helyet foglalt el elképzeléseikben. A cseléd- és dolgozó női patronázs volt az a terület, ahol a férfiak mellett a nők is – a szűken értelmezett karitáson túl – először kaphattak szerepet, nem csak mint a szociálpolitika alanyai, hanem annak aktív szereplői is.⁶

Míg a szabadidő eltöltésének módjáról, az alkoholfogyasztásról, a gyermekek neveléséről vagy a háztartás vezetéséről, az ottani higiénéről és ezekkel kapcsolatban a családon belüli hierarchiáról, a felelősségi körök és döntési kompetenciák elosztásának kérdéséről a katedraszocialistáknak és a nyomukba lépő szociálpolitikusoknak meglehetősen határozott elképzeléseik voltak, ezek közvetlenül nemigen terjedtek ki az érintettek nemi életére. Ebben azonban nem valamiféle „be nem avatkozó” hozzáállást, inkább a „kötelező szemérem” megnyilatkozásait kereshetjük. A „megzabolázatlan” nemi vágy következményei ugyanis, mint a nemi betegségek, családi kötelek meglazulása, széthullása, házasságon kívüli gyermekszülések, határozottan érdeklődésük körébe tartoztak, és azokat – nagyjából a századfordulótól kezdve egyre inkább nyíltan – „előzményükkel”, a nemi étellel együtt a szociálpolitika ellenőrzése alá kívánták vonni. E területen a „célszemélyek” ismét elsősorban a férfiak voltak: számukra igyekeztek előadásokat tartani, – általában ingyenes – orvosi segítséget felkínálni, annak ellenére, hogy az utóbbit a nők inkább elfogadni látszottak.⁷

A német törekvéseket Magyarországon is jól ismerték, a hazai megoldások többnyire ezeket követték. A nemi szerepeknek, illetve a nemiségnek a szociálpolitika körében való kezelésének némely sajátosságát két intézmény: az Egri, majd később Magyar Normának nevezett szegénygondozási rendszer és az Országos

4 A kérdéskör igen széles szakirodalmából csak a legjellegzetesebbeket kiragadva: Huber 1857; Zehden 1870; d'Avigdor 1873, 1886; Fuld 1889.

5 Stübben 1904: 218–220; Weber 1908; Borghat 1912; Hecht 1912.

6 Steinbach 1896; *A Katolikus Nővédő Egyesület...* 1906.

7 Weddingen 1935.

Nép- és Családvédelmi Alap (ONCsA) nyomán mutatjuk be. A választásra indokot szolgáltat, hogy a kortárs szakírók e két területet tartották kiemelkedőnek, olyannak, amit a nemzetközi szaksajtóban is, mint a szociálpolitika csúcsteljesítményét lehetett bemutatni.

„ÚRIASSZONYOK” ÉS A „MAGYAR NORMA”

A magyar szociálpolitika sajátos fejezetét alkotta az eleinte Egri Normaként, majd Magyar Normaként emlegetett szegénygondozási rendszer.⁸ A korábban Magyarországon létezett zárt, szegényházi és nyílt, többé-kevésbé alkalmi segélyezési rendszereket felváltó megoldás a szegénykérdés rendezését egy háromelemű rendszerre kívánta bízni. A közület (város) feladata az adminisztráció lebonyolítása, az ehhez szükséges munkaerő biztosítása, fizetése, megfelelő elhelyezése, továbbá a fennmaradó szegényház költségeinek előteremtése volt. Szintén hatósági közfeladat maradt a koldusok „megrendszabályozása”, vagyis a – korábban is érvényben lévő, de be nem tartott/tartatott – koldulási tilalom rendőri kikényszerítése.

A rászorulók felkutatása, gondozásuk azonban a Norma értelmében nem a hatóság feladata volt. Erre Oslay Oswald egri ferences házfőnök, később tartományfőnök a ferences harmadrendhez tartozó nőkből szervezett világi társulatot, amely azonban nem sokkal később szabályos szerzetesi kongregációvá alakult. Szabályzatuk⁹ bevezető részében az alapítók¹⁰ külön gondot fordítottak annak indoklására, miért tartották szükségesnek a világi állapot megszüntetését és női szerzetesrend szervezését. Véleményük szerint a szegénygondozás nem lehetett házasságban, családban élő nő feladata, elsősorban azért, mert ez a tevékenység teljes odaadást, „életáldozatot” követelt meg. Egy későbbi, Mindszenty érseknek írt levelében az alapító tartományfőnöknő, Franciska nővér (Páhok Mária) pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy a férjzett asszony számára az életáldozat a férjének való engedelmesség, az önálló akaratnak a család érdekében való átadása, nem pedig a feladatnak, a szegényeknek, mint Krisztus képmásainak való alárendelődés.¹¹ Szintén a világi állapot elhagyását indokolta, hogy a szegények gondozása – mosdatás, tiszta ruhába való átöltöztetés – során a gondozónők a rászorultakkal olykor testi közelségbe kényszerültek kerülni, a Regula megfogalmazása szerint pedig a erkölcsi tisztaságot ilyen helyzetben egy fogadalmat tett nővér sokkal inkább megtarthatta, mint egy világi nő (a világi életállapot iránti némi lenézés, vagy inkább lebecsülés amúgy semmivel sem jellemzőbb erre a szabályzatra, mint

8 Elemzését lásd: Hámori 1997a és Hámori 2003b.

9 A Ferences Szegénygondozó Nővérek jóváhagyott regulája. Esztergomi Prímási Levéltár, Serédi Jusztinián egyházkormányzati iratai (=EPL, Serédi) 6043/1943.

10 A főelőljáró (rendi igazgató) Oslay Oswald, tartományfőnöknő Franciska nővér (Páhok Mária), custos pedig Mária Magdolna nővér (Kroumann Mária) lett (Ambrus é. n.: 1–2, Gilberta nővér szívességéből). A szöveg megfogalmazója ezek szerint Oslay volt, de a munkában a két női társalapító is részt vett.

11 Jelzet és keltezés nélküli levél a Regula lapjai közé tett levélcsomóban. EPL, Serédi, 6043/1943.

a többi női rend esetében). A kérdés ugyanakkor mégsem volt teljesen probléma-mentes, amire rávilágít az is, hogy a rendi szabályzat hosszan – és nem teljesen eredményesen – igyekezett összeegyeztetni a fontosnak tartott klauzúrát a világgal való szükséges kapcsolattal.¹²

Álláspontjukat a „szakma”, azaz a szociális kérdés korabeli szakirodalmá¹³ is elfogadta, igaz, gyakorlatiasabb indoklással, amelyben szerepelt pl. a – részben példaképnek, részben elkerülendő hibák kollekciójaként szereplő németországi¹⁴ gondozási rendszereknél tapasztalható – nagy lemorzsolódás és állandó fertőzés-veszély. Vass József népjóléti miniszter, kalocsai nagyrépost emellett az apácák könnyebb kézbentartóságát, fegyelmezésének egyszerűbb voltát is a világi nők elleni érvként tartotta fontosnak megemlíteni.¹⁵

A világi nők azonban nem szorultak ki teljesen a Norma kereteiből. Jóllehet a konkrét gondozási feladatban nem vettek/vehettek részt, más munkatéren fontos szerepet szántak nekik. A szegények támogatására szánt összeget ugyanis társadalmi gyűjtés útján igyekeztek előteremteni. A korábbi, alkalmi adakozás helyett azonban havi rendszerességgű befizetésekre akarták bírni az egri lakosságot. Ennek érdekében a várost körzetekre osztották fel, majd megbízottak járták végig a kijelölt területeket, és igyekeztek az ott lakókat rábírni: egy évre előre ajánlják meg a „koldusválság” összegét. Később ugyanezek a megbízottak járták végig a lakásokat, boltokat és szedték be a megígért összegeket. Az elképzelés alapgondolata valószínűleg az Egerben évszázadok óta létező, és bizonyos szociális feladatot is betöltő fertálymesteri intézmény nyomán született meg.¹⁶ Azonban, míg korábban a fertálymesterek kizárólag férfiak, a Norma gyűjtői minden esetben nők, pontosabban a város „úri” rétegének női családtagjai voltak.¹⁷ Kiválasztásukban több tényező játszott szerepet. A korábbi templomi gyűjtéseket, jótékonyági bálókat, esteket is ez a társadalmi réteg szervezte, illetve vett részt rajtuk. A Szent Antal-perselyek ugyan korántsem csak az ő adományukat rejtették, ám kezelésükben, elosztásukban egyesületeiknek általában meghatározó szerepük volt.¹⁸ Ennél azonban sokkal többet számított, hogy ezek a gyűjtőhölgyek társadalmi presztízsük, s különösen férjeik állása révén határozott nyomásgyakorló szerepkörrel is bírtak: a rendelkezésre álló három névsor alapján az azonosítható személyek közel harmada a városi vagy (ritkábban) a vármegyei adminisztrációban dolgozó

12 Érzékletes példa erre, hogy a novíciákat ideiglenes fogadalmukig teljes, örökfogadalmukig pedig részleges, de nagyon szigorú klauzúrában tartották (így például a ruhára varrott nyelvecske figyelmeztette őket a hallgatás parancsának megtartására). Örökfogadalmuk után, amikor a munkát gyakorlatban megkezdték, a klauzúrát úgy tartották fenn – ha csak jelképesen is –, hogy konkrét gondozási feladat kivételével nem hagyhatták el a plébánia vagy a szegénygondozó hivatal helyiségét.

13 Berndt 1935.

14 Az elberfeldi és strasbourg szegénygondozási rendszerek bemutatását lásd: Liese 1922: 322; Münsterberg 1903; Schlaudraff 1932. Magyarországon is többen elemezték a két megoldást, az egyik legrészletesebb: Hanvai 1925.

15 *Egri Katolikus Tudósító* 1928. május: 72.

16 Szabó 1932; Csizmadia 1942.

17 *Egri Katolikus Tudósító* 1928. január; Nagy 1978: 347.

18 Szentkeresztyné 1930: 164.

hivatalnokok női családtagja volt; mellettük hasonló számban szerepeltek a városi gazdasági (főleg hitel-) élet irányítóinak hozzátartozói.¹⁹ Rajtuk kívül a gyűjtőhölgyek sorában néhány kevésbé jelentős (a legnagyobb adófizetők listáján nem szereplő) iparosnak, kereskedőnek és középiskolai, illetve érseki joglíceumi tanárnak a hozzátartozói is szerepelnek. Esetükben nyomásgyakorló képességről nemigen lehetett beszélni, így kiválasztásuk oka az előbbi csoportban szereplőkénél nehezebben megfeythető: néhány esetben az illető hölgy személyes vallásossága, Oslay Oswaldhoz fűződő személyes kapcsolata, vagy éppen helyi tekintélye játszhatta a főszerepet.²⁰ A döntésben, hogy nem főállású tisztviselőkre bízták a gyűjtést, a takarékoság mellett más szempont is közrejátszott. Oslay elképzelése szerint – amit Trák Géza polgármester lelkesen támogatott – ezen keresztül megvalósult valamiféle személyesség a szociálpolitikában, amit más rendszerek esetében gyakorta hiányoltak, főleg katolikus oldalról.²¹ Ettől a személyességtől egyfelől a társadalmi szolidaritás újratermelődését, az egymástól idegen társadalmi rétegek közti távolság csökkenését remélték, másfelől pedig a gyűjtőhölgyeket, s rajtuk keresztül a családjukat akarták szociális gondolkodásra nevelni (a kor általános felfogása volt, hogy az ilyen irányú befolyásolást az asszonyokon keresztül érdemes megpróbálni).²²

Míg az Egri Norma a szegénygondozást végző apácákról, továbbá a közép-
tegek és a helyi elit nőtagjairól és „sajátosan női” feladataikról meglehetősen határozott képet alkotott, a rászorulókat esetében sokkal inkább a nemi különbségek elmosásáról lehet szólni. A források korántsem csak Eger, hanem a Normát igen gyorsan átvevő más városok esetében is általában „koldusról”, „rászorulórol” szólnak. Nemi arányukra – úgy tűnik – a kortársak nem voltak különösebben kíváncsiak. A beszámolók csak létszámadatokat tartalmaztak, ha közöltek is olykor-olykor a kiilleszkedett személyek korábbi foglalkozására vonatkozó adatokat, a rubrikákban rendszerint „volt napszamos vagy felesége”, „iparosok és iparosözvegyek” meghatározások szerepeltek. Elvben a bánásmódban sem különböztették meg a férfiakat és nőket: mindkét nem esetében a rendszer lényegéhez tartozott a segély természetben való nyújtása vagy bevásárlókönyv rendsze-

19 Az Egri Normás gyűjtőhölgyek névsora, (1928. február; 1929. március; 1939. február) – Apor Elemér szívességéből. A nevek mellett sajnos csak kb. 75%-ban szerepeltek foglalkozások; néhány nevet utólag sikerült azonosítani (Apor Elemér szóbeli közlései alapján, 1996. október 20.) A nyomásgyakorlásra (vagy inkább társadalmi ellenőrzésre) egyébként bizonyíték az a gyakorlat is, hogy az *Egri Katolikus Tudósító* minden évben közölte a legtöbb koldusválságot megajánlott személyek névsorát – rendre éppen akkor, amikor a városi vezetés a virilista-jegyzéket nyilvánosságra hozta...

20 Apor Elemér szóbeli közlése, 1996. november 4.

21 Példa erre Prohászka Ottokár egy 1911-es írása, amelyben elismeri ugyan a városi intézményes szegénygondozás jelentőségét, de követendő mintának a falusi karitást tartja, annak személyes volta miatt (Prohászka 1911).

22 Utólag nehezen eldönthető, hogy a szociális, karitatív ténykedés női feladatkörként való felfogásában mennyit nyomott a latban a hivatalos propaganda. A karácsonyi ínségakcióknak a fővédnöke 1922-ben még Horthy Miklós volt, de 1924-től 1944-ig már a felesége töltötte be ezt a szerepet. Úgy az országos, mint a helyi sajtó minden évben részletes beszámolót és gyakran képeket is közölt a szétosztásról; utóbbiakon férfiak csak mint „statiszták” szerepeltek a „bizottsági hölgyek” mögött.

resítése, mellyel hatékonyan tudták kontrollálni az érintettek fogyasztását.²³ Ez az ellenőrzési igény egyik nem esetében sem korlátozódott azonban a fogyasztásra, hanem – akárcsak a szegényházak esetében – a teljes életvitelüket, szokásait, sőt gondolkodásukat igyekezett a támogatás fejében átfogni.²⁴ A szegények „nemtelenítése”, szerepeik felfogásának és az irántuk tanúsított magatartásnak a differenciálatlansága azonban mégsem volt teljes: míg a férfiak esetében – úgy tűnik – általában véglegesnek és teljesnek fogadták el az orvos által megállapított munkaképtelenség állapotát, s csak viszonylag ritkán próbálták valamilyen ház körüli munkába bevonni őket, a nők esetében elvárták a gondozónő kisebb-nagyobb mértékű segítségét.²⁵

A rászorultak esetében a nemek szerinti megkülönböztetés egy speciális kategória esetében jelent meg. A Norma kiemelt feladata volt – úgy Egerben, mint 1936-os országos bevezetése²⁶ után a többi városban is – a „szemérmes koldusok” felkutatása és gondozásba vétele.²⁷ Őket korábban nem vagy alig vette észre a hivatalos szegénygondozás, mert általában sem mint segélyezésért jelentkezők, sem pedig mint „kolduskihágáson értek” nem kerültek kapcsolatba a városi hivatalokkal. Sajátos csoportot képeztek azért is, mert általában egészen más társadalmi csoportból kerültek ki, mint a koldusok és segélyért folyamodó munkaképtelenek többsége: nagy részük korábban, keresetük elvesztése előtt a középrétegekbe tartozott. Kiilleszkedésük szélsőségsége, életmódjuk távolsága korábbi viszonyaitól jóval nagyobb volt – vagy legalábbis az őket gondozásba vevők előtt annak tűnt –, mint a szegénygondozás többi alanyáé. A Norma megalkotói ezért és „szemérmes”, azaz helyzetüket elfogadó, „jó szegény” mivoltuk okán őket elsők között szándékoztak megsegíteni. Soraikban a nők (özvegyek) aránya lényegesebben magasabb volt, mint a gondozottak között általában; az azonban, hogy velük szemben a „nevelési” és ellenőrzési cél szinte soha nem jelent meg, valószínűleg nem ennek, hanem származásuknak és értékrendjüknek volt köszönhető, mely megegyezett vagy legalábbis igen közel állt a gondozókéhoz.²⁸

23 *Városok Lapja* 1929. december 15. 341. A városi szegényügy rendezése Kecskeméten; *Egri Katolikus Tudósító* 1930. szeptember, 119. A szegénygondozó nővérek egri anyaháza; Molnár 1930.

24 Erre példa a templomi szertartások – vallásfelekezetük előírása szerinti – kötelező és ellenőrzött látogatása.

25 A rászorultak fejadagjairól, a velük való bánásmódról lásd: Hámori 1997a.

26 172.000/1936. BM rendelet A könyöradománygyűjtésnek, a koldulásnak, továbbá a munkaképtelen személyek és munkanélküli inségesek támogatásának szabályozása (*Magyarországi rendeletek tára* 1936: 760–762).

27 Ezt Geőcze Sarolta 1926-ban a szociálpolitika legfontosabb feladataként jelölte meg, hozzátéve, hogy a középosztálybeli rászorulókkal kapcsolatban a legnagyobb probléma, hogy ők szinte soha sem kérnek segítyt. (*Szociálpolitikai feladataink* 1926: 69–70).

28 Megjegyzendő, hogy ez a mentalitás egyáltalában nem csak a Normára volt érvényes, aminek fényes bizonyítékát adja a Kalocsai Érsekséghez beérkezett segélykérelmek elbírálása (Kalocsai Érseki Levéltár, Subsidia et Beneficia, 1920–1944.)

VÉDŐNŐK ÉS „VÉDETT” NŐK

Az Egri (Magyar) Norma ugyan kétségtelen eredményeket tudott felmutatni, azonban a társadalom segítségre szoruló, segítséget igénylő csoportjainak csak nagyon kis részét volt képes átfogni.²⁹ Az 1930-as években a népi írók, a regöscserkészek³⁰ vagy éppen a tisztiorvosi szolgálat ténykedése nyomán³¹ az (agrár-) szegénység a korábbtól teljesen eltérő képe kezdett el kibontakozni. 1938-ban Imrédy Béla, miniszterelnöki kinevezése után egyik első ténykedéseként minden vármegyébe szociális tanácsadókat küldött ki. A kormány megbízottaknak tanácsot ugyan nem kellett adniuk – némely törvényhatóság esetében az alispán, illetve a közgyűlés hangulata miatt nem is lett volna kinek, de a tapasztaltakat bizalmas úton jelenteniük kellett a Belügyminisztérium, illetve a Miniszterelnökségen újonnan szervezett V., Társadalmpolitikai Osztály felé. Jelentéseik különböző terjedelműek és részletességűek voltak ugyan, s nem ritkán tartalmaztak szubjektív elemeket is, azonban sok esetben a népi írók által megrajzolt szegénység-képen is túltettek, szinte egyöntetűen szóltak a falusi társadalom hagyományos kereteinek a felbomlásáról, sőt a családi kapcsolatok meglazulásáról is. Az érintett szociális tanácsadók többsége nem bírt sem szakirányú képzettséggel, sem komolyabb előtanulmányokkal; kivételt jószerével csak Kerék Mihály (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye) és Szabó Zoltán (Szatmár) jelentett. A többiek jó szándékához és alaposágához aligha férhet kétség, ám egyáltalán nem biztos, hogy az általuk hiányolt társadalmi–családi szervezet épp a harmincas években – s nem jóval korábban – erodálódott, illetve tűnt el,³² különösen arra való tekintettel megfontolandó mindez, hogy a kérdést korábban – csaknem azonos formában – többen és többször megfogalmazták.³³

A szociális tanácsadók tapasztalatainak egyeztetésére és a követendő célok kijelölésére 1939 derekán Pécsen tartottak értekezletet. Bonczos Miklós államtitkár megnyitójában a huszadik század uralkodó eszméjeként „a szociális gondolatot,

29 Annak ellenére így volt ez, hogy már 1926-ban a Népjóléti Minisztérium által szervezett *Szociálpolitikai feladataink* című konferencián megfogalmazták: „Az az idő, amikor a szegények ellátása csak felebaráti kötelesség volt, és az itt-ott jelentkező nyomorgót a közelálló család, ilyen nem léteiben az egyház vette kizárólag gondozásába, megszűnt. Túl vagyunk azon az időn is, amidőn a szegényügy úgyszólván kizárólag a koldusok és munkakerülők ellátásából állott. Ma a szegénység nem csak egyéni, hanem társadalmi, gazdasági baj, amelyet minden rendelkezésre álló eszközzel megelőzni, és ha ez már nem lehetséges, enyhíteni kell. [...] A szegényügy tartama tehát megváltozott; egy része átalakult szociálpolitikai munkává, anélkül, hogy a szegényügy többi részének létjogosultsága megszűnt volna” (*Szociálpolitikai feladataink* 1926: 91).

30 A *Fiatall Magyarországn* folyóirat és a *Zöld Füzetek* adtak számukra módszertani eligazítást, illetve közölte tapasztalataikat.

31 Kerbolt 1936; Johan 1939; Petrilla 1943; Szénássy 1997.

32 Azt, hogy az életszínvonalról rajzolt kép mennyiben felelt meg a valóságnak, jelen írásban nem kívánjuk részletezni, Erődi-Harach Béla (Veszprém vármegye egykori szociális tanácsadója) 1996. december 8-i közlése szerint ő és néhány társa is a tapasztaltaknál erősebb színeket használt a helyi és országos politika döntéshozóinak meggyőzése érdekében.

33 Példa erre: Törvénytervezet a sokgyermekes családok segélyezéséről (Országos Gyermeksegítő Alap 1928.) Magyar Országos Levéltár, Belügyminisztérium elnöki iktatású iratok (=MOL BM K 150 2798/10. cs.); a javaslat indoklásában az első világháborúban és a forradalmakban látta a társadalmi erózió alapvető okát (utóbbi megfelelt a korban kötelező frazeológiának is).

a nagy tömegek boldogulásának biztosítására való törekvést” nevezte meg ugyan, de óvott attól, hogy a szociálpolitikát „fantaszták és dilettánsok kezébe” adják.³⁴ Óvatosságát kétségkívül indokolta, hogy a közelmúltban lemondott Imrédy Béla miniszterelnök bukását nagy részben radikális társadalmi reformtervei idézték elő.³⁵ Az utána felszólaló Esztergár Lajos, Pécs polgármestere – aki ekkoriban a magyar szociálpolitika legtekintélyesebb szakértőjének számított és nem mellékesen Teleki Pál miniszterelnök bizalmasa volt – egészen más irányt szabott a tanácskozásnak. Az értekezlet végére egy nagyszabású, elsősorban az agrárnépességet érintő reformprogram körvonalai bontakoztak ki. Ennek gerincét az életszínvonal javítása, a közegészségügynek, az anya- és csecsemővédelemnek a korábbinál magasabb szintre emelése, a közoktatás reformja mellett a „megélhetésükben veszélyeztetettek” új módon való megsegítését tűzte ki célul: nem segélyekkel, hanem egyszeri, nagyobb összegű kölcsönrel akarták talpra állítani, a köz eltartottja helyett adófizető állampolgárokká tenni a családokat.

Az elképzelések nyomán létesítették az 1940. évi XXIII. törvénycikkkel³⁶ a Nép- és Családvédelmi Alapot (ONCsA), az azt irányító Országos Szociális Felügyelőséget (OSzF) és a munka gyakorlati részét végző vármegyei és városi Közjóléti Szövetkezeteket. A cél azonban korántsem csak az érintettek megsegítése volt: nem kevesebbet tűztek ki az ONCsA feladatául, mint a társadalom reorganizációját és az érintett családok „szociális nevelését”.³⁷ Ebben a segítség formája, a kölcsön komoly szerepet játszott. Ezt nem csak a visszatérülés miatt választották; azt ugyanis eleve korlátozta a gyermekek után adott kedvezmény, amely akár a 90%-ot is elérhette. Sokkal inkább az érintett családok tartós nevelésének és ellenőrzésének a szándéka munkált a háttérben. Ennek érdekében a juttatott érték – telek, számosállat, ló kocsival, bolt, műhely, de leginkább családi ház – a törlesztés

34 *A magyar szociálpolitika...* 1939: 3–8. Bonczos Miklós bevezetője.

35 Ennek részleteiről: Hámosi 1997b.

36 1940:XXIII. törvénycikk az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról (*Magyar törvénytár* 1940: 174–176).

37 Az új szociálpolitika alapelveit Esztergár Lajos a következőképpen fogalmazta meg: „A szociálpolitika a társadalom gyengébb rétegének a gazdasági megerősítésére törekszik. Célja a nincstelenek önálló egzisztenciákká fejlesztése. A legmélyebben fekvő társadalmi réteg termelő képességét építi ki, s így azt a népréteget, amely ma a közület támogatását igényli, mert különben létfenntartása veszélybe kerül, a közterhek viselésére alkalmassá teszi. Tehát eltartottból eltartó lesz. Ezzel szemben minden olyan közhatósági, egyházi, társadalmi vagy egyéni támogatás, mely egyoldalú adásban jelentkezik, karitatív munkát végez. Nyújtsanak keveset vagy sokat, a közhatóság, a társadalom vagy az egyének, adják szervezeten vagy szervezetlenül, minthogy egyoldalú adást végeznek, vagy esetleg látszólagos viszonyszolgáltatás ellenében juttatnak javakat, csupán a karitatív megsegítés keretei között maradnak. A szociálpolitikát a karitás fölé emeli, hogy nem egyoldalúan fejt ki hatását, hanem együttműködik a problémák sújtotta népréteg egyéneivel olyan irányban, hogy kiemelje őket abból az állapotból, mely a támogatást, az egyoldalú adást indokolná. A szociálpolitika nem osztogató rendszer, hanem módszeres munka. A szükséges eszközöket használatba adja, beállítja azokat a termelő munkába, és ezzel lehetővé teszi, hogy a munkaképesek munkájukkal részt vegyenek a javak előállításában, és így a javak számának emelésével megnyíljék a lehetőség a javaknak egy-egy fejre eső nagyobb juttatására. A lehetőségeket megnyitja, hogy az egyéneknek szorgalma és leleményessége érvényesüljön, és ezen a révén önálló egzisztenciává fejlődjék” (Esztergár 1939: 10–11).

java részének kifizetéséig nem került a család teljes birtokába (elidegenítési és ingatlan esetében megterhelési tilalmat kötöttek ki).

Bár a rendszer egyik kidolgozója, Esztergár Lajos az új szociálpolitikában a „produktivitás” mellett épp az együttműködést és kölcsönösséget emelte ki és állította szembe a karitással, a kiépülő Országos Nép- és Családvédelmi Alap, illetve a juttatottak kapcsolata általában mégis meglehetősen egyoldalúan alakult. A Közjóléti Szövetkezetekbe ugyan kötelező volt belépni – a négy gyermek mellett ez volt a kölcsön elnyerésének alapfeltétele –, ott azonban gyakorlatilag semmilyen döntési kompetenciája nem volt a tagságnak: az éves munkatervet, sőt olykor az egyes konkrét juttatásokat is az Országos Szociális Felügyelőségen, Budapesten hagyták jóvá. Annak ellenére történt mindez, hogy az ONCSa „kísérleti terepéül” szolgáló pécsi és részben a Szatmár vármegyei Közjóléti Szövetkezetek esetében még nagyfokú önkormányzatot akartak megvalósítani,³⁸ aminek a célja részben a felelős gazdasági döntésekre való nevelés, másrészt a juttatottak kölcsönös ellenőrzése volt.³⁹ A pécsi megoldás külön érdekessége volt, hogy mindenekelőtt a kölcsönös ellenőrzésben, de bizonyos fokig a szövetkezeti döntéshozatalban is szerepet engedett a juttatottak feleségeinek: elsősorban annak megítélésében kérték segítségüket, hogy a további juttatásokra kiszemelt családok asszonyai eleget tudnak-e majd tenni a reájuk váró feladatoknak. A megoldás azonban nem állt fenn sokáig, 1941-ben ugyanis az Országos Szociális Felügyelőség utasította a Szövetkezetet, hogy ilyen és hasonló kérdésekben – más városokhoz és vármegyékhez hasonlóan – „szakemberhez”, azaz a szociális védőnőhöz forduljanak eligazításért.⁴⁰

A szociális védőnők többsége ekkoriban még semmiféle szakképzettséggel nem rendelkezett. Az egyetemi szociális tanfolyamok – annak ellenére, hogy az 1940:XXIII. törvénycikk 5. §-a intézkedett a felállításukról – csak 1941-ben kezdődtek el.⁴¹ Ennek hiányában az Országos Szociális Felügyelőség saját belátása szerint alkalmazta a védőnőket, akik között állástalan diplomás is akadt, de a többségük csak érettségivel, 6–8 középiskolai osztállyal vagy tanítónői oklevéllel bírt. Abban, hogy e munkakörben csak nőket alkalmaztak – míg a felettes szociális

38 Ortutay 1938: 7–8.

39 A szövetkezetnek nevelési fórumként való felfogása a katedraszocialisták egyik kedvenc gondolata volt; a Hangya életrehívója, Károlyi Sándor is hasonló célokat fogalmazott meg (Károlyi 1901 és Bodrogközy 1929: 90–91). Ugyanakkor a pécsi értekezleten Szabó Zoltán szájából éles kritika hangzott el ezzel és a magyar parasztsággal szemben megfogalmazott „váddal” kapcsolatban, hogy nincs hajlandósága a társulásra, túlságosan individuális: „Nézetem szerint helyesebb fogalmazás lenne az ilyen: hogy van-e a vagy nincs parasztságunkban társulási szellem, nehéz megállapítanunk, mert parasztságunknak mindaddig rendkívül kevésé volt módja olyan társulásokba tömörülni, amelyekben közösségi szellem kifejlődik. [...] a szövetkezetre nem ránevelték, hogy csinálja meg alulról, hanem megcsinálták, s nem is éppen neki, fölülről” (*A magyar szociálpolitika... 1939: 377–428. Szabó Zoltán: A magyar népi művelődéspolitika feladatai*).

40 Somogyi Ferenc szociális felügyelő (OSZF) levelezése, 1941. február 5. (Baranya Megyei Levéltár (=BML) IX. 705. 3. dob.).

41 4150/1942. Me. Az egyetemi szociális tanfolyamokról (*Magyarországi Rendeletek Tára 1942: 1620–1621*). A rendelet előírta, hogy 1946. január 1. után szociális felügyelő, 1950. január 1. után pedig szociális védőnő csak tanfolyamot végzett (és mert az csak az egyetemi hallgatók előtt volt nyitott, diplomás) személy lehet.

felügyelők két kivétellel⁴² férfiak voltak – nem csak az játszott szerepet, hogy őket „tapintatuk”, érzékenységük miatt alkalmasabbnak gondolták erre a feladatra, hanem igen alacsony, havi 135 pengős kezdő keresetük, amely egy helyettes tanítóéval volt azonos, és később sem emelkedett számottevően. Mivel más, szociális–egészségügyi téren működő női pályák esetében sem volt magasabb a javadalmaszás,⁴³ komolyan felmerült a kérdés: ezek a pályák alkalmasak voltak-e egyáltalán önálló egzisztencia megteremtésére? A kor uralkodó szemlélete szerint a megélhetést nyújtó állás az „úri” vagy „középrétegek” esetében férfiaknak fenntartott terület volt.⁴⁴ (Ezen nem változtatott a tanítónők, kezelő- és segédhivatali tisztviselőnők nagy és egyre szaporodó száma sem, különös tekintettel arra, hogy őket nemigen tekintették az említett társadalmi csoport tagjainak.)

Az említett problémával a kortársak is szembesültek. Válaszaikat alapvetően három csoportba lehet sorolni. A konzervatív, javarészt a hagyományos karitászt elveit követő hozzászólók a szociális munkát elsősorban a középosztály leányainak nevelését, tudatformálását szolgáló eszköznek tekintették továbbra is, amit a nő önkéntesen vagy akár pénzért, de „hivatalszerűen” mindenképpen csak férjhezmenetelig végez.⁴⁵ Ez az álláspont a női élethivatást szinte kizárólag a feleségi és anyai szerepben vélte fellelni; a szociális munkát pedig olyan nők számára tartotta fenn nem alkalmi vagy ideiglenes, hanem végleges tevékenységi formának, akik önként lemondtak a családalapításról és ennek lehetőleg látható jelét is adták: apácák vagy diakonisszák lettek.⁴⁶

Az állami szociálpolitika irányítója, a Belügyminisztérium közegészségügyért felelős államtitkára, Johan Béla némiképp eltérő képet rajzolt meg a kérdést érintve. Ideálisnak ő is azt tekintette, ha a védőnők előbb vagy utóbb férjhez mennek, és ezt követően – „természetes” módon – kiválnak a szolgálatból, ám sietett hozzátenni, hogy a való életben mindez általában máshogy történik.⁴⁷ A Johan által irányított „zöldkeresztes” (tehát állami szolgálatban álló!) védőnők esetében a szociális–közegészségügyi munka és a családayai szerep összeegyeztethetetlen voltát hangsúlyozta az is, hogy hivatalosan „testvérnek” kellett szólítaniuk egymást,

42 A kivétel az erdélyi szociális tevékenység általános vezetője, a budapesti központba beosztott Diószeghy Erzsébet volt, aki azonban valószínűleg bárói származása miatt kerülhetett a férfiaknak fenntartott pozícióba. Mellette Salkaházy Sára, a Szociális Testvérek Társaságának tagja, a felvidéki Magyar a Magyarért akció egyik vezetője volt egy darabig szociális felügyelő, de 1943-ban rendi eljárója, Slachta Margit kérésére kivált a szolgálatból (Mona Ilona SSS szíves közlése).

43 *A vöröskeresztes* 1943, *A zöldkeresztes* 1943. Kivételt csak a gyárgondozónői szolgálat jelentett, ahol a havi kereset elérte a 250–300 pengőt (*A gyárgondozónői hivatás...* 1943).

44 Ezt a „társadalmi vélekedést” az egyetemek felvételi rendszere is „törvényesítette”. Erre a gondolkodásmódra korai, de igen szemléletes példa: Amicus 1913.

45 Sajátos módon ezt nem csak a férfi szakírók gondolták így, hanem a Vöröskereszt vezetője is; igaz Szentkeresztyné Nyegre Rózi bárónő volt, így számára a szociális tevékenység valószínűleg csakugyan nem a megélhetést szolgálta (Szentkeresztyné 1930: 98–99).

46 Nehezen megválaszolható kérdés, hogy a szegény „gyermekként”, bár alárendelt helyzetű de mégis „családtagként” való kezelése mennyiben befolyásolta ezt a képet.

47 Johan 1939: 68.

egyenruhájuk pedig emlékeztetett a 19–20. század fordulóján meghonosodott női szerzetesi habitusokra.⁴⁸

Paradox módon a szociális munkát, mint női életpályát és a családanyai szerepet összeegyeztethetőnek, sőt összeegyeztetendőnek éppen a Szociális Testvérek Társasága, tehát apácák tartották.⁴⁹ Az 1938 óta irányításuk alatt működő Katolikus Női Szociális Képző tantervében mindkét hivatásra vonatkozó tantárgyak és ismeretek szerepeltek.⁵⁰ Ez teljesen egybevágott a rendalapító, Slachta Margit elképzeléseivel, aki már az 1920-as évek elején a férfi és a nő speciális, egymástól különböző élethivatásának meglétét, ugyanakkor egymást kiegészítő voltukat és egyenjogúságukat is hangsúlyozta, a családon és a társadalmon belül egyaránt.⁵¹

A szociális munka terén hivatásszerűen működő nőket tehát a kérdéssel foglalkozók nagyobb része eleve családtalannak, következképpen gyermektelennek képzelte el. Ugyanakkor esetükben – bizonyos mértékig – a középosztályból való „kizárás” is megfigyelhető: legalábbis erre utal, hogy a szociális tevékenységet élethivatás-szerűen folytató nők esetén szó sem esett a társadalmi ellentéteket tompító, az osztályok közti távolságot csökkentő szerepről.⁵² Ez alól ismét csak az említett Szociális Képző volt a kivétel.

Az, hogy az intézmény rendre „szemben haladt” a korszellemmel, nem maradt következmények nélkül. Habár az egyetemi szociális tanfolyamok még csak Pécsen és Budapesten működtek, és végzett hallgatókat még egyáltalán nem bocsátottak ki, az Országos Szociális Felügyelőség mégsem volt hajlandó a Szociális Testvérek Társasága által berendezett iskolát elismerni. A legfőbb – és mondvacsinálnak tűnő – kifogás az volt, hogy az intézet nem egyetemhez kötődött, a négy éves képzést is túl hosszúnak találták.⁵³ A kifogások között nem utolsósorban szerepelt az is, hogy az itt kiképzett nők „túl önálló gondolkodásúak”, és aligha fognak mindenben alárendelődni a – szakirányú képzettséggel ráadásul többnyire nem rendelkező – szociális tanácsadóknak, későbbi nevükön közjóléti felügyelőknak. A vita végül Kovrig Béla egyetemi tanár közvetítésével, kölcsönös engedmények árán megegyezéssel végződött, és az Országos Szociális Felügyelőség a továbbiakban szívesen alkalmazta a korábban tervezettnél rövidebb iskolát elvégzett

48 Mindez állt a Stefánia Szövetség védőnőire is, különben a két szervezetet 1938-ban egybeolvasztották oly módon, hogy az addig társadalmi egyesületként működő Stefániát államosították.

49 A Társaság magánfogadalmat tett nők közössége volt; emiatt az akkori egyházjog értelmében meglehetősen rendezetlen státussal bírtak, jogilag nem, lényegében azonban apácaközösségnek voltak tekinthetők.

50 *Katolikus női életpályák 1938/39-es tanév*. Mona Ilona egy évvvel korábbra datálja az oktatás kezdetét (Mona 1997: 136).

51 Mona 1997: 47.

52 Jó példa erre, hogy a settlement-mozgalom célja a nők esetében határozottan nem a szociális hivatásra való előkészítés volt. (Ez igaz volt Anglia, az USA, Németország és Magyarország esetében is, lásd: Hámori 2000).

53 Megjegyzendő, hogy az autonóm Közgazdaságtudományi Karnak Újpesten működött Szociális Telepe (később Országos Szociálpolitikai Intézete) szintén nem tudta eleinte elfogadtatni magát – ám ott a kifogások inkább szakmai természetűek voltak: Kovrig Béla a Miniszterelnökség V. Osztálya részéről az intézmény működését „ötletszerűnek és alkalminak” ítélte meg (Hámori 2000).

„képzősöket”.⁵⁴ Míg azonban a budapesti központ teljes mértékig megbízott bennük, vármegyei szinten olykor továbbra is előfordult, hogy fenntartásokkal, sőt, olykor ellenszenvvel fogadták őket. Ebben több ok is szerepet játszott: a szociális védőnők magukat – okkal – éppannyira képzett szakembereknek tekintették, mint az egészségügyi pályán működő társaikat, míg a közigazgatás helyenként mindössze a hivatali kisegítőként kezelt „szociális titkárok” utódait látta bennük.⁵⁵ Előfordult az is, hogy „túlzott önállóságuk” miatt panaszkodtak rájuk, vagy éppen azért, mert „érdemtelenekkel” is foglalkoztak, olyanokkal, akiknek megsegítésével a vármegyei tisztviselő vagy épp a főszolgabíró értékítélete szerint semmiképp sem lett volna szabad foglalkozni.⁵⁶

Részben a hiányzó védőnők pótlására, részben pedig annak érdekében, hogy a „társadalomnevelés” ne csak a szociálpolitika alanyaira, hanem annál sokkal nagyobb körre, elsősorban a helyi közösségek „kristályosodási pontjainak” és egyben mintaadónak elgondolt középrétegekre is kiterjedjen, községenként, illetve városonként nép- és családvédelmi bizottságokat, későbbi nevükön munkaközösségeket szerveztek.⁵⁷ Az eredeti elképzelés szerint ez nem egy új testület lett volna, hanem a meglévő intézmények munkáját koordináló szerv; a gyakorlatban azonban a különféle karitatív egyesületek nem szívesen adták föl önállóságukat, így a munkaközösség többnyire egyéni tagokat foglalt magába (akik azonban általában a többi egyletben is folytattak szociális tevékenységet).⁵⁸ A tagok között rendszerint ott lehetett találni a keresztény felekezetek lelkészeit, a jegyzőt, aki hivatalból volt tag, sok esetben a tanítót vagy tanítókat. Utóbbiakat általában azért hívták meg, mert egyfelől az iskolások életviszonyairól viszonylag pontos ismeretekkel bírtak – másrészt pedig azt remélték, hogy a gyermekeken keresztül azok szüleit is befolyásolni tudják. Rajtuk kívül a bizottság (munkaközösség) tagjai

54 A megállapodás kiterjedt a szintén a rend által alapított a Kolozsvári Katolikus Társadalomtudományi Szakiskolára is (*A Testvér* 1943. június 7. A Kolozsvári Katolikus Társadalomtudományi Szakiskola működése 1942–1943. tanévben).

55 Imrédy Béla miniszterelnöksége alatt, 1938-ban mintegy ezer „szociális titkárt” neveztek ki községi jegyzők és járási főjegyzők mellé, egyrészt az értelmiségi munkanélküliség csökkentése érdekében, másrészt azért, hogy a „szociális közigazgatás” kiépülésével jelentősen megnövekvő feladatok egy részét átvegyék. A gyakorlatban azonban a titkárok leggyakrabban a jegyzők általános kisegítői maradtak (Kovrig 1954: 170–171; Johan 1939: 57).

56 Mona 1997. A közigazgatással való összeütközésekről és mindennapi vitákról Mona Ilona SSS (2002. május 2.), Szim Lídia SSS (Gyulafehérvár, 2000. február 5.) és Kovács K. Sándorné egykori képzős (2003. május 23.) számoltak be részletesen. Megjegyzendő, hogy egyes utalások alapján az ilyen összeütközésekre korábban, a Felvidék visszacsatolásakor létrehozott Magyar a Magyarért mozgalom keretében is sor került (*A Testvér* 1938. 3–4, 5–6. A „Magyar a Magyarért” mozgalomban dolgozó testvérek hivatalos jelentéseiből., *A Testvér* 1938. 3–4, 10. A szociális tevékenység új hivatásos tere Magyarországon).

57 Szervezésüket eredetileg a 98.000/1937 BM körrendelet írta elő községi közjóléti bizottság címen (Pest Megyei Levéltár Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye (=PML PPSK) Alisp. IV. 408. b. 23.122/1937.); nevük 1940 végétől egyre több helyen nép- és családvédelmi bizottság, majd nép- és családvédelmi munkaközösség, amit az 528.797/1942. OSzF rendelet „törvényesített”.

58 Ez hasonlóképpen történt a városi szegénygondozó bizottságok esetében éppúgy, mint a Horthy Miklósné nevével fémjelzett Karácsonyi Akciók esetében (ezeket még 1922-ben hívták életre, Horthy Miklós Vármegyei Ínségnyhító Bizottság néven; 6000/1922. BM Az Országos Ínségnyhító Mozgalom megszervezése. PML, PPSK IV. 401. b. 650/1922.).

csaknem kivétel nélkül a helyi elit feleségeiből, ritkábban leányaiból kerültek ki. Gyakori eset volt, hogy a munkaközösség vezetőjét is ők adták.⁵⁹ (Mindez nem mond ellent a női szociális hivatásról írtaknak, lévén, hogy a munkaközösség tagjai önkéntes és alkalmi tevékenységként végezték a szociális munkát.)

Ahogy már említettük, az ONCsA megalkotásakor az egyik legfontosabb cél a családok és a helyi társadalom újraszervezése volt. Ez többféle formában is megvalósult a Közjóléti Szövetkezetek működése során. Mindenekelőtt igyekeztek gondosan kiválogatni a „juttatásra alkalmas” családokat. A környezettanulmányokhoz készült egységes felvételi ívek tanúsága szerint a szempontok között a legfontosabb a gyerekszám, a család vagyontalansága és az apa keresőképesége volt.⁶⁰ Ezek után következett a családfő munkakészségét firtató pont, amit a védőnő a szomszédok, a jegyző, vagy ha volt, inkább a leginkább megbízhatónak tartott munkaközösség megkérdezésével igyekezett tisztázni. A munkaközösség „megbízhatósága” két forrásból táplálkozott: egyrészt – szemben a tágabb-szűkebb szomszédokkal – inkább „elfogulatlannak” számított, másrészt feltehető volt, hogy tagjai hasonló társadalmi–erkölcsi normarendszert képviselnek, mint amit az ONCsA megalkotói célul tűztek ki (így például a juttatandó és családja valósi magatartására és erkölcsére vonatkozó kérdéseket inkább – a lelkeszt vagy plébánost csaknem mindig magába foglaló – munkaközösségektől igyekeztek megtudni a környezettanulmány készítői).⁶¹ Szemben a családapával, a feleségnek csupán az életkorára voltak kíváncsiak (amibe benne foglaltatott az is, hogy várható-e még születés a családban). Ugyanakkor a fennmaradt – nem túl nagy számú – kérdőív „megjegyzés” rovataiban elsősorban rájuk vonatkozó adatokat lehet találni.⁶² Úgy tűnik, hogy a védőnők – nagyjából megfelelően az Országos Szociális Felügyelőség lapjában, a *Nép- és Családvédelem*ben többször is megfogalmazott instrukcióknak – elsősorban az asszonyok és családtagjaik, illetve a szomszéd asszonyok viszonyára voltak kíváncsiak; ugyanakkor az olyan megállapítások, mint a „szemtelen”, „összeférhetetlen”, „szájas” könnyen lehet, hogy a munkaközösség – tehát a helyi elit – tagjaival szemben tanúsított magatartásra vonatkoztak. Kisebbszámúban, de lehet találni olyan további megjegyzéseket is, melyek az érintett asszonyok „háziasságára”, ritkábban maguk és gyermekeik személyi higiéniájára (illetve sokkal inkább annak hiányára) vonatkoztak. Ilyen leírás azonban (leggyakrabban „koszos”, „tetves” vagy finomabban „élősködővel fertőzött”) a családfővel kapcsolatban egy sem került elő, jóllehet „érintettségük” sok esetben szinte

59 Pontos országos képet alkotni nagyon nehéz, mert a munkaközösségek jegyzőkönyvei – ha voltak egyáltalán – nem maradtak fenn; a névsorok egy része a vármegyei alispáni iratokból ismerhető meg.

60 Ez a szempont a visszatérülés érdekében került az első kérdőpontok közé; részleges vagy teljes munkaképtelenség esetén a családot a szegénygondozás hagyományos – és a legtöbb községben működésképtelen vagy épp csak működő – hagyományos formáira bízta rá.

61 *Nép és Családvédelem* 1941. 3. 12. A munkaközösségek., *Nép és Családvédelem* 1941. 5. 3–4. A környezettanulmányok felvételének tanulságai. Megjegyzendő, hogy a jegyzőknek feltett kérdés többnyire csak a büntetlen előéletre vonatkozott.

62 A legteljesebb ilyen iratanyag Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye három járásából maradt fenn (PML, PPSK Közjóléti Szövetkezetének iratai, XI. 404. 2–3. cs.); Zemplénből és Baranyából kisebb mennyiségben szintén maradtak fenn környezettanulmányok.

kétségtelen (mert például csak egyetlen ágyat tüntetett fel a védőnő, mint a szegénység és a juttatásra való alkalmasság fő bizonyítékát). Külön érdekessége a környezettanulmányoknak, hogy politikai magatartásra való utalás – akár pozitív, akár negatív értelemben – kizárólag a férfiak esetében fordult elő. Ez különben nem csak a juttatásra való kiválasztás esetén történt így. A „Sokgyermekes Magyar Anyák Szent István Napi Kitüntetése” nevet viselő akció dokumentumai szerint az érdemek között szerepelt az érintett asszony részéről a számos gyermek, a vagyontalanság, a napszámnál nem nagyobb kereset – és elvétve a férj (de nem az asszony) „nemzethűsége”.⁶³

A juttatás technikai lebonyolítása után a családok gondozása a védőnők és a munkaközösségek feladata lett. Előbbiek inkább a teleszerűen épített családi házaknál kerültek előtérbe. Kellő számú védőnő és nem utolsósorban az útiátalány hiányában a szórványos juttatások esetében a munkaközösségekre voltak kénytelenek ráfanyalodni az Országos Szociális Felügyelőség és a Közjóléti Szövetkezetek. Esetükben ritkábban a hozzáértést kifogásolták, sokkal gyakrabban helyi, „nem szakmai” – értsd: nem az ONCSA irányítói által fontosnak tartott – szempontok érvényesítését panaszolták fel.⁶⁴

A gondozás folyamatában mindenekelőtt a hétköznapi szintjén akarták a családok életét megváltoztatni. A védőnők viszonylag gyakori ellenőrzéssel kényszerítették ki a lakás tisztán tartását, a takarítást, az évente egyszeri meszelést, felügyeletük kiterjedt a konyha és kamra rendjére, az élelmiszerek „szabályszerű” tárolására, sőt, a – nemegyszer szintén a Közjóléti Szövetkezet által kölcsönként juttatott – bútorok „rendeltetésszerű” használatára is.⁶⁵ A kevés számú fennmaradt védőnői munkanapló⁶⁶ és szóbeli közlések alapján úgy tűnik, hogy komolyabb ellenállásra e téren nem is találtak, hasonlóan a kiskert megműveléséhez,

63 Az akciót 1941 decemberéig (feloszlásáig) a Magyar Anyák Nemzetvédelmi Bizottsága végezte, akkor vette át az ONCSA (530.055/1942. OSZF. *Nép és Családvédelem* 1942. 8. 317–318. A sokgyermekes anyák Szent István-napi jutalmazása és kitüntetése). A sokgyermekes anyák „politika-semleges” kezelésére bizonyítékkal szolgál: Szent István napi kitüntetések, 1942. PML, PPSK. Közjóléti Szövetkezet iratai XI. 404. 1. csomó).

64 Somogyi Ferenc idézett levelezésében több ízben megróttá emiatt a felügyelete alá tartozó munkaközösségeket, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Zemplén megyéből pedig a juttatást megelőző véleményezések során lehetett számos olyan példával találkozni, amikor a községi alkalmazottakat – mezőőr, kisbíró stb. – részesítették kétséges jogosságú előnyben (PML, PPSK Közjóléti Szövetkezet XI. 404. 2–3. cs; Borsod-Abaj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fiókleveletára (= BAZ ML SFL) XI. – 404. 4–5. cs.). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az Országos Szociális Felügyelőség egy körrendeletében éppen ellenkezőleg arra utal, hogy a szociális gondozók „csak a rászorultságot, de nem az érdemességet” képesek elbírálni. (7157/1941. OSZF., *Nép- és Családvédelem* 1941. 1. 12. Szociális ismeretterjesztő előadások rendezése a törvényhatóságokban).

65 A Dés városában felvett szóbeli közlésekből például kiderült, hogy ott a konfliktusok egyik legfontosabb forrása az asztal használata volt. A házhoz és bútorhoz juttatott családok ugyanis – ahogy az a városban és környékén szokásban volt – a csecsemőket fából faragott, domború aljú „bölcso-ben” az asztalra helyezték, ahol a ringatás a nagyobb gyermek feladata volt. A helyi védőnő mindent megtett a szokás kiirtására, „mert féltette a kicsit, meg még jobban az asztalt, mert fenyőbő volt és erősen tartott tőle, hogy karcos lesz”. (K. Lászlóné, S. Istvánné és V. Pál közlései, 2003. március 2–3; akik 12–15 évesek voltak, amikor – emlékeztük szerint 1942-ben – szüleikkel beköltöztek az új házakba).

66 Szociális szakelődások munkanaplóinak felterjesztése. PML, PPSK Alisp. IV. 408. b. 23.213/1944.; Piros Ilona szociális gondozónő aktája. BAZ ML SFL VI. 603. 16. dob.

amihez nem csak tanácsot, hanem vetőmagot is adtak. Szintén nem ütközött ellenállásba a csecsemő- és gyermekgondozási tanácsok betartatása.

A védőnőknek lényegesebben nagyobb gondot okozott a főzőtanfolyamok szervezése és lebonyolítása. Annak ellenére így történt, hogy a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége 1922-től, a Katolikus Háziasszonyok Szövetsége 1926-tól, az állami közegészség-védelem (a Zöldkereszt) pedig 1931-től kezdve szervezett ilyen tanfolyamokat. Céljuk egyfelől a falvak étkezésének egészségesebbé tétele, másrészt (az első kettő esetében) az volt, hogy csak az „úri főzés” megtanulásáért ne menjenek el szolgálni a falusi lányok, hanem az „egyszerű, polgári kosztot” a tanfolyamokon megismerhessék.⁶⁷ Az ONCsA esetében ezeket a célokat továbbiak egészítették ki. A főzőtanfolyam ugyanis a községi asszonyok és főleg leányok számára is nyitott volt, azonban az ONCsA (ház-) juttatottjai számára a részvétel kötelező volt. Ennek a célja a különben lebecsült szegénysorsú családok megismertetése és ezen keresztül elfogadtatása volt a falu többi részével, ám ez nem mindig találkozott az érintettek tetszésével.⁶⁸ A tanfolyamtól való idegenkedést azonban nem csak a társadalmi rétegek közötti ellenérzések idézték elő. Úgy az ONCsA-sok, mint az önkéntes résztvevők megfőzték ugyan a sárgarépa-főzeléket és a spenótot, ám nem ettek belőle (egyes adatok szerint az ételek színe miatt).⁶⁹ Azonban míg az önkéntesek betarthatták elhatározásukat, és soha többet nem főztek ilyen ételeket, a védőnők pártfogoltjai sok esetben kénytelenek voltak a kertjükben (kötelezően) megtermelt zöldséget így felhasználni (tekintet nélkül arra, hogy a férjük ehhez mit szólt).⁷⁰

A helyi „társadalmak szövetének újrászövésére” tett erőfeszítések az ONCSÁ-n belül korántsem korlátozódtak a főzőtanfolyamokra. Ezt szolgálta, hogy több helyen az iskolát, az óvodát, a nyári napközit, illetve az egészségházat is az ONCsA-telepen állították fel, amit aztán az ONCsA-telep lakói és a község vagy város többi lakója (illetve gyermekeik) együtt vettek igénybe.⁷¹ A szolidaritást a juttatottak körében is igyekeztek megteremteni. A szülő nők esetében előírták, hogy a szomszédságban élő három-négy asszony felváltva lássa el a gyermekágyas családját, főzzenek, mossanak, takarítsanak helyette.⁷² Az 1942-ben kötelezően megszervezett Bajtársi Szolgálat is alkalmat adott a cél megvalósítására. A Szolgálat szervezési teendőit lényegében a vé-

67 Mezey 1931.

68 OSzF 7157/1941.; Kovács Dezső szociális felügyelő (Székelyföld) jelentésében az ONCsA-val szembeni ellenérzésekről így fogalmazott: „Méltóságos Uram, az ONCsA-t szidni ma közhangulat. Ha Méltóságod utána méltóztatna járni, hogy kik azok, akik szidják, akkor kiderül, hogy azok mind »urak«, értve ez alatt a nadrágos embereket és a községek tehetősebbjeit” (Somogyi Ferenc levelezése. BML IX. 705. 3. dob.).

69 *Nép- és Családvédelem* 1944. 5. 23–24. Főzőtanfolyamaink sikere.

70 Szociális Szakszolgálat, 1946. 2. (Stencilezett körlevél a vármegyei szociális gondozókhoz; PML, PPSK Szociális előadójának iratai, XXI. 31. 2. cs.)

71 Erre az is okot szolgáltatott, hogy az ONCsA-házakhoz néhány község, de főleg városok ingyen vagy kedvezményes áru telket bocsátottak rendelkezésre, ám kikötötték, hogy az egyiken közösségi célú épület épüljön fel.

72 Nehéz eldönteni, hogy ez mennyire volt általános az ONCsA-telepeken, úgy tűnik, hogy leginkább a szociális védőnő, illetve a Közléleti Szövetkezet vezetőségének agilitásán és elszántságán fordult meg a dolog (példa erre: *Bars és Hont...* 1943: 13–40. Szociális igazgatás).

dönők és a nép- és családvédelmi munkaközösségek látták el, ám a tényleges munkát, a bevonultak családjainak megsegítését igyekeztek társadalmi tevékenység formájában lefolytatni, úgy, hogy az egymást segítő csoportok lehetőleg vegyessen ON-CsA-juttatottak és más községbeliek vegyenek részt.⁷³

Az ONCsA (Közjóléti Szövetkezetek, de különösen a védőnők és a munkaközösségek) bemutatott „szociális nevelő tevékenysége” gyakorlatilag kizárólag a nőkre irányult: a család férfitagját és részben a gyermekeket is rajtuk keresztül igyekeztek elérni.⁷⁴ Ez a folyamat alapvetően nők között játszódtott le, férfiak (vármegyei közjóléti előadó, közjóléti szövetkezet igazgatója, esetleg főszolgabíró vagy alispán) csak mint ellenőrző személyek jelentek meg, meglehetősen ritkán, rapszodikusan és csak a végeredményt vizsgálva.⁷⁵ Ez a körülmény bizonyos fokú „intimitást” is lehetővé tett a juttatottak feleségei és a szociális védőnők között. Erre az Országos Szociális Felügyelőség, az egyetemi tanfolyamok és különösen a Női Szociális Képző erősen számított is, azonban az eltérő kulturális háttér, a védőnők egy részének csekély hivatásérzete komoly akadályt jelentett (kezdetben sokan a munkanélküliség elől menekülve álltak az OSZF szolgálatába). A nehézségek igazán nem a lakás, ház tisztántartása, a gyermekek ellátása, a kiskert megművelése, a szomszédokkal való jó és segítőkész kapcsolat kialakításakor jelentkeztek: ahogy leírtuk, a védőnők törekvései e tereken többnyire sikeresek voltak. Amikor azonban a nők menses-higiénájáról, a juttatott családok további gyermekvállalásáról, a nemi élet körülményeinek szabályozásáról volt szó, a törekvések rendre zátonyra futottak. Leglátványosabban ez a gyermekek és a házasság életet élő szülők szeparációja kérdésében mutatkozott meg. Ezt az OSZF szakértői rendkívül fontosnak tartották, azonban több szobás házról – néhány eset kivételével – szó sem lehetett a fűtés költségei miatt.⁷⁶ Ezért egyszerűen, de tagolt alaprajzú házakat terveztek. A Mérnöki Osztály a népi hagyományokból merítve⁷⁷ a nász-

73 Úgy tűnik, hogy az ONCsA-telepeken a kölcsönös segítség megszervezése sokkal könnyebben ment, mint a települések többi részén, legalábbis erre utal 4. Honvédkerületi Parancsnokságának átirata. (A Bajtársi Szolgálat hatékonyabbá tétele. 35008/1943. eln. BML 1218/1943.)

74 Egyedüli kivétel talán a háziipar egy része volt. Ennek két formáját teremtette meg az ONCsA: a tényleges háziipar (téli jövedelem-kiegészítés) esetében is elsősorban a nők voltak a szociális tevékenység „célszemélyei”, bár az elszámolást többnyire a családfővel végezték el. A „háziipari foglalkoztatók” ezzel szemben elsősorban a csökkent munkaképességű férfiaknak kínáltak munkalehetőséget, amit az érintetteknek tulajdonképpen kötelező volt elfogadni.

75 1940–41-ben ugyan még számos szociális titkár dolgozott a jegyzők mellett, de – úgy tűnik – ők nemigen vettek részt az ONCsA munkájában. 1942-re számuk minimálisra csökkent, ami egyrészt a katonai behívásoknak volt köszönhető, másrészt az érintettek más, sokkal jobban fizetett munkát találtak és kiváltak a szolgálatból (utóbbi körülmény egyébként világosan jelzi az intézmény elhibázott voltát és azt, hogy a „szociális” jelző ez esetben csak annyiban indokolt, hogy a korábban munkanélküli értelmiségiek helyzetén némiképp javított).

76 Kivétel volt néhány városi munkásház-telep, például Sátoraljaújhely (Kimutatás a ház- és házhelyjuttatottakról. BAZ ML SFL VI. 603. 19. dob.). Ezek a tervek a 602. típuson alapultak és sikeresnek voltak tekinthetők (azt leszámítva, hogy a juttatottak kérvényekkel ostromolták a Közjóléti Szövetkezetet a második szoba kiadása érdekében).

77 A Mérnöki Osztály vezetője, Tóth Kálmán korábban a Magyar Ház Baráti Köre nevű népi építészeti kutató csoportnak volt tagja; több kötetet adott ki, amelyek a magyar néprajzi kistájak építészetiével foglalkoztak, s tapasztalataikat később is felhasználták (Tóth–Nászay 1936; Padányi–Tóth–Miskolczy 1937; Kiss 1943; Miskolczy–Vargha 1943; Tóth 1978).

ágyat fejjel a fal mellé helyezte, úgy, hogy az benyúlt a helyiség közepe felé; a gyermekágyak viszont emeletesek voltak, eléjük pedig faparaván került, mely a meleget átengedte, de átlátni nem lehetett rajta.⁷⁸ A juttatottak ezt a paravánt csaknem minden esetben azonnal lebontották és el is tüzelték.

Mi lehetett eljárásuk oka (amivel végső soron kimozdításukat és evvel teljes talajvesztésüket kockáztatták)? Természetesen a Közjóléti Szövetkezetek – amelyek kikötötték, hogy bármilyen átalakítás csak az ő engedélyükkel történhet a teljes tulajdonba adásig – igyekeztek kideríteni az okot. Eleinte tüzelőhiányra hivatkoztak, ám ez aligha lehetett igaz, mert a zömmel vályogból épült házakat általában nyár végén adták át.⁷⁹ A szociális védőnők sem jutottak sokkal több eredményre, a válaszok többsége nem lépett túl az „így szoktuk” sematizmusán.⁸⁰ Ez aligha lehetett véletlen. A szociális védőnők és a juttatottak neveltetésbeli különbsége a nemi élet témáját érintve olyan korlátokat jelentett, amelyen egyik fél sem volt képes (illetve a védőnő nem volt hajlandó) átlépni: gyakorta még egymás szavait sem értették.⁸¹ Nem mellékes körülményként lehet megemlíteni, hogy a „nevelt” – a törvény betűje szerint – legalább négy, de inkább több gyermeket világra hozott asszony volt, míg a „nevelő” hajadon, ami a kor erkölcsi és a korábbi tanulmányok során sugallt kép szerint is egyet jelentett a szüzességgel. Nemzészről, fogamzásgátlásról, szülésről így a védőnőnek általában csak iskolai ismeretei lehetnek, amit legfeljebb azokkal az információkkal egészíthetett ki, amit a szociálisan megsegített asszonyok hoztak a tudomására. A helyzet ferdeségét az Országos Szociális Felügyelőség munkatársai (egy kivételével férfiak) is érzékelhették, mert – szokatlan módon – meghátráltak: az 1943-ban publikált títustervekről hiányzott a paraván, helyét függöny foglalta el.⁸²

FORRÁSOK

Baranya Megyei Levéltár, Somogyi Ferenc szociális felügyelő levelezése
 Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fiókleveletára, Zemplén Megyei Közjóléti Szövetkezet iratai
 Esztergomi Prímási Levéltár, Serédi Jusztinián egyházkormányzati iratai
 Kalocsai Érseki Levéltár, Subsidia et Beneficia, 1920–1944
 Magyar Országos Levéltár, Belügyminisztérium elnöki iktatású iratok
 Nógrád Megyei Levéltár Balassagyarmati Fiókleveletára, polgármesteri iratok
 Pest Megyei Levéltár, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Közjóléti Szövetkezetének iratai

78 A 101–105–207 típusú ONCsA-házak tervei és építőanyag-kiszabata. MOL, Országos Szociális Felügyelőség iratai, K-566. 4. cs.

79 Ricsei járási hájjuttatások ügye. BAZ ML SFL VI. 603. 19. dob.

80 Bendes Karola és Virág Jenőné visszaemlékezése (életútinterjúk, 1992. október 2–3., 1994. június 22–24.).

81 Bendes Karola közel hatvan év távolából is pironkodva mondta el, hogy mennyire szégyellte magát az asszonyok „mocskos beszéde” miatt, s megjegyezte azt is, hogy a témát kizárólag felettesei kérésére hozta szóba.

82 Ez azért volt „tökéletes megoldás”, mert elvben lehetővé tette a budapesti szakértők által erőltetett elkülönítést – másrészt használata ellenőrizhetetlen volt...

Pest Megyei Levéltár, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának általános közigazgatási iratai

Státny Oblastny Archiv Komarno, Magisztrátusi Iratok

Magyar törvénytár 1940 [1941]. Budapest

Magyarországi rendeletek tára 1936 [1937]. Budapest

Egri Katolikus Tudósító, Fiatal Magyarság, Nép és Családvédelem, A Testvér, Városok Lapja, Zöld Füzetek, Zöldkereszt

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ambrus M. Mária Konstancia é. n.: *A Magyarországon született Szegénygondozó Mária Nővérek Társulatának története*. Kézirat
- Amicus Juventus (ö.á.) 1913: *Pályamutató. A pályaválasztás előtt álló magyar ifjúság kalauza*. Budapest
- Bars és Hont vármegyék évkönyve 1943*. Közzéteszi: Hetényi Rezső. Léva
- Berndt Kornél 1935: Preventív egészségvédelem és az Egri Norma. *Zöldkereszt* 1935. 1. 1–6.
- Bodroγκözy Zoltán 1929: *A magyar agrármozgalmak története. Kossuth Lajos fellépésétől Nagyatádi Szabó István haláláig*. Budapest
- Borgh, Robert v. d. 1912: Um den Wohnboden. *Die Woche* 1912. 15. 597–599.
- Csizmadia Andor 1942: A kolozsvári tizedes-szervezet története. *Nép és Családvédelem* 2. 56–64, 3. 82–86, 4. 105–106.
- d'Avigdor, E. H. 1873: *Der Wienfluß und die Wohnungsnoth*. Wien
- d'Avigdor, E. H. 1886: *Die Wohnungsnoth der ärmeren Klassen in deutschen Großstädten und Vorschläge zu deren Abhülfe*. Gutachten und Berichte. 1–2 Bände Leipzig
- Esztérgár Lajos 1939: *A szociális munka útján*. Pécs
- Fuld, Ludwig 1889: *Die Wohnungsnot der ärmeren Klassen*. Hamburg
- A gyárgondozónői hivatás. Kisanyák iskolája*. 1943: A Székesfővárosi Pályaválasztási Tanácsadó és Képességvizsgáló Intézet Pályaismertető Füzetei. L. sorozat, 4. füzet. Budapest
- Hámori Péter 1997a: Az Egri (Magyar) Norma. Kísérlet a magyar szegény- (koldus-) ügy rendezésére. In: Závodszy Géza (szerk.) *Fuga Temporum. Emlékkönyv Eperjessy Géza 70. születésnapjára*. Budapest, 257–286.
- Hámori Péter 1997b: Kísérlet egy „propagandaminisztérium” létrehozására Magyarországon. A Miniszterelnökség V., Társadalompolitikai Osztályának története 1938–1941. *Századok* 2. 353–382.
- Hámori Péter 2000: A magyar settlement-mozgalom története. *Valóság* 9. 90–105.
- Hámori Péter 2003a: A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei. *Századok* 1. 3–42.
- Hámori Péter 2003b: *Az Egri (Magyar) Norma és a Ferences Szegénygondozó Nővérek rendjének története*. Ferences Rendtörténeti Konferencia, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, megjelenés előtt
- Hanvai Sándor 1925: *A szegénygyámolításról*. Magyar Nemzeti Szövetség Könyvtára, Szociálpolitikai Sorozat, 8. Budapest
- Hecht 1912: *Zur Wohnungsfrage auf dem Lande*. Berlin
- Huber, V. A. 1857: *Die Wohnungsnot der kleinen Leute in grossen Städten*. Leipzig
- Johan Béla 1939: *Gyógyul a magyar falu*. M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet Közleményei, 7. Budapest

- Károlyi Sándor 1901: *Programbeszéd Gönczön*. (1901. szeptember 10.) Budapest
A Katolikus Nővédő Egyesület hetedik évi működéséről szóló jelentése. (1905). 1906. Budapest
- Katolikus női életpályák* 1938: A Katolikus Női Szociális Képző ismertetése és tanterve. 1938/39-es tanév. Budapest
- Kerbolt László 1936: *Beteg a magyar falu*. Budapest
- Kiss Tibor 1943: *A Szigetvidék és az Ormányság népének építészete*. Budapest
- Kovrig Béla 1954: *Magyar társadalompolitika (1920–1945)*. Kis Magyar Könyvtár. New York
- Liese, Wilhelm 1922: *Geschichte der Caritas. Jubiläumswerk des Deutschen Caritasverbandes, 1897–1922*. Freiburg
- A magyar szociálpolitika feladatai. A vármegyei szociális tanácsadók és közjóléti előadók pécsi országos szociálpolitikai értekezletén elhangzott előadások* 1939. Pécs
- Mezey Margit 1931: A mezőkövesdi mintajárás hírei. *Zöldkereszt* 2. 21–23.
- Miskolczy László – Vargha László 1943: *A Nagyikunsg-vidék népének építészete*. Budapest
- Molnár János 1930: *Beszámoló a szolnoki szegénygondozás 8 hónapos működéséről*. Szolnok
- Mona Ilona 1997: *Slachta Margit*. Budapest
- Münsterberg, Emil 1903: *Das Eberfeld System. Festbericht aus Anlaß des fünfzigjährigen Bestehens der Elberfelder Armenverordnung*. Leipzig
- Nagy József 1978: *Eger története*. Budapest
- Ortutay Gyula 1938: *A mátészalkai vármegyei Közjóléti Szövetkezet céljai*. Mátészalka
- Padányi Gulyás Jenő – Tóth Kálmán – Miskolczy László 1937: *A Fertő-vidék népének építészete*. A Magyar Ház Baráti Körének könyvei, 2. Budapest
- Petrilla Aladár 1943: *Közegészségügyi statisztika. I. rész*. Budapest
- Prohászka Ottokár 1911: Személyes szolgálat a jótékonyágban. *A Társadalmi Múzeum Értésítője* 1. 1–4.
- Schlaudraff, Elsa 1932: *Ein Vergleich zwischen dem Elberfelder, dem Straßburger und dem Frankfurter System in der Armenpflege*. Erlangen
- Somogyi Zoltán 1941: *A középkori Magyarország szegényügye*. Palaestra Calasantiana. A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől. 32. Budapest
- Steinbach, Rudolf 1896: *Die Patronage*. Berlin
- Stübben, F. 1904: *Die Wohnungsverhältnisse auf dem Lande*. Zeitschrift für Wohnungswesen
- Szabó Ottó 1932: *Az egri fertálymesterek*. Eger
- Szénássy József 1997: *Versenyfutás a halállal*. Budapest
- Szentkeresztyné Nyegre Rózi 1930: *S.O.S. Útmutató a szociális, karitatív és közhasznú intézményekhez és eljárásokhoz*. Budapest
- Szociálpolitikai feladataink* 1926. Népjóléti Minisztérium, Budapest
- Tóth Kálmán 1978: Építészmérnökök és népi építészet 1930–1950. *Etnographia* 3. 426–433.
- Tóth Kálmán – Nászay Miklós 1936: *A Balaton-vidék népének építészete*. A Magyar Ház Baráti Körének könyvei, 1. Budapest
- A vöröskeresztes ápolónő* 1943: A Székesfővárosi Pályaválasztási Tanácsadó és Képességvizsgáló Intézet Pályaismertető Füzetei. L. sorozat, 1. füzet. Budapest
- Weber, Adolf 1908: *Boden und Wohnung*. Leipzig
- Weddingen, Walter 1935: *Deutsche Sozialpolitik. Volk und Wirtschaft*. Heft 1. Berlin
- Zehden, Carl 1870: *Beiträge zur Geschichte der Wiener Wohnungsnoth und Bauwesens*. Wien
- A zöldkeresztes védőnői hivatás. Márta ápolónői hivatás* 1943: A Székesfővárosi Pályaválasztási Tanácsadó és Képességvizsgáló Intézet Pályaismertető Füzetei. L. sorozat, 2. füzet. Budapest

Tóth Eszter Zsófia

„Mi lesz akkor, ha meggyökerezek?”

A vándorlás és a visszavándorlás megéleltörténetei munkásnők életút-elbeszéléseiben

A NŐK MIGRÁCIÓJA A TÖRTÉNETI IRODALOMBAN

A vidéki származású, képzetlen női munkaerő bevándorlása a második világháború utáni Budapestre viszonylag elhanyagolt területe a társadalomtörténeti kutatásoknak. A migrációkutatásokból közismert tétel, hogy a nők eltérő módon integrálódnak a helyi társadalomba, mint a férfiak. A bevándorló nők sikeres társadalmi beilleszkedésük kulcsaként ábrázolják, hogy férjhez mennek, majd gyereket szülnek, de jelentőséget tulajdonítanak elbeszéléseikben a sikeres munkahelyi integrációnak is.

A női bevándorlókat korábban úgy ábrázolták, mint akik pusztán követik a városba a szülőföld elhagyása mellett döntő férfiakat. Ebben a kontextusban a nők a migrációs folyamat áldozataiként tűnnek fel, mint akiknek nem volt beleszólásuk az apjuk vagy férjük által hozott döntésbe.¹ A női migráció az antropológiai kutatások terén az 1970-es évek közepétől keltette fel a kutatók érdeklődését. 1976-ban jelent meg Buechler cikke az *Anthropological Quarterly* című folyóiratban „Women and Migration” [Nők és vándorlás] címmel. A női migrációkutatás fellendülése elsősorban azt jelentette, hogy a nők önálló cselekvőkként jelentek meg a migrációs folyamatok leírásaiban. A kutatói érdeklődés középpontjába került, hogy a bevándorló nők milyen szerepet játszanak a városi migráns közösségekben, a javak biztosításában, az informális hálózatok kiépítésében, a bevándorlók kapcsolathálójának fenntartásában.²

A bevándorló nők élettörténeteinek elemzése is előtérbe került, elsősorban abból a szempontból, hogyan ábrázolják a nők életútjukat a migráció perspektívájából, miben különböznek a női bevándorlók stratégiái a férfi bevándorlókétól.³ Az első kutatások azt vizsgálták, miért döntenek a nők az elvándorlás, illetve az idegen országba bevándorlás mellett, s ezek alapján számos bevándorlási motivációt és típust különítettek el. A bevándorlás melletti fontos érvnek tartották a kutatók pl. a szerelmet (Heiratsmigration). E megközelítés szerint a nő előbb aktívan cselekszik, amikor beleszeret egy idegen férfiba, de a szerelem hatására passzív válik, amikor addigi életét feladva, szinte gondolkodás nélkül követi választottját

1 Dausien 2000: 16–17. A kötet egy 1996. május 3–4-én tartott nemzetközi workshop előadásait tartalmazza. A konferencia a női migráció témakörét járta körül elsősorban női migránsokkal készített életútinterjúk alapján.

2 Horváth 2002: 80–113.

3 Brettel 1996: 249.

az ismeretlenbe.⁴ Egy másik megközelítés szerint a női bevándorlók alapvető csoportját azok alkotják, akik munkavállalás miatt változtatnak lakóhelyet abban bízva, hogy az új helyen kedvezőbb egzisztenciális körülmények közé kerülhetnek (Arbeitsmigration).⁵

A feminista migrációkutatók a vándorlást elsősorban abból a szempontból vizsgálják, hogy a nők életút-elbeszéléseiben mennyiben jelenik meg az emancipáció fontos állomásaként a vándorlás, mennyire érzi úgy az interjúalany, hogy a bevándorlás adta lehetőségekkel képes volt megvalósítani önmagát.⁶ Az interakciós migrációkutatások pedig mindazoknak a motívumoknak a vizsgálatára helyezik a hangsúlyt, amelyek a vándorlás mellett, illetve ellen szóló érvekként jelennek meg az életút-elbeszélésekben.⁷ Ezek a kutatások elemzik a vidékiek és a városiak fejében egymás lakóhelyéről élő sztereotípiákat is (modern, de bűnös város – hagyományörző, de elmaradott falu).⁸ Viszonylag új területe a női migrációkutatásoknak az idősebb korosztályhoz tartozó nők migrációjának vizsgálata, miért döntenek ők a vándorlás mellett, milyen jövőperspektívákat nyújít számukra egy új lakóhely. Egy másik irányzat azt helyezi vizsgálatának fókuszába, milyen hatással van a bevándorlás a személyiségre, hogyan reagálnak a bevándorlók az új lakóhelyen őket érő olyan hatásokra, mint a diszkrimináció, a bizonytalanság- és idegenségérzet.⁹ A migrációkutatások ezen a ponton összekapcsolódnak azokkal a kutatásokkal is, amelyek az identitás problémáit elemzik. Nagyon érdekes kutatási területet jelentenek pl. ebből a szempontból a bevándorlók gyermekei.¹⁰

Egy fiatal, vidéki lány számára annak eldöntése, hogy felnőttként nem a szülőhelyén választ párt, alapít családot, hanem onnan elvándorol, egy olyan folyamat eredménye, amiben több tényező is meghatározó. Egyaránt szerepet játszanak ebben a folyamatban azok az erők, amelyek inkább gyermekkorának színterén tartanak, azok, amelyek a városba vezetik (a biztos kereset, a tanulás lehetősége), vagy azok a vonzó és taszító sztereotípiák, amelyekben a nagyváros „csillogóként”, illetve „bűnősként” jelenik meg.¹¹

A migráció fogalmát persze nemcsak abban az értelemben szokták használni, ha egy vidéki végleg elhagyja szülőhelyét, és a nagyvárosba költözik. Az antropológusok szerint egy falusinak élete során a munkalehetőségek és a migráció szempontjából az alábbi döntési alternatívákkal kell szembenéznie: 1. otthon marad, és a mezőgazdaság területén helyezkedik el; 2. a közeli városba megy dolgozni, és naponta ingázik; 3. a nagyvárosban vállal munkát, de hétfégenként hazajár;

4 Herzberg–Igersky 2000: 118–137.

5 Laux 2000: 137.

6 Kontos 2000: 188.

7 Herzberg–Igersky 2000: 120.

8 Herzberg–Igersky 2000: 133.

9 Laux 2000: 137–168. Az utóbbi kutatási irányhoz tartozók vizsgálják például a „visszatérés” jelentéseit az életútbeszélésekben (ötlet, fantázia, metafora) Kontos 2000: 170.

10 Pajo 2000.

11 Gmelch 1996: 190. A migrációkutatásokkal foglalkozó angolszász irodalomban különbséget tesznek a város vonzásának hatására (pull-migration), illetve a kibocsátó közösség taszító hatására (push-migration) bekövetkező elvándorlások között.

4. családjával együtt a nagyvárosba költözik, és felszámolja eredeti háztartását;
5. kedvező munkalehetőség reményében külföldre emigrál.¹²

Egy olyan képzetlen, fiatal, falusi nő számára, aki családjá nélkül vándorol a városba, nem kérdéses, hogy a városban munkát fog vállalni. Egyrészt tehát a jobb munkalehetőség miatt vándorol el szülőhelyéről (megélhetési kényszer, Arbeitsmigration), másrészt viszont olyan helyre igyekszik, amely – legalábbis elképzelései szerint – nagyobb szabadságot biztosít neki, mint korábbi lakóhelye. Közvetlenül a második világháború után a képzetlen női munkaerő számára a munkalehetőségek közel hasonlóak voltak Budapesten a háború előttiekhez: sok bevándorló nő első útja még ekkor is a munkaközvetítőhöz vezetett azzal a céllal, hogy cselédként helyezkedjen el.¹³ Az iparban csak az első öt éves terv megindulása után, 1951-től vállaltak a nők egyre növekvő arányban munkát. A háború előtt a képzetlen női falusi bérmunkások leggyakrabban időszakosan jöttek a nagyvárosba dolgozni elsősorban abból a célból, hogy összegyűjtsék a kelengyére valót, s nyárra, az aratási időszakra hazatértek.¹⁴ A háború alatt, majd különösen a háborút követő iparosítás során már a nagyipari bérmunka is lehetőséget nyújtott arra, hogy a városban megkapaszkodjanak. Az ipari munkavállaláshoz kapcsolódó bevándorlás az 1950-es években erőteljesen növekedett, majd „1963-tól gyökeres fordulat állt be: a budapesti ipari létszám lecsökkent, majd a növekedést fogyás váltotta fel”.¹⁵

A bevándorlók a városi letelepedés folyamatát gyakran küzdelmesnek ábrázolják.¹⁶ Igaz ez a nagyvárosba bevándorló képzetlen fiatal nőkre is, úgy tűnik azonban, ők elsősorban a munkavállalás folyamatát ábrázolják küzdelmesnek, azt az utat, amíg cselédlányokból munkásnőkké váltak. Kevésbé mutatják be küzdelmesnek a férjhez menést és a gyermekvállalást. A képzetlen fiatal falusi nők számára az, hogy bekerülnek egy nagyipari munkahelyre, és ott egészséget próbáló munkakörülmények között nehéz fizikai munkát végezhetnek, egyenlő a mindennapi biztos anyagi túléléssel a nagyvárosban.¹⁷ Többen is így élük ezt meg annak ellenére, hogy a nagyvárosba érkezésükkor nem voltak teljesen magukra utalva, hiszen gyakran számíthattak már korábban betelepült rokonaik, barátnőik segítségére.

A VIZSGÁLT CSOPORT

Tanulmányom életútinterjúkon alapul, amelyet egy olyan női segédmunkásbrigád tagjaival, munkatársaikkal, főnökeikkel készítettem, akiket 1970-ben Állami Díjjal tüntettek ki.¹⁸ Rajtuk kívül életútinterjúkat készítettem a brigád három tagjának

12 Gmelch 1996: 190.

13 A Budapestre vándorlás kérdéseit makrotársadalmi szempontból elemezte Benda 1999.

14 Gyáni 1983.

15 Benda 1999: 14.

16 Zaborowska 1995: 81.

17 A migrációról szóló nemzetközi irodalom eredményeit kiválóan alkalmazza Fejős 1993.

18 Magyar Országos Levéltár (= MOL) XIX-A-92. 13. d. Állami Díj Bizottság. Jelölőlapok. 1970.

olyan családtagjaival, akik nem vándoroltak Budapestre, és bár közülük többen időszakosan vállaltak munkát Budapesten, életük nagy részét szülőföldjükön töltötték, s ott élnek ma is (Túrkevén, Mezőtúron, Zalaszentgróton, összesen 9 fő).¹⁹

A következőkben egyrészt azt vizsgálom, hogy az egykori segédmunkásnők hogyan ábrázolják életútjuk meghatározó döntését, bevándorlásukat Budapestre. Másrészt pedig azt elemzem, hogyan jelenítik meg a bevándorló nőket a szülőföldjükön élő családtagok ma, illetve hogy számukra mit jelentett rövid idejű budapesti munkavállalásuk és visszatelepülésük. Minden, nem Budapesten született interjúalanyomat kérdeztem bevándorlásának megéleléstörténetéről, azonban három asszony családtagjaival is életútinterjút készítettem.²⁰ Interjúalanyaim három generációhoz tartoznak: a legidősebbek 1919–1920-ban születtek (egy abonyi és egy budapesti interjúalany), a középgeneráció tagjai 1927–1934 között, a legfiatalabbak pedig 1940 körül (ők valamennyien budapestiek). A női bevándorlás megéleléstörténeteinek elemzése szempontjából a középnemzedék tagjainak életútjai bizonyultak a legérdekesebbnek. Bár a középnemzedékhez tartozó interjúalanyaim életútjai a makrotársadalmi mutatók szempontjából sok hasonlóságot mutatnak (sokgyermekes családokban nevelkedtek fel vidéken, a második világháború után vándoroltak be Budapestre, eleinte többen cselédkedtek közülük, majd évtizedekig a nagyiparban dolgoztak segédmunkásnőként, férjeik szakmunkásként dolgoztak, egy-három gyereket neveltek fel), bevándorlásuk motivációit egymástól eltérően ábrázolták.

A MIGRÁCIÓ MOTIVÁCIÓI

A migrációkutatások kiemelten foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a gyermekkori, elsődleges szocializáció során milyen mintákat sajátítanak el a későbbi vándorlók. A kutatók közül többen jutottak arra a következtetésre, hogy a migráns nők gyakran származnak olyan családokból, ahol a vándorlás természetes jelenség – mivel gyermekkorukban a család többször változtatott lakóhelyet, számukra saját felnőttkorukban sem lesz idegen a helyváltoztatás gondolata.²¹ Interjúalanyaim egy részének életút-elbeszéléseiben édesapjuk úgy jelenik meg, mint a család mindennapjaitól távol maradó alak. Ez az ábrázolás nem meglepő, hiszen e generációk számára a férfi elsőrendű feladata a család eltartása, a nőé a gyermekek felnevelése, a ház körüli reprodukciós munkák elvégzése volt. Ezek az apák azonban kife-

19 1999 októberétől 2003 januárig összesen 32 fővel 69 alkalommal készítettem interjút, az interjúk leírt változata 650 oldal terjedelmű.

20 T. Károlyné Túrkevén született 1927-ben. Hét testvére közül ma már csak József (*1931) él szülővárosukban. Nemcsak vele készítettem azonban interjút, hanem egy másik testvérével, Erzsébettel (*1934) is, aki három évvel ezelőtt elköltözött Túrkevéről, valamint a ma is Túrkevén élő unokatestvérükkel, S. Lajossal (*1928) és feleségével, S. Lajosnéval (*1932). S. Vilmosné 1931-ben született Mezőtúron. Tíz testvére közül ma kettő él szülővárosukban, B. Antalnéval (*1939) és férjével, B. Antallal (*1944) készítettem itt interjút.

21 Lutz 2000: 40.

jezetten olyan munkát végeztek, amellyel az átlagosnál többet voltak távol családjuktól. S. Vilmosné édesapja kubikos, K. Györgynéé fuvaros volt, T. Károlyné édesapja kubikosként, anyai nagyapja fuvarosként dolgozott.²² Az édesapa távolléte többféleképpen jelenik meg T. Károlyné testvéreinek elbeszéléseiben. Húga azt hangsúlyozza, milyen hosszú időkre maradt távol édesapja a családtól – számára az apa kubikos talicskájába tett köles és száraztészta a hosszú távollét szimbóluma. Öccse történeteiben inkább azokról a kényszerítő körülményekről (nyolc gyermek, szegénység) esik szó, amelyek miatt édesapjának kubikosként kellett dolgoznia.²³ Más interjúalanyaim ugyanakkor úgy ábrázolják édesapjukat, mint aki csak akkor változtatta lakhelyét, ha muszáj volt (amikor pl. a család Erdélyből menekült Békés megyébe), és nem élt mondjuk azzal a lehetőséggel, amikor „Amerikába” mehetett volna dolgozni. S. Józsefné édesapjáról mesélve többször is megemlíttette ezt az elmaradt amerikai utat. Az amerikai lehetőség ebben az esetben nemcsak azt szimbolizálja a családi elbeszélésekben, hogy az édesapa milyen jó szakember (lótenyésztő) volt, hiszen felkérték erre a munkára, hanem azt is, hogy mennyire ragaszkodott családjához, szülőföldjéhez, amikor a soha vissza nem térő lehetőséget visszautasította jóllehet csak hat hónapra kellett volna elmennie.²⁴

Több interjúalanyom esetében is igaz, hogy nem ők voltak az első, akik a családból Budapestre települtek. T. Károlyné nagybátyja – férfi létére talán kissé rendhagyó módon – a házassági bevándorlók (Heiratsmigration) közé tartozott: a családi elbeszélések szerint csak Budapesten vehette feleségül szerelmét, akitől szülőhelyén, Túrkevén eltiltották.²⁵ T. Károlyné, miután felköltözött Budapestre, évekig náluk lakott. Számos interjúalanyomat segítettek a már Budapesten élő sógorok, nagybácsik, unokatestvérek. Gyakran ők voltak azok, akik a fővárosba csalogatták a lányokat, azzal, hogy a nagyváros vonzó lehetőségeit ecsetelték számukra, majd kezdetben szállást adtak nekik, és segítettek őket a munkakeresésben. Egyetlen interjúalanyom sem ábrázolta önmagát elhagyatottnak a nagyvárosban, nem fordult elő, hogy ne lett volna egyetlen segítőtje, rokona sem a betelepedés-kor (láncmigráció).²⁶ Visszaemlékezéseik alapján tehát annak ellenére, hogy idegen környezetbe kerültek, nem érezték magukat gyökérteletlennek. A testvéreik közül elsőként a nagyvárosba érkezők is gyermekkorukból már többé-kevésbé jól ismert emberek: nagybácsik, nagynénik, unokatestvérek segítségére számíthattak. Ugyanezt a magatartásmintát vették át, adaptálták, amikor saját rokonaiknak segítettek Budapestre költözésükkor. Több történetet hallottam tőlük arról, hogy

22 A kubikusok és a családjuktól távol dolgozó mezőgazdasági munkások életkörülményeire vonatkozóan lásd Katona 1957; Lampland 1995: 40, 66, 70, 72, 77.

23 Interjú Sz. Sándorné F. Erzsébettel (T. Károlyné húga) – Leányfalu, 2002. november 5. 3., Interjú F. Józseffel – Túrkeve, 2002. október 10. 4. A tanulmányban idézett interjúkat magam készítettem, az interjú színhelyét akkor jelölöm, ha az nem Budapest.

24 Interjú F. Józsefnével és S. Józsefnével – 1999. november 17. 1., és 2002. november 19. 56.

25 Interjú F. Józseffel (T. Károlyné öccsével) – Túrkeve, 2002. október 10. 2.

26 Gyáni 2002. Gyáni Gábor szerint a láncmigráció a munkavállalási célú migránsokra jellemző, szemben a politikai okokból elvándorlókkal.

a később szintén a fővárosba költöző testvéreiknek ők adtak szállást, és ez a segítség nemcsak átmeneti időszakra korlátozódott, hanem akár éveig is eltarthatott. A fővárosba költöző fiatalabb testvéreknek többféle módon is egyengették útjukat: segítették az álláskeresésben, közös háztartást vezettek. Többen a tradicionálisnak számító férfi–női szerepeknek megfelelően osztották meg a háztartási munkákat fiatalabb testvérük beköltözése után. A beköltöző fiútestvér ruháit ugyanúgy mosták–vasalták, miként férjeikét, vagy a beköltöző fiatalabb nőtestvérrel megosztották a háztartási terheket.²⁷

A fővárosba vándorlás motivációinak megfogalmazása beszélgetőtársaim számára nem jelentett egyszerű feladatot. Nem is csoda, hiszen a migráció melletti döntés maga is egy komplex folyamat része, s nem csak olyan egyértelmű tényezők befolyásolják, mint az anyagilag könnyebb fővárosi élet.²⁸ Interjúalanyaim közül többen először nem szívesen válaszoltak részletesen arra a kérdésre, hogy miért maradtak Budapesten. T. Károlyné csak annyit mondott: „Tetszett. 18 éves voltam.”²⁹ Egyik interjúalanyom férje, K. György azt hangsúlyozta, hogy az asszony akkor már pesti volt, amikor megismerte.³⁰ Úgy tűnik, hogy az interjúszituációban interjúalanyaim eleinte sokkal inkább hangsúlyozzák azt, hogy ők fővárosiak, mint azt, hogy vidéki származásúak. Sokkal fontosabbnak tartják a sikeres nagyvárosi integrációt, a „pesti identitást”, mint pl. a „kevi identitást”.

Volt olyan interjúalanyom, aki a különböző beszélgetések alkalmával más-más motivációt hangsúlyozott arra vonatkozóan, miért költözött a fővárosba. K. Györgyné először úgy ábrázolta önmagát, mint aki azért jött fel Budapestre, mert rokonai hívták és itt többet lehetett keresni, mint otthon. Máskor viszont szófogadó gyerekként jelenítette meg önmagát, aki nem is utasíthatta volna vissza édesanyja unszolását: a lányának könnyebb életet elképzelő édesanyja javasolta, hogy költözzön fel Budapestre.³¹ T. Károlyné ezzel szemben családi konfliktusból eredeztette migrációját: elege lett az otthoni női reprodukciós munkákból. Úgy meséli, legidősebb lányként a családban testvérei közül neki kellett leginkább kivennie részét a munkákból a családi gazdaságban és a kistestvérek pesztrálásában.³² Amikor interjúalanyaim a bevándorlás mellett döntöttek, sokkal nagyobb vonzerőt jelentettek számukra a nagyvárosról szóló mítoszok, szóbeszéd, pletykák. A falusi életből a mezőgazdasági és reprodukciós munkákat leginkább úgy ábrázolják, mint amitől szabadulni akartak.

A falusi és városi életmód szembeállítását legmarkánsabban S. Józsefné elbeszélésében jelenik meg: „Az nagyon tetszett Pesten, hogy a földtől nagyon messze

27 Interjú F. Józsefnével és S. Józsefnével – 1999. november 17. 16., 22., 1999. november 23. 39., 2000. július 24. 51., Interjú T. Jánosnéval – 2002. május 1. 53.

28 Kemper 1996: 199.

29 Interjú T. Károlynéval. 1999. november 9. 3.

30 Interjú K. Györgynével és K. Györggyel – 2002. november 30. 100.

31 Interjú K. Györgynével és K. Györggyel – 2000. március 16. 15., és 2001. július 7. 44.

32 Interjú T. Károlynéval – 2000. szeptember 4. 23., és 2001. március 12. 36. A falusi lányság időszakra vonatkozóan lásd Morvay 1981: 92–101, továbbá Zakariás 2000: 65–87.

voltam. Abból nagyon elegendem volt.”³³ Elbeszélésében a falusi élet egyet jelent a mezőgazdasági munkákkal, a földhözkööttséggel, míg a nagyváros könnyebb munkalehetőséget, változatosságot kínál. A mezőgazdasági munka taszító erejét, amely sok esetben meghatározó lehetett a fiatal lányok elvándorlás melletti döntésében, hasonlóképpen ábrázolják az otthon maradt családtagjaik is. A vidéken maradás elleni érv lehetett emellett – bár az interjúalanyok ezt nem hangsúlyozzák – a vidéki, sokkal tradicionálisabb női–férfi munkamegosztás, amely az otthon maradt családtagok, pl. F. József elbeszélésében ma is értéként jelenik meg: „Az ember nem azért van a Földön, akár nő és férfi, hogy mind a kettő agyonra dolgozza magát, hanem azért van, hogy az egyik megteremtse a szükségleteket, a másik pedig a megteremtett szükségletet, a családot rendbe tartsa. Ez igaz a mai napig is. És abba’ az időbe’ még ez jobban fent állt, hogy a lánygyermeknek kellett tanulni főzni, mosni, vasalni, takarítani a szülői háznál.”³⁴

A ma is Budapesten élő interjúalanyaim által a nagyváros ábrázolására használt jelzők megtalálhatóak otthon maradt családtagjaik elbeszéléseiben is, csak éppen ellenkező előjellel: ami a Budapestre költöző fiatal lányok számára vonzó volt, családtagjaik számára inkább taszító. Markánsan jelenik meg az „otthoniak” elbeszéléseiben, hogy a nagyváros idegen, átláthatatlan volt számukra. Ezeknek a visszaemlékezőknek a nagyvárosról olyan képek élnek az emlékezetükben, amelyben idegen emberek egymás mellett elrohannak („annyit se mondanak, hogy bú vagy bá”), össze-vissza nyüzsögnek, zaj és kosz van.³⁵

Számos, a bevándorlásról szóló női elbeszélésnek ismétlődő eleme, hogy a bevándorlás elsődleges motivációjaként megemlítik, nagyvárosban könnyebb megváltoztatni életüket, mint odahaza.³⁶ Azok az interjúalanyaim, akik ezt hangsúlyozzák, mind úgy vélik, könnyebb volt terveiket megvalósítani a nagyvárosban. A nagyvárosba költözés ennek ellenére mégsem abban az értelemben az önmegvalósítás szimbóluma, hogy ott megalapozhatják önálló egzisztenciájukat, és tanulásal karriert építhetnek. Történeteikben sokkal inkább jelenítik meg önmagukat olyan nőkként, akik a hagyományos női szerepeknek is megfelelnek („jó anyák” és „jó feleségek”) amellet, hogy a nagyiparban dolgoznak. T. Jánosné életút-elbeszéléseiben olyan asszonynak ábrázolja önmagát, akinek két fronton, a munkahelyén és a családban is helyt kellett állnia. Amikor arról beszélt, miért jött föl Budapestre, azt hangsúlyozta, hogy számára a nagyvárosi élet sokkal szabadabbnak tűnt, mint a falusi. Tudta, hogy otthon is cselédkednie kell telente, és a városban is dolgozni fog, ezért inkább a fölköltözést választotta.³⁷ Döntése értelmezhető abban a modellben is, amely a rokonság ellenőrzése alóli felszabadulásként értelmezi a városi élet szabadosságát.

33 Interjú S. Józsefnével és F. Józsefnével – 1999. november 17. 9.

34 Interjú F. Józseffel. (T. Károlyné öccsével) – Túrkeve, 2002. október 10. 6.

35 Interjú B. Antallal és B. Antalnéval. (S. Vilmosné húgával és sógorával) – Mezőtúr, 2002. október 12. 4., Interjú Sz. Sándorné F. Erzsébettel (T. Károlyné húgával) – Leányfalu, 2002. november 5. 11., 16.

36 Brettel 1996: 250.

37 Interjú T. Jánosnéval – 2002. május 1. 58.

A Budapestre költözés narratíváiban többeknél előfordult, hogy azután döntöttek a fővárosba költözés mellett, miután részt vettek valamilyen ünnepségen. Úgy ábrázolják, hogy a bevándorlást a rendkívüli esemény megélése után határozták el, a város észlelésének emléke elsősorban nagy ünnepségekhez kapcsolódik. Míg S. Vilmosné a második világháború utáni első szabad május elseje látványát tartja döntő élménynek, addig S. Józsefné a tűzijátékot.³⁸

Életút-elbeszéléseikből úgy tűnik, a rokonság elsősorban a szállás biztosításában, a fiatal lányok elindításában segédkezett. A munkahelykeresés, majd a párválasztás többnyire már a fiatal lányok feladata volt. Többen úgy ábrázolják, a nagyvárost együtt fedezték fel falubeli barátnőjükkel, vagy velük egykorú unokatestvérükkel. Van, akinek csak eleinte, másnak egészen a „komoly udvarló” megjelenéséig ők jelentették a társaságot. Úgy tűnik tehát, a bevándorlási folyamatban mind egyéni, mind csoportorientált stratégiákat alkalmazniuk kellett, annak ellenére, hogy az antropológiai irodalom a falusi bevándorlókat előszeretettel ábrázolja úgy, mint akik a migráció során elsősorban a csoportorientált stratégiákat követnek.³⁹

A későbbi brigádtagok családtagjai közül azok, akiknek elbeszéléséből úgy tűnik, csak csoportorientált stratégiákat alkalmaztak – férfiak és nők egyaránt –, csak időszakosan vállaltak munkát Budapesten, majd visszatértek szülőföldjükre. Az ő életút-elbeszéléseikben Budapest szimbolizálja a kalandot, a rendkívüliséget, míg a szülőföld az állandóságot, a biztonságot.⁴⁰ Talán a Budapesten maradó nők azért is tudtak sikeresen integrálódni, mert a városban nem ragaszkodtak az otthonról hozott rokoni, baráti kapcsolataikhoz. Bár számukra is elsődleges referenciacsoportot jelentett a segítő rokonság, később azonban ezeken a kötelékeken lazítottak, és mindennapi viselkedési normáikat egyre jobban új barátaik, szomszédaik határozták meg.⁴¹

A nagyvárosba bevándorló fiatal nők alakjához számos sztereotípiá tapad. Könnyen felidézhetjük a populáris irodalomban oly gyakran ábrázolt cselédlányt, aki szerelmi csalódás miatt öngyilkosságot követ el, leggyakrabban úgy, hogy gyufát iszik. A kimenőre menő, Ligetben sétálgató cselédlány alakjához is gyakran hozzákapcsolódik a „könnyen kapható, rossz nő” mítosza.⁴² Az ilyen elképzelések egyik gyökerét a nagyvároshoz kötődő sztereotípiákban kereshetjük, amely az anonim közeget „bűnös városként” jeleníti meg.⁴³ Eszerint a mítosz szerint a nagyvárosban leginkább a fiatal lányokat fenyegeti a csábítás és elbukás veszélye, mivel a nőket úgy ábrázolja, mint akiknek mindig valamilyen felügyelet alatt

38 Interjú S. Vilmosnéval – 1999. október 25. 1., Interjú S. Józsefnével és F. Józsefnével – 1999. november 27. 36.

39 Gmelch 1996: 191.

40 Interjú B. Antallal és B. Antalnéval (S. Vilmosné húgával és sógorával) – Mezőtúr, 2002. október 12.4., Interjú S. Lajossal és S. Lajosnéval (T. Károlyné unokatestvérével és annak feleségével) – Túrkeve, 2002. október 11. 5.

41 Horváth 2000.

42 Gyáni 1997.

43 A cselédlányokhoz kapcsolódó sztereotípiákkal részletesen foglalkozik Gyáni 1983.

kell állniuk ahhoz, hogy erkölcsösnek tartott életet éljenek. Ezek a fiatal lányok már nem álltak a hagyományosnak tartott paraszti közösség kontrollja alatt, de még nem is mentek férjhez, így a sztereotípiák szerint „felügyelet nélkül” a veszélyes nagyvárosban könnyen elbukhatnak.

Ugyancsak ezt a sztereotípiát támasztja alá az, hogy a cselédmunkát, fizikai munkát végző nő teste az egyik legkiszolgáltatottabb női test. A női test fokozottabb társadalmi kontroll alatt áll, mint a férfi teste, hiszen életútja során meg kell felelnie az „ideális nő”-vel szembeni elvárásoknak, amelyeknek nagy része éppen abban reprezentálódik, mennyire tartják szépnek a testét.⁴⁴ Az ilyen sztereotípiák szívós továbbélését mutatja a *Nők Lapja* című újság egyik 1969-es cikke is. Az írás úgy ábrázolja a nagyvárosban munkát vállaló fiatal falusi lányokat, mint akiket a városban csak az öltözködés érdekel, és könnyen válhatnak belőlük olyan „alkalmi babák”, akik bár modern „cuccok”-ban járnak, de nagyon hiszékenyek maradnak: elájulnak attól, ha az udvarlójuknak autója van, és nem érdekli őket az sem, ha emellett több gyerekes családapa.⁴⁵

Interjúalanyaim – mintegy védekezésül a sztereotípiák ellen – nem szívesen meséltek olyan történeteket, amelyek nyomán kapcsolatba lehetne őket hozni az „alkalmi babákkal”. Volt olyan, aki a kezdeti időszakról inkább vicces történeteket idézett fel, pl. amikor annyira feltörte a lábát a cipő, hogy mezítláb ment a körúton. Más elhatárolta magát a Ligettől, az első interjúban azt sem mesélte el, hogy férjével a Ligetben ismerkedett meg. Elbeszéléseikből úgy tűnik, lányságuk időszaka a nagyvárosban sem volt kontroll nélküli: férjhez menetelük előtt a rokonok figyelő szeme helyett elsősorban a főbérlok, munkatársak, majd az új barátok próbáltak viselkedésükkel szemben normákat állítani.

KAPCSOLATTARTÁS

Több interjúalanyom is úgy ábrázolja, hogy a férjhez menés előtti időszakban volt a legintenzívebb kapcsolata szülőhelyével, akkor még kétheti-havi rendszerességgel járt haza. Ilyenkor a testvéreknek ajándékokat, a szülőknek esetleg pénzt vittek haza – de ez már nem jelentett olyan rendszeres anyagi támogatást az otthon maradtak számára, mint amit a két világháború között Budapesten cselédkedők-nél lehetett megfigyelni, jöllehet az is kérdéses, lehetséges-e az anyagi támogatás gyakoriságának és mennyiségének felmérése. Az ajándékok, a testvéreknek adott ruha, cipő mind a fővárosi jobb életet, a megkapaszkodást szimbolizálta elbeszéléseikben. T. Jánosné, Mancsi munkaadóját és annak családját vitte látogatóba szülőfalujába.⁴⁶

Az életutak szimbolikusan tekinthető állomásai közül az esküvőjüket sokan szülőfalujukban tartották meg. Elbeszéléseikben ennek okát eltérően ábrázolják.

44 Kende 2002.

45 A vidék iparosodik, hazamennek a lányok. *Nők Lapja* 1969. április 26.

46 Interjú T. Jánosnéval – 1999. november 3. 4.

Van, aki számára saját esküvője azt reprezentálja, hogy akkoriban még mennyire illeszkedni akart a falusi társadalom szokásrendjéhez. Az egyik elbeszélőnek hat lánytestvére volt, közülük ő ment először férjhez, ő – elmondása szerint – ezért tartotta fontosnak a falusi esküvőt. Egy másik interjúalany vallásosságát hangsúlyozza a falusi esküvővel: elbeszélése szerint egyházi esküvőt akkoriban csak falujában tarthattak. A családtagokkal készített interjúk során többen is hangsúlyozták, hogy szerintük testvérük akkor döntött véglegesen a nagyvárosban maradás mellett, amikor ott sikerült párt találnia. Ebben a kontextusban a házasság tette véglegessé a családban addig időszakosnak tartott budapesti munkavállalást, ez volt a sikeres társadalmi integráció egyik feltétele.⁴⁷ Az otthoni környezetben tartott esküvő szimbolizálhatja, hogy fontosnak tartották demonstrálni kötődésüket szülőhelyükhöz. Zaborowska szerint ennek oka, hogy a bevándorló nők többsége származási helyét a domináns kultúrával szembeni másságát magyarázó és egyben szimbolizáló jelenségként ábrázolja elbeszéléseiben.⁴⁸ Ezt az értelmezést támasztja alá az is, hogy az esküvő után a kapcsolattartás intenzitása jellemzően csökken.

A keresztelőket – ha tartottak – már Budapesten rendezték meg, akárcsak az ezüstlakodalmat. Ezek az események számukra már azt jelképezték, hogy sikerült nemcsak megkapaszkodniuk a fővárosban, hanem integrálódni is a helyi társadalomba. Középkorú asszonyokként az idős szülők ellátása jelentett olyan sorsfordulót, amikor esetleg felmerülhetett volna a falujukba való visszaköltözés, ám ezt mégsem tették meg. Volt, aki a téli időszakra inkább felköltöztette a nagymamát, majd annak betegsége idején a testvérek egymást váltva a betegágy mellett megosztották egymás között az ápolással járó teendőket, rövidebb időszakokra (egy-két hétre) mentek haza.⁴⁹

A három éve tartó interjúzás során megfigyelhettem, hogy az egykor segédmunkásként dolgozó, ma már nyugdíjas asszonyok milyen intenzív kapcsolatot tartanak fenn ma szülőföldjükkel, és ott maradt rokonaikkal. Van, aki inkább a nyári időszakot választja a rokonok meglátogatására, részt vesz falubeli eseményeken (pl. búcsú), vagy a látogatást összekapcsolja üdüléssel, ami gyakran gyógyfürdői beutalót jelent.⁵⁰ Egyöntetűen azt mesélték el, hogy halottak napján mindenképpen leutaznak falujukba. Van, aki ezt életút-elbeszélésében annyira fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy kiemelte: a szülei halála óta eltelt közel húsz évben csak egyetlen halottak napján nem látogatott el szülei sírjához, akkor is csak azért, mert ausztráliai útját nem tudta másképpen megszervezni.⁵¹

47 Interjú B. Antallal és B. Antalnéval. (S. Vilmosné sógorával és húgával) – Mezőtúr, 2002. október 12. 2., Interjú F. Józseffel (T. Károlyné öccsével) – Túrkeve, 2002. október 10. 9.

48 Zaborowska 1995: 49–51.

49 Interjú F. Józsefnével és S. Józsefnével – 2000. július 24. 46.

50 Interjú F. Józsefnével és S. Józsefnével – 1999. november 17. 2, 1999. november 27. 36.

51 Egykori szomszédasszonya házasságot kötött egy Ausztráliában élő magyar férfival (Heiratsmigration), hozzájuk ment el interjúalanyom három hétre látogatóba 1999-ben. Rendszeresen tartják a kapcsolatot, előfordult, hogy a barátnő az egyik interjú alatt telefonált. Interjú S. Vilmosnéval – 2002. szeptember 2. 51.

Egyikőjük sem költözött vissza nyugdíjasként a szülőhelyére, egy kivétellel ma is Budapesten vagy annak vonzáskörzetében élnek. Egyedül S. Balázné települt vissza vidékre, de ő sem a szülővárosába, Abonyba. Nyugdíjba menetele, majd férje halála után elvesztette azt a szociális hálót, amely a nagyvárosban körülvette, így elköltözött Szolnokra, ahol nővére és annak családja él.⁵² Budapesten maradt interjúalanyaim úgy ábrázolják életútjukat, mint akik – bár vidéken nevelkedtek – sikeresen integrálódtak a nagyvárosi társadalomba. Jóllehet szülőföldjük fontos szerepet tölt be identitásukban, hangsúlyozzák, hogy oda csak látogatóba térnek haza.

VISSZAVÁNDORLÁS

A migrációkutatások viszonylag elhanyagolt területének számít a visszavándorlók életútjának elemzése. Pedig nem minden falusi bevándorló marad abban a városban élete végéig, ahová először megérkezett. Vannak, akik visszatérnek szülőföldjükhöz, és vannak, akik máshová költöznek.⁵³ A visszavándorlók életútjai többféle kontextusban is értelmezhetőek. Az egyik ábrázolásmód szerint azok térnek vissza, akiknek nem sikerült integrálódni a városi társadalomba, vagyis életútjuk megtört a visszaköltözéssel. A másik ábrázolásmód nem a visszavándorlók sikertelenségét hangsúlyozza, hanem éppen ellenkezőleg: azt a sikert, amit a városban szerzett tapasztalatok átadásával a helyi társadalomban elértek.

A nők közül egyöntetűen sikertelen visszavándorlónak tartják a „megesett lány”-t, aki a városban teherbe esett, majd visszatért szülőhelyére, hogy ott családtagjai segítségével nevelje fel gyermekét. Interjúalanyaim is említenek ilyen rokonokat elbeszéléseikben. Visszavándorló rokonaikat többen úgy ábrázolják, mint akik annyira kötődtek a szülőföldjükhöz, hogy igazán boldogulni csak hazaköltözésük után tudtak. Úgy vélik, számukra a nagyvárosi munkavállalás évei számítottak kalandosnak, kizökkenésnek a mindennapokból. Történeteikben kevésbé sikeresként jelenítik meg azokat a családtagokat, akik Budapestről nem szülőföldjükhöz tértek vissza, hanem Budapest környéki falvakba költöztek el. A róluk szóló történetekben azt hangsúlyozzák, hogy mivel messzire kerültek a várostól, bejárni már nem tudnak, s így nem élvezhetik a nagyváros nyújtotta lehetőségeket, viszont ez a vidék nem a szülőföldjük, így ismét egy ismeretlen közegbe kell integrálódniuk.

Annak ellenére, hogy interjúalanyaim ma is a fővárosban élnek, életükben voltak olyan rövidebb periódusok, amikor visszatértek szülőföldjükhöz. T. Károlyné egyszer tért vissza hosszabb időre szülővárosába: amikor leendő férjével eldöntötték, hogy összeházasodnak, a helyi iparban kedvezőbb munkalehetőséget talált, mint Budapesten, így az esküvő költségeinek előteremtésére egy időre

52 Interjú S. Baláznéval – 2000. április 17. 13. Az idős nők migrációjára vonatkozóan lásd Laux 2000.

53 Gmelch 1996: 192.

hazaköltözött és varrónőként vállalt munkát.⁵⁴ T. Jánosnét egy rendkívüli helyzet, az 1956-os forradalom készítette arra, hogy három kisgyerek édesanyjaként pár hónapra visszaköltözzön szülőfalujába.⁵⁵ A többiek számára az első út Budapestre abban az értelemben is meghatározó volt, hogy szülőföldjükre később legfeljebb csak látogatóba tértek vissza.

Amikor a visszavándorlás lehetséges motivációiról faggattam interjúalanyaimat, F. Józsefné úgy ábrázolta, számára a visszavándorlás mindig életének tragikus sorsfordulójának merült fel.

„Nekem, őszintén megmondom, kétszer is volt olyan majdnem, hogy vissza. Amikor meghalt a férjem ’79-ben, és akkor anyukám is egyedül volt, és ő is mondta, hogy hát jó volna kislányom, ha hazajönnél. És valahogy, mit tudom én, énnekem is megfordult a fejemben a gondolat... csak akkor nekem már itt voltak a gyerekek. Akkor utána, mikor volt a’ élettársam, és meghalt ’94-ben, megint fölmerült lényegében... Sőt, akkor még tesómék is nagyon csábítottak... Mindig mondja a sógorom most is, hogy egy szobát adunk neked, nem kell hozzá semmi, csak gyere. De nem. Kész, nem megyek.”⁵⁶

F. Józsefné döntésében, aki nyugdíjasként és özvegyként Budapesten maradt, több tényező is szerepet játszhatott. Úgy jeleníti meg önmagát, mint aki nagyon megszerette a nagyvárost, és ki is használja az általa nyújtott lehetőségeket: dolgozik, részt vesz a kerületi nyugdíjas programokon, sokat jár múzeumba, kirándulni, a kerületi könyvtár lelkes olvasója. Emellett egy házban él lányával és vejével, öt perc sétára lakik nővérétől, S. Józsefnétől, akivel gyakran találkoznak, s közös programokat szerveznek.

Nem véletlen, hogy F. Józsefné számára életének tragikus sorsfordulójának merült fel a visszavándorlás gondolata. A ténylegesen visszavándorlók elbeszéléseinek is visszatérő fordulata, hogy akkor döntöttek a visszatelepülés mellett, amikor valamilyen tragikus esemény történt életükben. S. Mária édesapja halálát tartja döntő motívumnak, S. Sándor úgy meséli el, hogy egy tragikus munkahelyi baleset látványakor döntött úgy, hogy eredeti terveivel ellentétben mégis szülőföldjén vállal munkát.⁵⁷ Más hazatelepülők sztereotip válaszokat adtak: pl. hogy otthon is találtak munkát. Talán számukra annyira nehéznek tűnt a budapesti egzisztencia megalapozása, hogy erre inkább nem vállalkoztak. Interjúalanyaim időszakosan Budapesten munkát vállaló családtagjainak egy része szintén közvetlenül a háború után ment a fővárosba, mégsem közösen próbáltak szerencsét, hanem nemi alapon szegregálódva. A nők cselédkedtek, a férfiak segédmunkát vállaltak az újjáépítésknél. Közülük többen hetente ingáztak Budapestre

54 Interjú T. Károlynéval – 1999. november 9. 4.

55 Interjú T. Jánosnéval – 1999. november 3. 5.

56 Interjú S. Józsefnével és F. Józsefnével – 2002. szeptember 5.

57 Interjú S. Józsefnével, S. Máriával, S. Hajnalkával. 13., (K. Györgyné nővérével és két lányával) – Zalaszentgrót 2002. december 8., Interjú S. Sándorral – Túrkeve, 2002. október 10. (az interjút készítette: Órsi Julianna, Szendrei Eszter és Tóth Eszter Zsófia). (Ő nem rokona az interjúalanyoknak, vele, mint időszakos budapesti munkavállalóval a túszerkevei terepmunka során interjútunk.)

a munkásvonaton. Munkahelyet általában egy már Budapesten dolgozó ismerősük szerzett nekik. Az ő életükben a budapesti munkavállalás rövid időszakot, maximum két-három évet jelentett.

Másnál a budapesti munkavállalás kifejezetten rövid időt, két hetet jelentett. S. Józsefné húga, K. Györgyné („Bözsi”) után jött föl Budapestre az 1940-es évek végén. Életút-elbeszéléseiben úgy ábrázolja, legidősebb lányként korábban nem hagyhatta ott a családot, mert neki kellett a legtöbbet segítenie édesanyjának a kisebb testvérek gondozásában, a ház körüli reprodukációs munkák elvégzésében, így édesanyja 13 gyerek mellett is tudott varrást vállalni. Pesten rokonai: „Bözsi nénémék” segítettek neki az álláskeresésben. De míg húga egy „jó család”-hoz került, neki nem volt ilyen szerencséje:

„Bözsi akkor már Pesten szolgált. És akkor én aszondtam, én is felmegyek Pestre, pont én legyek itt, szóval mondtam a magamét, elmentem Pestre... Na, most akkor a Bözsi néném, anyám testvérgye Pesten aszondja, szerezne énnekem helyet szolgálónak... Na most a műhelybe, ahol dolgozott a férje meg a fia, mondták, hogy egy szolgáló köll nekik. Most odamegyünk, aszondja mindjárt Bözsi néném, mi lenne a teendője ennek a kislánynak. És akkor 10 pengőt adnánk neki, 10-et, jó pénz volt ám azért,⁵⁸ de mosás, vasalás, a két gyerekre vigyázni, mert ikerrek voltak, két ikerlány, és ezeket reggel elindítani, elmenni az iskolába elébük, főzni, akkor este fürdetni, meg takarítás. Volt három szoba, egy nagy hodály nappaliféle... Én aszondtam neki, hogy én pedig magáho' nem gyüvök, ne haragudjon nagyságos asszony, de én falun nőttem, nagyon sokat dolgoztam, mindent dolgozok én, én főzni is tudok, meg kellett tanulnom, de mondom, ne haragudjon, már maga most eléggé megdolgoztatna, mi lesz akkor, ha meggyökerezek picit, a földbe a gyökeret. Akkor már az is a dolgom lesz, hogy a férjével lefeküdjek, úgy gondolja?⁵⁹ Kicsim, annyira sajnáltam szegény anyámat, hogy most ott maradt, most kigyün a jó idő, megy a mezőre, az állatokhoz, aszondtam a nővéremnek, idefigyelj, tudod, én elmenek haza. Aszondja, hogyan. Mondom, ha gyalog mennek, gyalog menek.”⁶⁰

Az elbeszélőnél a várostól taszító és a faluhoz vonzó erők sokkal erősebbek voltak, mint a hűgánál. Budapesttől taszította, hogy úgy érezte, a cselédmunka nincs szabályozva, parttalan, megalázó. A faluhoz vonzotta, hogy felelősnek érezte magát a rokonságért, és mivel ekkor a család férfitagjai még nem tértek vissza a háborúból, legidősebb nőtestvérként sok terhet magára vállalt. Éppen ebből a szerepkörből akart kitörni azzal, hogy Budapestre ment dolgozni, de úgy tűnik, a rokonságért érzett felelősséget mégis fontosabbnak tartotta annál, minthogy

58 Az elbeszélés szövegkörnyezetéből biztos, hogy 1946, tehát a forint bevezetése után jött föl S. Józsefné Budapestre, tehát akkor már nem pengő volt. Feltételezhető, hogy elbeszélésében a „10 pengő” szimbolikusan a jó keresetet jelenti.

59 A „férjvel lefekvés”, mint munkakötelezettség tipikusan a cselédekkel kapcsolatos sztereotípiá. E mondatban az elbeszélő megfogalmazza attól való félelmét, hogy cselédként le kell feküdnie a férjvel.

60 Interjú S. Józsefnével, S. Máriával, S. Hajnalkával. (K. Györgyné nővérével és két lányával) – Zalaszentgrót 2002. december 8. 10–12.

megpróbáljon gyökeret verni a fővárosban. Úgy vélte, otthon nem megalázó körülmények között kell dolgoznia, és édesanyjának is tud segíteni. Előbb a téglagyárban, majd a hűtőházban dolgozott. Férjét, aki szintén segéd munkásként dolgozott, a téglagyárban ismerte meg, négy gyermekük lett. A pesti rokonságot is férje látogatta gyakrabban. Ő rendszerint a látogatások időpontjára időzítette a meszelést. Ezalatt férje felfedezte Budapestet sógorával, K. Györggyel.⁶¹

Bár az időszakosan Budapesten munkát vállalók elbeszéléseiben több közös vonás is van, eltérően jelenítik meg a budapesti életet. Van, aki inkább a nagyváros taszító vonásait hangsúlyozza, megemlíti például, olyan drága volt az élet Budapesten, hogy gyalogosan közlekedett, útja legtöbbször a munkásszállás és a munkahely között vezetett.⁶² Ezzel az ábrázolásmóddal szemben a Budapesten maradó interjúalanyaim gyakran éppen azt hangsúlyozzák, mennyire szerettek csak úgy céltalanul, a látványosság kedvéért barangolni a városban, milyen sokat sétáltak. A hosszabb ideig, egy évtizedig Budapesten dolgozó S. Sándor elbeszéléseiben a fővárosban töltött idő életének nagy kalandja. Szívesen mesél történeteket arról, hogy barátaival sokat jártak szórakozni, amikor a Gellért-szállóhoz közeli munkásszálláson laktak.⁶³ S. Mária számára – aki az 1970-es években Budapesten, ma Zalaszöntgróton él – az egy évtizedes budapesti tartózkodás emlékeként Budapest a korlátlan lehetőségek terepe a mai napig, annak ellenére, hogy hangsúlyozza, visszaköltözése után gyorsan vissza tudott illeszkedni a vidéki mindennapokba: „Pesten mi elmentünk a Margitszigetre hétvégén, strandra, egész nap ott voltunk, este elmentünk moziba... Be volt az embernek ütemezve a napja. És ha nem is volt pénzed, elmentél kirakatokat nézni, vagy bármit, szóval ott azért másabb az élet.”⁶⁴ A szülőföldjükre visszatérők elbeszéléseikben kiemelik, hogy a Budapesten megszerzett szakértelmüket a későbbi munkavállalásnál is hasznosítani tudták.⁶⁵

A készített életútinterjúk alapján úgy tűnik, a második világháború után Budapestre bevándorló fiatal lányok közül azoknak sikerült nemcsak megkapaszkodni, de integrálódni is a helyi társadalomba, akik mind egyéni, mind csoportorientált bevándorló stratégiaikat alkalmazták. Nagyvárosi mindennapjaikban új kapcsolatokat építettek ki, és nemcsak ahhoz a csoporthoz kötődtek, amelynek tagjai segítették őket a letelepedésben. Identitásukat erősen kötik Budapesthez, többen közülük évtizedek óta ugyanabban a kerületben, Óbudán élnek. Sokkal ambiva-

61 Interjú K. Györggyel és K. Györggyel – 2002. november 30. 98.

62 Interjú B. Antallal és Antalnéval. (S. Vilmosné sógorával és hűgával) – Mezőtúr, 2002. október 12. 4., Interjú S. Lajossal és S. Lajosnéval (T. Károlyné unokatestvérével és annak feleségével) – Túrkeve, 2002. október 11. 5.

63 Interjú S. Sándorral – Túrkeve, 2002. október 10. (Az interjút készítette: Őrsi Julianna, Szendrei Eszter és Tóth Eszter Zsófia.)

64 Interjú S. Józsefnével, S. Máriával, S. Hajnalkával. (K. Györgyné nővérel és két lányával) – Zalaszöntgrót 2002. december 8. 17.

65 S. Sándor hegesztőnek tanult, ahogy ma is büszkén emlegeti a MÁV alkalmazottjaként beutazhatta az egész országot. Hazatérte után Túrkevében az AFIT-ban szintén hegesztőként dolgozott nyugdíjazásáig. B. Antalnak Budapesten tanult szakmája (vízvezeték szerelő és gázkészülékjavító) tette lehetővé, hogy másodállást vállaljon, majd maszekként dolgozzon.

lensebbnek tűnik viszonyuk szülőföldjükhöz. Annak ellenére, hogy szívesen mesélnek olyan történeteket, melyek gyermekkoruk színtereire kötődnek, és tartják a kapcsolatot otthonélő rokonaikkal is, vissza már nem költöznének. Elbeszéléseik alapján úgy tűnik, életútjuk egyik alappilléreinek tartják sikeres bevándorlásukat a fővárosba.

Azok a családtagjaik, akik visszavándoroltak, életút-elbeszéléseikben többnyire olyan emberként ábrázolják magukat, akik transzformálni tudták a nagyvárosban szerzett ismereteiket szülőföldjükön. Bár a velük készített interjúkban a nagyvárosi életnek inkább a taszító, mint vonzó jelenségeit idézték fel, többek számára a budapesti évek felejthetetlen kalandot jelentenek. Míg a nagyvárosi társadalomba integrálódott nőknek a szülőföld inkább a távoli gyermekkort szimbolizálja, addig a visszavándoroltak között a nagyváros többeknek a gondtalan ifjúságot jelképezi.

Melléklet

Az interjúalanyok rokonsági viszonyai

F. család – Túrkeve

- T. Károlyné F. Teréz (*1927) Budapesten él
- F. József (*1931) – T. Károlyné öccse, Túrkevéen él
- Sz. Sándorné F. Erzsébet (*1934) – T. Károlyné húga, Leányfalun él
- S. Lajos (*1928) – T. Károlyné unokatestvére, Túrkevéen él
- S. Lajosné (*1932) – T. Károlyné unokatestvérnek a felesége, Túrkevéen él

B. család – Mezőtúr

- S. Vilmosné B. Mária (*1931) Budapesten él
- B. Antalné B. Teréz (*1939) – S. Vilmosné húga, Mezőtúron él
- B. Antal (*1944) – S. Vilmosné sógora, Mezőtúron él

G. család – Zalaszentgrót

- K. Györgyné G. Erzsébet (*1932) Budapesten él
- S. Józsefné G. Teréz (*1930) – K. Györgyné nővére, Zalaszentgróton él
- S. Mária (*1958) – S. Józsefné G. Teréz lánya, Zalaszentgróton él
- S. Hajnalka (*1973) – S. Józsefné G. Teréz lánya, Zalaszentgróton él

FORRÁSOK

Interjúk

Nők Lapja 1969. április 26.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benda Gyula 1999: Budapest társadalma 1945–1970. In: Fokasz Nikosz – Örkény Antal (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989*. III. kötet, Budapest, 8–31.
- Brettel, Caroline B. 1996: Women are migrants too. In: Gmelch, George – Zenner, Walter P. (eds.) *Urban Life. Readings in Urban Anthropology*. Illionis, Waveland Press 245–258.
- Darvas Pálné et al. (szerk.) 1988: *Kossuth-díjasok és állami díjasok almanachja 1948–1985*. Budapest

- Dausien, Bettina 2000: Migration – Biographie – Geschlecht. Zur Einführung in einen mehrwertigen Zusammenhang. In: Dausien, Bettina et al (Hrsg.) *Migrationsgeschichten von Frauen. Beiträge und Perspektiven aus der Biographieforschung. Werkstattberichte des IBL*. Universitaet Bremen, 9–24.
- Fejős Zoltán 1993: A chicagói magyarok két nemzedéke. 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása. Budapest
- Gmelch, George 1996: Migration and Adaption to City Life. In: Gmelch, George – Zenner, Walter P. (eds.) *Urban Life. Readings in Urban Anthropology*. Illionis, Waveland Press, 188–195.
- Gyáni Gábor 1983: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest
- Gyáni Gábor 1997: A cselédkép változatai a századfordulón. In: Nagy Beáta – S. Sárdi Margit (szerk.) *Szerep és alkotás: női szerepek a társadalomban és az alkotó művészetben*. Debrecen
- Gyáni Gábor 2002: '56-os menekültek emlékező stratégiái. In: Kanyó Tamás (szerk.) *Emigráció és identitás. '56-os magyar menekültek Svájcban*. Budapest, 135–148.
- Herzberg, Heidrun – Igersky, Sabine 2000: Ehe im fremden Land. Eine Wendezeit für Migrantinnen? In: Dausien, Bettina et al (Hrsg.) *Migrationsgeschichten von Frauen. Beiträge und Perspektiven aus der Biographieforschung. Werkstattberichte des IBL*. Universitaet Bremen, 118–136.
- Horváth Sándor 2000: A parasztság életmódváltozása Sztálinvárosban. *Mozgó Világ* 6. 30–40.
- Horváth Sándor 2002: *A mindennapok története Sztálinvárosban*. ELTE BTK, Disszertáció
- Katona Imre 1957: *Kubikusok*. Budapest
- Kemper, Robert V. 1996: Migration and Adaptation. In: Gmelch, George – Zenner, Walter P. (eds.) *Urban Life. Readings in Urban Anthropology*. Illionis, Waveland Press, 196–209.
- Kende Anna 2002: Testazonosság és identitás. In: Csabai Márta – Erős Ferenc (szerk.) *A test társadalmi jelentéseiről és diskurzusbeli szerepéről: Test – beszédek. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*. Budapest, 61–83.
- Kontos, Maria 2000: Migration als Emanzipationsprojekt? Vergleiche im Generationen- und Geschlechterverhältnis. In: Dausien, Bettina et al (Hrsg.) *Migrationsgeschichten von Frauen. Beiträge und Perspektiven aus der Biographieforschung. Werkstattberichte des IBL*. Universitaet Bremen, 169–199.
- Lampland, Martha 1995: *The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary*. Chicago – London, The University of Chicago Press
- Laux, Rosa Jimenez 2000: Biographische Erfahrungen und Zukunftsperspektiven älterer spanischer Migrantinnen. In: Dausien, Bettina et al (Hrsg.) *Migrationsgeschichten von Frauen. Beiträge und Perspektiven aus der Biographieforschung. Werkstattberichte des IBL*. Universitaet Bremen, 137–168.
- Lutz, Helma 2000: Migration als soziales Erbe. In: Dausien, Bettina et al (Hrsg.) *Migrationsgeschichten von Frauen. Beiträge und Perspektiven aus der Biographieforschung. Werkstattberichte des IBL*. Universitaet Bremen, 38–61.
- Morvay Judit Sz. 1981: *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest
- Pajo, Edith 2000: *Double Indentity. The position of US-born Latino Youth*. Université Stendhal Grenoble III. Kézirat.
- Zaborowska, Magdalena J. 1995: *How We Found America. Reading Gender through East European Immigrant Narratives*. Chapel Hill – London, The University of North Carolina Press
- Zakariás Erzsébet 2000: *Asszonyélet Erdővidéken*. Marosvásárhely

Farkas Gyöngyi

„Gyertek lányok traktorra!”

Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában

A KAMPÁNY ÉS EREDMÉNYE

Magyarországon 1949 és 1953 között, az extenzív iparosítás kezdetén erőteljes kampány folyt a nők traktorosnak való beszerzése érdekében. E törekvés magyarázatát kutatva a háttérben a gazdaság fejlesztésére és a társadalom átalakítására vonatkozó korabeli elképzelésekkel találkozunk. Az ötvenes évek elején a központosított munkaerő-gazdálkodási politika alapvető célja az ipar (pontosabban a gyáripar, a bányászat és az építőipar) feltételezett munkaerő-szükségletének biztosítása volt, amit a foglalkoztatottak számának emelésével, illetve a foglalkozási szerkezet radikális átalakításával tartottak elérhetőnek.¹ A foglalkoztatottak számát a munkanélküliség felszámolásán túl mindenekelőtt a keresőképes korba került nők munkába állításával kívánták növelni.² Az ipar munkaerő-éhségére hivatkozva és a női egyenjogúság egyfajta túlzó felfogásából kiindulva, nagy számban kívántak nőket alkalmazni szinte valamennyi szakmában, ott is, ahol korábban túlnyomó részben, vagy teljes egészében csak férfiak dolgoztak. Ezek közül is elsősorban azokat a szakmákat emelték ki, amelyek a népgazdaság fejleszteni kívánt ágazataihoz tartoztak (pl. esztergályos, marós, darus, kőműves, vasbetonszerelő stb.).³

Bár a mezőgazdaságnak a korszak gazdaságfejlesztési elképzeléseiben alárendelt szerepe volt, a mezőgazdaság gépi munkáit végző gépállomásokon mégis a férfiakhoz hasonló arányban kívántak nőket foglalkoztatni. A női munkaerő szükségességét egyrészt azzal indokolták, hogy a nagyüzemi gazdálkodás kiépülésével a gépi technika széles körben el fog terjedni, ami a traktorosok számának nagyarányú növekedését vonja maga után.⁴ Másrészt az a hipotézis is a női traktorosok létjogosultságát támasztotta alá, amely szerint a „szocialista” mezőgazdaság döntően női munkaerőre fog épülni. Úgy gondolták, az extenzív iparosítás elsősorban a férfi munkaerőt szívja el a falvakból, míg a nők döntő része – mintegy

1 Belényi 1993.

2 Belényi 1993: 27, 41. Lásd még: 2.000/1950. (I. 8.) sz. minisztertanácsi határozat az ipari munkaerő-gazdálkodásról és szakképzésről (*Törvények és rendeletek...* 1950: 451), illetve 1.011/1951. (V.19.) sz. minisztertanácsi határozat a termelésben résztvevő nők számának emeléséről (*Törvények és rendeletek...* 1951: 388).

3 MOL M-KS 276. f. 54/138. ö. e. MDP Titkárság 1951. ápr. 11. Az Államgazdasági Osztály előterjesztése

4 Az első ötéves terv végére 500 gépállomást szándékoztak felállítani 21 ezer traktorral (*Olvasókönyv...* 1949: 590). 1948 augusztusában 38 gépállomás használt 548 traktort, 1952 végén pedig 364 gépállomás 9342-et (Pető-Szakács 1985: 180).

a férfiakat helyettesítve – továbbra is a mezőgazdaságban marad mint tsz-tag, vagy az állami gazdaságban, illetve a gépállomáson dolgozó munkásnő.⁵

A hivatalos megítélés a mezőgazdasági nagygépek monopóliumával rendelkező állami gépállomásoknak kiemelkedő szerepet tulajdonított a kollektivizálásban, a nagyüzemi mezőgazdaság megteremtésében. A gépállomások összekötő szerepét hangsúlyozta a város és a falu, az ipar és a mezőgazdaság, valamint a munkásosztály és a parasztság között. Korabeli megfogalmazás szerint a gépállomások a szocializmusért vívott küzdelem élharcosai, „a munkásosztály előretolt bástyái” voltak falun. Fizikai dolgozóit a munkásosztályhoz tartozóknak tekintették. A parasztlányból traktorista lánnyá lenni, munkásnővé válni ebben a megközelítésben a társadalmi felemelkedés egyik lehetséges alternatívája is volt.

A nőket traktorra ültető kampányban nagy szerepe volt továbbá a szovjet példa mechanikus másolásának. A női munkaerő felhasználásával kapcsolatos fenti elgondolások is a sztálinizmus talajában gyökereztek, a gépállomások hálózatát pedig teljes egészében a szovjet minta alapján építették ki Magyarországon. A Szovjetunióban a harmincas években, a nagy iparosítás idején, majd főként a háború alatt nagy számban kényszerültek arra a nők, hogy a falvakban átvegyék a férfi-szerepeket, és többek között traktorra üljenek.⁶ A vélt vagy valós háborús fenyegetettség érzése a korai ötvenes években is hivatkozási alap lehetett arra, hogy miért kellene női traktorosok.

A női traktorosok szervezésére irányuló kampány 1949 második felétől, a hazai gépállomási hálózat országos kiépülésével párhuzamosan kezdődött, majd annak a széleskörű propaganda-hadjáratnak keretében zajlott, amely az 1950-től induló első öt éves terv feladatait népszerűsítette, és az MDP II. kongresszusa után, 1951 tavaszától lett még erőteljesebb. (Az ekkor felemelt ipari tervek teljesítéséhez az eredetileg tervezett 480.000 új munkás és alkalmazott helyett 600–650.000 fő munkába állítását tartották szükségesnek.⁷) A női traktorosok szervezését sürgető politikai szándék⁸ az 1953 nyaratól bekövetkezett fordulat hatására szűnt meg, és később sem éledt fel újra.

Kezdetben a hivatalos megnyilvánulások csupán általánosságban szóltak a női traktorosok szerepének fontosságáról. 1951 tavaszától, a módosított öt éves terv megvalósításának céljával a hatalom határozottabb hangot ütött meg és a népgazdasági tervek készítésének korabeli gyakorlatához hasonlóan – a reális lehetőségeket figyelmen kívül hagyva – kijelölte a számszerű növekedés ideálisnak tartott mértékét, majd ennek megvalósítására kötelezte az érintett szerveket, intézményeket, testületeket. A termelésben résztvevő nők számának emeléséről szóló 1951 áprilisi minisztertanácsi határozat elrendelte, hogy a mezőgazdasági gép- és

5 Belényi 1993: 27, 41.

6 Font–Krausz–Niederhauser–Szvák 2001: 528–529.

7 Az MDP II. kongresszusának jegyzőkönyve 1951: 37.

8 Az 1954. október 15-től induló másfél éves traktorvezető-képző iskolába már csak 17–18 éves fiúkat vettek fel (*Szabad Föld* 1954. 09. 15. Jelentkezési felhívás). Az MDP KV 1955. június 8-i határozata pedig 1000 katonaviselt dolgozó számára tervezett traktor-vezetőképző tanfolyamot (*Szabad Föld* 1955. 06. 19.).

traktorvezető tanfolyamok hallgatóinak legalább a fele nő legyen.⁹ Egy júniusi MDP PB-határozat pedig abban jelölte meg a célt, hogy a gépállomáson foglalkoztatott nők aránya 1952-ben érje el az 50%-ot, és a vezető pozíciók (gépállomás-vezető, politikai helyettes, mezőgazdász, brigádvezető, főgépész stb.) felét is nők töltsék be.¹⁰

Az iskolák „benépesítését” központilag (a MDP PB, a FM, illetve a keretében működő Állami Mezőgazdasági Gépüzem [ÁMG] döntései alapján) meghatározott, majd megyékre, illetve gépállomásokra lebontott, kötelező keretszámok szerint végezték. A piramis alján az egy-egy gépállomás körzetébe tartozó községek és tsz-ek álltak.¹¹ Minden érintett annyi tanulót volt köteles iskolára küldeni – a tanulási hajlandóságtól függetlenül –, amennyi a keretből rá esett. Nemcsak a gépállomások feladata volt a traktoros szervezés, hanem a párt- és tanácsi szerveké is. A tömegszervezetek közül elsősorban a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének és a Demokratikus Ifjúsági Szövetségnek az együttműködésére számítottak. E szervezetek aktivistái, népnevelői, illetve nőnevelői a falvakat járták és igyekeztek rábeszélni a parasztlányokat, hogy legyenek traktoristák.

A hatalom a konkrét tervszámok kényszerítő erejétől várta, hogy az addigi sikertelennek mondható kampány menete megváltozik. 1951 elejére ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a propaganda minden erőfeszítése ellenére a traktoros szakma nem lett népszerű a nők között. A traktoros élet szépségeiről és romantikájáról szóló újságcikkek, a hívogató színes plakátok és az agitáció során elhangzott ígérek nem változtattak azon, hogy a traktorosmunka nehéz fizikai munka volt, amelyhez komoly műszaki ismeretek és képességek kellettek. A traktorosok ki voltak szolgáltatva az időjárás viszontagságainak, kora tavasztól késő őszig a szabadban dolgoztak, a csúcsmunkák idején éjszaka is. A traktorrázás különböző betegségek okozója lehetett, köztük olyan nőgyógyászati problémáké, amelyek képtelenek teheték a nőket a gyerekszülésre. A gépállomások kezdetben a legegységesebb szociális feltételeket sem tudták biztosítani (szállás a többnyire távol lakó dolgozóknak, étkezés, tisztálkodás, munkaruha stb.). A dolgozók átlagkeresete pedig alig haladta meg a rosszul fizetett állami gazdasági dolgozóké.¹²

Nem meglepő tehát, hogy a „Gyertek lányok, traktorra!” felhívásra csak kevesen jelentkeztek. A gépállomásokon folyó 8–10 hetes traktorosképzés¹³ résztvevői és a megyénként néhány helyen működő bentlakásos iskolák 3 hónapos traktorvezető-képző tanfolyamainak hallgatói döntő részben férfiak voltak. Általánosnak mondható Bács-Kiskun megye helyzete 1950 májusában, ahol 30

9 1.011/1951. (V. 19.) sz. minisztertanácsi határozat a termelésben résztvevő nők számának emeléséről (*Törvények és rendeletek...* 1951: 388).

10 MOL M-KS 276. f. 53. 77. ó. e. MDP PB 1951. jún. 14. Határozat a gépállomásokra vonatkozó párthatározatok végrehajtásáról.

11 MOL XIX-K-1-X FM 35. d. Értésítés a megyeközpontoknak... 1951. november 30.

12 A munkások és alkalmazottak havi átlagkeresete 1951-ben a gépállomásokon 520 Ft, az állami gazdaságokban 531 Ft, az iparban 733 Ft, az építőiparban 1002 Ft. Ugyanez 1953-ban: 743, 736, 1062, 1002 Ft. (*Statisztikai Évkönyv* 1957: 68).

13 16.147/1950. (XII. 10.) F. M. sz. rendelet a gépállomások és állami gazdaságok traktorvezető-képző tanfolyamairól (*Törvények és rendeletek...* 1950: 1086).

gépállomáson folyt traktorosoktatás 1499 férfi és 176 női résztvevővel.¹⁴ Az utóbbiak közül is csupán 58 nő tanult traktorvezetőnek, míg a többiek csak egy alapszintű képzésben vettek részt, ami után a traktorvezető mellé beosztott, annak munkáját segítő segédmunkások, ún. munkagépkezelők lehettek.

1952-től külön női (3 hónapos bentlakásos) traktorosiskolákat is létrehoztak női iskolavezetővel és több női oktatóval.¹⁵ A férfiakétól elkülönített oktatás hátterében az a felismerés állhatott, hogy a nők gyengébb műszaki ismeretei a férfiakétól eltérő ütemű képzést igényelnek. Másrészt a női traktorosképzés szervezeti-legal különválva könnyebben irányítható és ellenőrizhető lehetett.

A traktorista lányok toborzásánál nem álltak a hatalom rendelkezésére azok a tényleges kényszerítő eszközök, amelyeket a „kulákokkal” szemben vagy a kollektivizálás során az egyéni parasztgazdák ellenében „sikeresen” alkalmaztak (a diszkriminatív adó- és beszolgáltatási politikától kezdve, a tagosításon keresztül az erőszakos rendőri beavatkozásig). Szinte csak a korabeli megélhetési nehézségekből eredő munkavállalási kényszer volt az az erő, amely a megcélzott társadalmi réteget, elsősorban a szegényparasztság nőtagjait a gépállomásra hajthatta. Csakhogy a munkát kereső parasztlányok számára nem a gépállomás volt ekkor az egyedüli munkalehetőség. Az építkezésekhez, ipari üzemekbe, gyárakba – ahol általában jobbak voltak a munkafeltételek – folyamatosan toboroztak munkásokat. Az sem elhanyagolható tényező, hogy az ipari munkahelyek érdekérvényesítő képessége és politikai támogatottsága nagyobb volt. Egy 1951 végi jelentés szerint Borsod megyében a női traktorosok szervezése nagyon nehezen megy, „melynek egyik oka az, hogy a különböző üzemekben is van állandóan munkásfelvétel, így inkább oda mennek”.¹⁶ Máshol is szívesebben mentek a nők gyárakba dolgozni, „mert az nem olyan piszkos munka és nincsenek úgy kitéve az idő viszontagságainak, mint a gépállomáson”,¹⁷ „mert ott nem kell télen kint dolgozni”.¹⁸

Könnyebb volt kényszert alkalmazni a gépállomásokon nem traktoros munkakörben és a tsz-ekben dolgozó nőkkel szemben. Bár sem a gépállomásoknak nem állt szándékában jelentős számú női traktorost alkalmazni, sem a tsz-ek nem kívántak női munkaerőt „átengedni” a gépállomásoknak, felettes szerveik állandó zaklatásának engedve kénytelenek voltak iskolára küldeni dolgozóikat, tagjaikat, akár azok akarata ellenére is. Számos forrás említ ilyen esetet. A göllei mezőgazdasági szakiskola jelentése szerint például „négy hallgató az egyik nap bejött az iskolára, másnap pedig haza ment [...] azt mondták, hogy ők nem akarnak tanulni és ők kényszerítve lettek az iskolára”.¹⁹ A bonyhádi mezőgazdasági szakiskola igazga-

14 MOL XIX-K-1-x 35. d. Jelentések a megyékből az oktatáson résztvevőkről, 1950. május.

15 MOL XIX-K-1-x 84. d. A három hónapos női Hoffher-traktorvezető-képző tanfolyam tematikája és tanterve, 1952.

16 MOL M-KS 276. f. 88/654. ő. e. Az MNDSZ Borsod megyei Titkárság jelentése, 1951. december 29.

17 SZKL 1. f. 23. 1952. 1. d. 4. dosszié. Jelentés a nagykőrösi és a ceglédi gépállomásokról, 1952. április 1.

18 SZKL 39. f. 1952. 61. d. 613. dosszié. Jegyzőkönyv az ÁMG-osztályértekezletről, 1952. november 3.

19 MOL XIX-K-1-x. 83. d. A göllei mezőgazdasági szakiskola jelentése, 1952. szeptember 19.

tója is arról panaszkodott, hogy a „benépesítést a megyék nem kellő igyekezettel [...] végezték, hanem egyszerűen iskolára rendeléssel”.²⁰

A nagy nehézségekkel „benépesített” tanfolyamok hallgatóinak általában 10–20%-a vagy még ennél is nagyobb része lemorzsolódott. Az 1952 január elején meginduló női traktorvezető-képző tanfolyamokra „jelentkezett” 1030 hallgató közül két hónap alatt 170 távozott.²¹ Ennek persze más oka is lehetett: tanulási nehézségek, rossz ellátás, megélhetési problémák (a havi 300, illetve bentlakásos tanfolyam esetén 200 forintos ösztöndíj nem pótolta az iskola 3 hónapja alatt kieső jövedelmet, ami főleg a családos nők esetében jelentett problémát). A lemorzsolódás egyik lényeges okának tartották a korabeli források a tanfolyam kezdetén megtartott kötelező orvosi vizsgálatot is, amitől (valószínűleg a nőgyógyászati részétől) nagyon félték a lányok és inkább hazaszöktek.²² Jellemző a hatalom értékrendjére az a kezelési mód, ahogy ezt a problémát „megoldani” vélték: ezentúl a tanfolyam végén vizsgálták meg a lányokat. Amikor már elvégezték az iskolát, akkor derült ki róluk, hogy alkalmasak-e traktorosnak vagy sem.

Az egészségügyi vizsgálattal van összefüggésben az egyik sikeresen alkalmazott elhárítási technika is. A traktoros iskoláról való elszökésnél (amit rendszerint számonkérés követett a munkahelyen vagy a pártszervezetnél²³) jobb megoldásnak bizonyult egy arról szóló orvosi igazolás, hogy az illető alkalmatlan a traktoros munkára: „Vannak orvosok, akik bizonyítványt adnak arra, hogy nem mehetnek traktorra [az arra kijelölt nők], mert nem bírják a rázást, az olajtól pattanások lesznek stb.”²⁴

A traktorosiskolákon tanuló 16–20 év közötti lányok szinte teljesen abból a szegényparaszti rétegből kerültek ki, ahol a női munkavállalás korábban is megszokott jelenségnek számított.²⁵ A földosztás előtt e réteg nőtagjai uradalmak vagy parasztgazdaságok alkalmazásában álltak mint cselédek, napszámosok; házi cselédként, vagy gyári munkásnőként dolgoztak a közeli városokban. Később, a nagybirtokok megszűnése, majd a bér munkát használó parasztgazdaságok tönkretétele után az állami gazdaságok munkásai, az első tsz-ek tagjai lettek. Kipróbálták ezenkívül azokat a munkalehetőségeket is, amelyeket az ötvenes évek elejének extenzív iparosítása nyújtott. Többnyire szakképzettséget nem kívánó munkát végeztek időszakosan vagy állandóan nagy számú munkaerőt igénylő munkahelyeken:

20 MOL XIX-K-1-x. 83. d. A bonyhádi mezőgazdasági szakiskola jelentése, 1952. május 29.

21 SZKL 39. f. 1952. 61. d. 604. dosszié. ÁMG-jelentés a női traktorosiskolák helyzetéről, 1952. március 5.

22 SZKL 1. f. 23. 1952. 1. d. 4. dosszié. Jelentés a gépállomáson dolgozó nők helyzetéről, 1952. április 11.

23 Interjú Farkas Sándorné túrkevei lakossal. A tsz küldte traktorosiskolára, ahonnan megszökött, majd MDP-tagként pártfegyelmet kapott.

24 SZKL 39. f. 1952. 61. d. 613. dosszié. Jegyzőkönyv az ÁMG-osztályértekezletről, 1952. november 3.

25 A bonyhádi traktoros tanfolyamon tanuló nőknek például 1952 tavaszán 98%-a szegényparaszti származású volt és ez általánosnak mondható. MOL XIX-K-1-x. 83. d. A bonyhádi mezőgazdasági szakiskola jelentése, 1952. május 29.

lehettek malteroslányok, bányászlányok, gyári munkásnők, dolgozhattak vasúti pályaeépítésnél és csatornaépítési munkálatoknál stb.²⁶

Úgy tűnik, hogy a gépállomás is csupán egyike volt ezeknek a munkalehetőségeknek. Sokak számára többnyire csak egy rövid megállóhely volt, ahova valószínűleg a propaganda hatására mentek el, majd a nehézségek láttán továbbálltak. „A traktoros munkát nem tartják mesterségnek, csak átmeneti munkának” – panaszkodott az egyik jelentés írója.²⁷ A női munkaerő nagyarányú fluktuációját mutatják a következő adatok: 1952 telén például Hajdú-Bihar megyében 410 traktorista nőt képzettek ki, akik közül novemberre már csak 110-en maradtak a gépállomásokon.²⁸ 1952 áprilisa és augusztusa között az egész országban 781 új nődolgozót vettek fel, ugyanakkor 632-en távoztak (augusztusban összesen 1835 női traktoros volt).²⁹ Nem véletlen tehát, hogy a női munkaerő megtartását 1952-től ugyanolyan fontos feladatnak tartották, mint az újabb traktorista lányok beszervezését.

Valószínűleg a traktoroslányok „laza erkölcseiről” szóló korabeli híresztelések is ennek a szabadabban mozgó, több munkahelyet is kipróbált női munkavállalói rétegnek a jelenlétét mutatják a gépállomásokon. De függetlenül attól, hogy valóban más normák alakították-e párkapcsolataikat és szexuális életüket vagy sem, a falu közössége az ellenőrzése alól kikerült, szinte csak férfiak között dolgozó és élő parasztlányról eleve feltételezte az erkölcsi romlottságot vagy az erre való hajlamot. Úgy vélték, hogy „traktorosnak rendes lány nem megy el”,³⁰ ha mégis, „bizonyosan elromlik a sok traktoros legény között”.³¹ Ezt az előítéletet csak megerősítette az a tény, hogy a gépállomások nem voltak felkészülve a női munkaerő fogadására: „a nők [...] még mindig egy hálókocsiban alszanak a férfiakkal, ami tápot ad [annak] a faluban [elterjedt véleménynek], hogy csak erkölcstelen nők mennek a gépállomásra dolgozni”.³²

A traktoroslányok erkölcséről kialakult kedvezőtlen képnek, ha nem is mindig volt köze a valósághoz, valódi visszatartó ereje volt.³³ A falu szemében a gépállomás a férjhez menés előtt álló parasztlányok legfőbb erényét, jóhírüket veszélyeztette és rontotta az esélyeiket: „a házasodni készülő legények nem szívesen választanak feleséget az »olajos ruhájú« traktoros lányok közül”.³⁴ A traktoros-feleségek féltékenységről szóló beszámolók pedig azt mutatják, hogy a traktorista lányok gépállomáson

26 MOL XIX-K-1-x. 130. d. Kiközvetítési kérelmek é. n.

27 SZKL 39. f. 1952. 61. d. 604. dosszié. Az ÁMG Központjának jelentése, 1952. október 31.

28 MOL M-KS 276. f. 88/309. ő. e. MDP Hajdú-Bihar megyei Bizottságának jelentése, 1952. november 28.

29 SZKL 39. f. 1952. 61. d. 604. dosszié. ÁMG-jelentés, 1952. október 31.

30 *Nők Lapja* 1951. 06. 21. Dolgozó nők ezrei...

31 *Nők Lapja* 1952. 08. 14. Nem csoda...

32 SZKL 39. f. 1952. 61. d. 604. dosszié. ÁMG-jelentés, 1952. október 31.

33 A kisújszállási gépállomáson az „előző állomásvezetőnek viszonya volt az egyik traktorosnővel, amiről az egész város tudott. Az egyik anya azt mondta, hogy nem fogja a házhoz szállítani a lányát. Azóta a vezetőt leváltották, a pártból kizárták.” (SZKL f. 23. 1952. év 1 doboz 4. dosszié. Feljegyzés a Szolnok megyei gépállomásokról. 1952. április 7.)

34 *Nők Lapja* 1952. 08. 14. Nem csoda...

belüli helyzetére is hatással lehettek a híresztelések: „A karcagi gépállomáson, ahol 21 traktoros nő dolgozik, 3 traktoros felesége rendezett féltékenységi jelenetet, hogy távolítsák el férjeik mellől a nőket. A gépállomás vezetőse a traktoros feleségekre hallgatott és így állandóan egyik gépről a másikra helyezik a traktorosnőket.”³⁵ A mezőtúri gépállomáson az egyik traktoroslányt „egyetlen férfi sem akarta maga mellé venni, mert mit szól a felesége, a menyasszonya stb. Sorshúzással döntötték el, kihez kerüljön.”³⁶

Többnyire a traktoros lányok sem maradtak férjhez menetelük után a gépállomáson. Feleségként betagozódva a falusi társadalomba, már ők sem vonhatták ki magukat a köznélekedés alól és jobban kellett vigyázniuk jóhírukre. A várható gyermekáldás miatt sem volt ajánlatos továbbra is traktoron maradni. Nemcsak a kívülállók, de a gépállomás férfi dolgozói sem látták szívesen női hozzátartozókat a traktoron. Így kevés sikerrel kecsegtetett az az agitációs ötlet, hogy a férfi dolgozók hozzák be családjuk nőtagjait a gépállomásra.³⁷ „A férfiak maradisága még az, hogy a feleségeiket nem engedik a gépállomásra termelőmunkát végezni, nem mutatnak ebben példát még a kommunisták sem.”³⁸

A korabeli hivatalos jelentések szinte kivétel nélkül arról szóltak, hogy a traktorosiskolákon a nők többnyire nehezen tudják megtanulni a gépek kezelését, a gyakorlatban pedig még kevésbé képesek alkalmazni a tanultakat. Messze lemaradnak a férfiak teljesítménye mögött: „sok baj van a nőkkel, [...] nem állják meg a helyüket.”³⁹ „Az elvtársnők nem a legjobb munkát végzik [...] Különösen gyengék a gépek beindításánál.”⁴⁰ „A munkaversenybe a nőket nem vonták be [...] A legjobb traktoros, Kiss Erzsébet 52%-ra teljesítette a tavaszi tervét. A többi 22–52% között áll.”⁴¹ Általános jelenségnek számított, hogy az önálló munkára kiképzett női traktorvezetők többsége az iskolából visszatérve továbbra is munkagépkezelőként dolgozott. A ceglédi gépállomás 130 dolgozója közül 3 nő volt traktorvezető, 9 pedig munkagépkezelő: „Ezek a lányok [...] most jöttek ki az iskoláról, és ők kérték, hogy munkagépkezelőnek osszák be őket.”⁴² „Félnek, mert szakmailag nem elég végzetek és [...] nincs önbizalmuk, hogy ők mint felelősök [önálló traktorvezetők] dolgozzanak.”⁴³

Önmagában a korabeli szakoktatás valamennyi hibáját (gyorsított tanfolyam, felületes ismeretek, a szakmai tantárgyak rovására megnövelt politikai oktatás stb.) magánviselő traktorosképzés nem lehet magyarázat a nők általánosan gyenge

35 PIL 895. f. 13. ó.e. MNDSZ Titkárság 1952. november 18.

36 SZKL 1. f. 23. 1952. 1. d. 4. dosszié. Feljegyzés a Szolnok megyei gépállomásokról, 1952. április 7.

37 MOL XIX-K-1-x. 36. d. Női munkaerő foglalkoztatása, 1951. július 26.

38 SZKL 39. f. 1952. 61. d. 604. dosszié. ÁMG-jelentés, 1952. október 31.

39 SZKL 39. f. 1952. 61. d. 604. dosszié. ÁMG-jelentés, 1952. október 31.

40 SZKL 1. f. 23. 1952. 1. d. 4. dosszié. Jelentés a nagykovácsi és a ceglédi gépállomásokról, 1952. április 1.

41 SZKL 1. f. 23. 1952. 1. d. 4. dosszié. Feljegyzés a Szolnok megyei gépállomásokról, 1952. április 7.

42 SZKL 1. 23. f. 1952. 1. d. 4. dosszié. Jelentés a nagykovácsi és a ceglédi gépállomásokról, 1952. április 1.

43 SZKL 39. f. 1952. 61. d. 613. dosszié. Jegyzőkönyv az ÁMG-osztályértekezletről, 1952. november 3.

teljesítményére, mivel az a férfiakat is ugyanúgy érintette.⁴⁴ A nők között ugyanakkor valószínűleg sokkal többen voltak olyanok, akik az idealizáló propaganda hatására úgy jelentkeztek traktoristának, hogy nem voltak tisztában a rájuk váró munka valódi tartalmával és nehézségeivel, így nem tudták reálisan felmérni, hogy valóban van-e kedvük és képességük hozzá. Mint láttuk, a kényszer is a nőket érintette elsősorban.

A hivatalos jelentések és a propaganda a nők lemaradását egyedül a gépállomások elutasító magatartásával hozták összefüggésbe. A gépállomások vezetése és férfitársadalma valóban idegenkedett a női traktorosok alkalmazásától, ami mögött ugyanúgy megtaláljuk a nők munkájával szembeni előítéleteket, mint az említett jogos panaszokat. A felettes szervektől jövő állandó nyomásnak a női traktorosok szervezését, iskolára küldését és alkalmazását illetően – amennyire lehetett – ellenálltak. A traktoros tanfolyamot végzett lányokat az udvar söprögetésével, a gépek tisztogatásával bízták meg, vagy gyorsan beiskolázták őket egy másik tanfolyamra, ahol valamilyen „nőknek való” munkát tanulhattak: könyvelővé, brigádirnökká stb. képezték ki őket, ami után „bekerülhettek az irodára”. A gépállomásokra rótt állandó iskoláztatási kényszer kedvezett ennek a taktikának. Az irodai munka presztízse pedig messze nagyobb volt, mint a női traktorosé, így az érintettek is kiugrási lehetőségnek tekintették. A gépállomásokon dolgozó nők helyzetéről szóló jelentések szerint a traktorista lányokat „az irodán dolgozó lányok lenézik”.⁴⁵ Sztálinvárosban azzal az ígérettel csábították a lányokat traktorosnak, hogy „nem biztos, hogy traktoron maradnak, mert ha jól tanulnak, irodába kerülnek”.⁴⁶ Egy másik jelentés szerint Szabolcs megyében azért mentek a lányok traktorostanfolyamra, mert bérelszámolók akartak lenni.⁴⁷ A traktorista lányok irodai munkára való beosztása annyira általános jelenség lehetett, hogy 1952 tavaszán már szigorú felelősségre vonással fenyegették meg az így eljáró gépállomás-vezetőket.⁴⁸

A gépállomások többsége megtehetette, hogy jól megírt jelentésekkel, valamint ügyes statisztikákkal elterelje magáról a figyelmet. A mintának szánt gépállomásoktól viszont a női traktoristák alkalmazását illetően is példamutató magatartást vártak. Ezek úgy próbáltak megfelelni az elvárásoknak, hogy egy-egy traktorista lányból „sztárt” csináltak és személye köré mesterséges kultuszt teremtettek. Ők kapták a legjobb gépeket, a legjobb földterületeket, a legjobb brigádokba

44 A három hónapos női traktorvezető-képző tanfolyamon töltött 480 oktatási órából 200 óra volt a gyakorlati oktatás, melynek során a mezőgazdasági gépekkel ismerkedtek a tanulók, vezetési gyakorlatra 6 óra jutott. A tanfolyam további 280 órája elméleti oktatással telt, amelyből 80 órát (hetente egy teljes napot) a politikai oktatás foglalt le. Ezen kívül a napirend állandó része volt a reggeli kötelező sajtóolvasás és az esti sajtóvita, illetve az esti politikai tárgyú előadások. (MOL XIX-K-1-x. 84. d. A három hónapos női Hoffher-traktorvezető-képző tanfolyam tematikája és tanterve, 1952.)

45 SZKL 39. f. 1952. 61. d. 613. dosszié Jegyzőkönyv az ÁMG-osztályértekezletről, 1952. november 3.

46 PIL 895. f. 10. ó. e. MNDSZ Titkárság 1952. január 1. Jelentés a traktorosnők szervezéséről.

47 PIL 895. f. 17. ó. e. MNDSZ csoportértekeztetés, 1953. január 23.

48 SZKL 39. f. 1952. 61. d. 604. dosszié ÁMG-jelentés, 1952. március 5.

osztották be őket, és a legjobb szerelőket rendelték melléjük.⁴⁹ Kivételezett helyzetüknek köszönhetően kiemelkedő munkateljesítményt értek el és a férfiak méltó vetélytársaként jelenhettek meg. Az újpesti gépállomáson „Papp Mária traktoroslány [...] munkáját segítik, hogy kiváló eredményt érjen el, de a többivel nem törődnek”⁵⁰ „Bizonyos sztárszellem kezd kialakulni [a kiskunfélegyházi gépállomáson is], amikor egy, esetleg kettő traktoristanő eredményeit ismertetik állandóan, a többi nő eredményeit pedig igen ritkán közlik”.⁵¹ A propaganda által is hasznosítható sztahanovista traktoroslányok megteremtését a kampány irányítói is ösztönözték.

A „sztárcsinálásnak”, az eszménykép megtestesítésének bejáratott útja volt a korszakban. A munka „hőseit” hasonló módon teremtették meg a termelés valamennyi „frontján”. A kijelölt személlyel állandóan foglalkozott a sajtó, a propagandacéloknak leginkább megfelelő képet alakították ki róla, neve lassan-lassan egyet jelentett a szakmájával. Az elismerés, a megbecsülés jeleként kitüntetésekkel kapott,⁵² beválogatták reprezentatív testületekbe, például megválasztották országgyűlési képviselőnek,⁵³ részvevője volt kiemelt rendezvényeknek (például ott volt az MDP II. kongresszusán), vagy beválasztották a Szovjetunióba utazó parasztdelegáció tagjai közé.⁵⁴ A kiválasztottság biztos jele volt, ha személyesen találkozhatott, netán néhány szót válthatott Rákosival. A munka sztárjainak kötelezettségei is voltak: meg kellett jelenniük a megfelelő helyeken, ahol beszédet tartottak, át kellett adniuk munkatapasztalataikat, népszerűsíteni kellett szakmájukat. A női traktorosok közül nem sikerült olyan csúc sztahanovistákat kreálni, mint amilyen az esztergályos Muszka Imre vagy Róder Béla, a bányász Loy Árpád, a gyalus Pióker Ignác, valamint a Weiss Manfréd Művek művezetője, Gazda Géza volt.⁵⁵ Ebben az is közrejátszhatott, hogy alig volt olyan traktorista lány, aki huzamosabb ideig dolgozott volna a gépállomáson.

Az eddigieket összegezve elmondhatjuk, hogy az ötvenes évek elejének politikai vezetése nem tudta megvalósítani azt a eltökélt szándékát, hogy a mezőgazdaság gépi munkáinak jelentős részét nők végezzék. A női traktorosok száma még a legintenzívebb kampány idején is nagyon alacsony maradt. Pontos adatot nem tudunk mondani arról, hogy hány nő végezte el a traktorosiskolát, hányan dolgoztak ténylegesen is traktoron, és közülük hányan voltak „csak” munkagépkezelők.

49 SZKL 39. f. 1950. 37. d. 472. dosszié. Tervezet az önálló, kihelyezett és női brigádok feladatairól, 1951. január 31.

50 MOL M-KS 276. f. 88/656. ő. e. MNDSZ-jelentés, 1952. november 28.

51 SZKL 1. f. 23. 1952. 1. d. 4. dosszié. Jelentés a ceglédi és a kiskunfélegyházi gépállomásokról, 1952. augusztus 26.

52 *Gépállomás* 1953. 04. 20. Munka Érdeméremmel tüntették ki Vékony Rózát. A *Nők Lapja* 1950. 11. 16-i címlapja: Orosz Imrénét Mezőkövesdről Munka Érdemrenddel tüntették ki.

53 *Gépállomás* 1953. 05. 10. „Dolgozó parasztok bizalmából” képviselőnek jelölték: Jónás Józsefnét, Szemán Erzsébetet, míg Kaptur Margit Nyírtéten volt jelölt.

54 MOL M-KS 276. f. 54./92. ő. e. MDP Titkárság 1950. március 29. Javaslat a SZU-ba küldendő 200 tagú parasztdelegáció tagjaira. A 15 gépállomási dolgozó között 5 nő volt, köztük 2 traktorista, 3 politikai helyettes.

55 Horváth–Majtényi–Tóth 1998.

1952 szeptemberében 1351 női traktoristáról tudósított az egyik forrás, ami az akkori összes traktoros 8%-a volt csupán.⁵⁶ Ez a szám és ez az arány a későbbiekben sem módosult jelentősen. Ha azonban figyelembe vesszük a nagyarányú fluktuációt, jóval nagyobb azoknak a nőknek a száma, akiknek 1949 és 1953 között közük volt a traktorhoz és a kampányhoz. 1953-tól, a kampány megszűnése után, vélhetően rohamosan csökkent a női traktorosok száma, azonban még az 1960-as népszámlálás idején is voltak 105-en.⁵⁷

TRAKTORISTA LÁNYOK A PROPAGANDÁBAN

Ha a női traktorosok valóságos történetétől nem is független, de külön történet a propagandában megjelenő traktorista lányoké. Mint láttuk, a nőket traktorra hívó kampányt nem lehetett a traktor és gépállomás valódi vonzerejére alapozni. Ennek hiányát intenzív propagandával kívánták pótolni: különböző propagandaeszközök (sajtó, film, irodalmi és képzőművészeti alkotások, filmhíradó, kiállítás, plakát, broszúrák, csasztuskák, mozgalmi dalok és bábelőadások stb.) segítségével a valóságnál vonzóbb képet igyekeztek festeni a traktorosok munkájáról. A traktorista lányokról szóló propagandaanyag egy részének (a sajtót⁵⁸ és a képi megjelenítés különböző formáit vizsgáltam) áttekintése után azonban úgy tűnik, hogy a propagandának nem csupán a kampány segítése volt a célja. Legalább olyan hangsúlyosnak érzem azt a szándékát, hogy a traktorista lány alakjából jelképet teremtsenek.

A korszak politikai propagandája előszeretettel fejezte ki magát jelképes alakok segítségével. Ezek többnyire a szocialista társadalomnak a hivatalos ideológiában definiált osztályait és rétegeit, vagy bizonyos fontosnak tartott szakmákat (kohász, bányász), tevékenységeket (honvédelem) személyesítettek meg, a hozzájuk kapcsolt eszmékkel és eszményekkel együtt. A propaganda rajzos formáiban a mezőgazdaságot, a falut, a parasztságot rendszerint nőalak, míg az ipart, a várost, a munkásosztályt férfialak jelenítette meg. A nemek és a gazdasági ágak ilyen összekapcsolásában valószínűleg szerepet játszott az az említett hipotézis, hogy a „szocialista” mezőgazdaság döntően női munkaerőre fog épülni, míg az iparban – a női munkaerő tömeges bevonása ellenére is – többségében férfiak fognak dolgozni.

A traktorista lány figurájába több eszmét is belesűrítettek. Az egyik meghatározó eszmekör a női egyenjogúság ideájával és a dolgozó nő mítoszával volt kapcsolatos, ami a propaganda traktorista lányát a malteros- és bányászlányokkal rokonítja. A másik a mezőgazdaság kollektivizálásában a gépállomásoknak, a gépi munkának

56 MOL M-KS-276. f. 53/107. ó. e. MDP PB 1952. szeptember 25. Feljegyzés a gépállomások munkájáról.

57 1960. évi népszámlálás... 1964: 94.

58 *A Nők Lapja*, a *Szabad Föld* és a *Ludas Matyi* hetilapok és az Állami Mezőgazdasági Gépüzem kiadásában megjelent *Gépállomás* című, havonta megjelenő újság 1949 és 1953 közötti évfolyamait néztem át.

szánt szereppel volt összefüggésben. Az így kialakult jelkép, a szocialista mezőgazdaságért harcoló, emancipált, dolgozó nő képe azonban kevésbé volt alkalmas a nőket traktorra csábító kampány közvetlen céljaira. A megcélzott társadalmi csoport tagjainak döntő többsége nem tudott azonosulni a felkínált szereppel, bár a propaganda irányítói minden bizonnyal arra számítottak, hogy származásukból adódóan fogékonyabbak lesznek a kommunista ideológia iránt. (A korszakban a szegényparasztság egész rétegét automatikusan a rendszer támogatójának tekintették.)

A kampány hatékonyságának növelése érdekében tehát már az indulásnál más jellegű propagandafogásokat is bevetettek. Az „eszményi” bemutatásán túl a praktikus érvek is megjelentek, valamint az új eszmék és értékek mellett a hagyományos hatóerejét is igyekeztek felhasználni (az eladó lány jóhíre, anyagi gyarapodás lehetősége, stafírun g összegyűjtése, a férjhez menés növekvő esélyei).

Az elmondottakból úgy tűnik, hogy tudatosan végiggondolt, részletesen kidolgozott stratégia állt a háttérben, bár erre direkt utalást forrásaim között nem találtam. Azt azonban tudjuk, hogy a korszakban kiemelkedő szerepet betöltő politikai propaganda vezényletére és végrehajtására külön apparátus épült ki. Az ő feladatuk volt az egyes kampányok részletes haditervének, a népszerűsítés módszertanainak és agitációs érvrendszerének kidolgozása. (Külön agitációs- és propagandaosztályok működtek a pártapparátuson és az állami végrehajtó szerveken belül, valamint az agitációban a tömegszervezetek és az államtól függő intézmények részvételét is megkövetelték).

A továbbiakban propagandaszövegek és propagandarajzok, illetve -fotók elemzése alapján próbálok bemutatni a propagandában megjelenő traktoroslány-kép főbb összetevőit. Propagandaszövegnek, -rajznak és -fotónak az olyan rajzokat, fotókat és szövegeket tekintem, amelyek valamennyi eleme tudatosan kiválasztott és oly módon összerakott, megszerkesztett, olyan értelmezési rendszerbe illesztett, hogy a propagandaüzenet mindenképpen eljusson a célszemélyekhez.

A traktorista lány-jelkép egyik központi eszméje a *női egyenjogúság* volt, amittől jelentős mozgósító hatást vártak. A propaganda beállítása szerint a nők a szocializmust építő új társadalmi rendnek köszönhetik a férfiakkal egyenlő jogukat. Ennek tartalmát azonban a nőknek mint munkavállalóknak az egyenjogúságára szűkítették le: mindenkinek joga van a munkához, amiért a nők is ugyanazt a bért kapják, mint a férfiak. Az eddig férfi-munkának számító szakmák is nyitva állnak előttük: lehetnek például „mérnökök, vasutasok, pénzügyőrök, marósok, szerzők, hegesztők, kőművesek és ácsok”.⁵⁹ Nagy súlyt helyeztek annak kiemelésére, hogy a nők a férfiakhoz hasonlóan minden munkát képesek elvégezni és alkalmasak minden munkakör, köztük a vezető pozíciók betöltésére is. „Mi sem vagyunk alábbvalóbbak a férfiaknál. A munka szabadsága miránk is vonatkozik, törvény biztosítja jogainkat” – mondta az egyik propagandaszövegben Kormos elvtársnő a nyírtéti gépállomás vezető mezőgazdája.⁶⁰

59 PIL. 895. f. 8. ó. e. MNDSZ Titkárság 1951. május 27. Agitációs érvek...

60 *Gépállomás* 1953. 03. 20. A nyírtéti traktoroslányok.

Majd csavarintva egyet az érvelés menetén a frissen szerzett jogból rögvést kötelesség lett. Az idáig eljuttató okfejtés szerint a nőknek kötelességük élni újonnan szerzett jogaikkal és munkát vállalniuk, mert csak így tud fennmaradni és megerősödni az a rendszer, amelynek ezeket a jogokat köszönhetik: „Népi demokráciánk kormánya által nyújtott lehetőségekkel élni nemcsak joga, hanem kötelessége is minden nőnek. Így mutatja meg, hogy helytáll szabad hazánkat, békénket építő öt éves tervünkért.”⁶¹

A propaganda tudatosan törekedett a „dolgozó nő” mítoszának megteremtésére és erősítésére. Magát a munkát is heroizálták, hősiek erőfeszítésnek, áldozatos küzdelemnek tekintették, amely magasztos és lelkesítő célok érdekében történik. „A termelésben résztvevő nő részese népünk legnagyobb történelmi lépésének: szocializmusunk felépítésének: szabadságunk, békénk, gyermekeink boldog jövőjének Kovácsa.”⁶² „Dolgozó nőnek” a munkahellyel rendelkező nő számított. A „haza”, a „nép”, a nagy közösség érdekében végzett termelőmunkát a propaganda tudatosan szembeállította a „csupán” a család ellátását biztosító háztartási munkával. Míg az egyikhez a szabadság, a másikhoz a rabság képzetkörét kapcsolta. A nők „a múltban egy életen át a mosóteknő, a tűzhely és a vasaló körül raboskodtak”,⁶³ „csak a mosogatódézsájukat ismerték”.⁶⁴ „Nálunk [...] a nőknek lehetőségük van arra, hogy megszűnjenek a szűk kis háztartás rabszolgái lenni.”⁶⁵

A propaganda szerint a csak otthoni munkát végző nők kiszolgáltatott helyzetben vannak, szűklátókörűek, életük szegényes. A „dolgozó nők” viszont szabadok, függetlenek, anyagilag önállóak, felvilágosultak, sőt családi életükre is kedvező hatást gyakorol a termelőmunkában való részvétel: „A dolgozó nőnek több alkalma van olvasni, tanulni, művelődni, mint annak, aki megreked a konyha négy fala kötött – a férje, a családja előtt is nagyobb a becsülete”.⁶⁶ „[Az] a nő, aki az üzemben, a termelésben megismerkedik az alkotó étellel, jobban megérti a férjét, akivel már nemcsak a család aprólékos gondjait, de a tervet, a versenyt, a mozgalmi munkát is megbeszélheti.”⁶⁷

A munkavállalás az anyai hivatással és a háztartás ellátásával könnyen összeegyeztethető, mivel a gondoskodó állam sok mindent átvállal a házimunkából és a gyerekek neveléséből (terhességi és szülési szabadság, több bölcsőde, üzemi konyha, konzervek, mosoda, háztartási kisgépek gyártása, az üzletek rugalmasabb nyitva tartása stb.). Gyakoriak voltak a lapokban az olyan képes riportok, amelyek arról számoltak be, hogy a termelésben nagyszerű eredményt elért munkásnő otthoni teendőit ugyanolyan kiválóan végzi.

A lelkesítő eszmék és távoli célok mellett kézzelfogható előnyökkel, gyakorlati haszonnal is kecsegtették a munkába álló nőket: ha az asszony is dolgozik, több

61 PIL. 895. f. 8. ő. e. MNDSZ Titkárság 1951. május 27. Agitációs érvek...

62 PIL. 895. f. 8. ő. e. MNDSZ Titkárság 1951. május 27. Agitációs érvek...

63 *Szabad Föld* 1950. 05. 11. Dolgozó parasztasszonyok...

64 PIL. 895. f. 8. ő. e. MNDSZ Titkárság 1951. május 27. Agitációs érvek...

65 *Nők Lapja* 1951. 02. 22. 23 ezer új női munkaerőt!

66 *Útmutató az MNDSZ „Új falvak, új asszonyai” c. olvasókönyv olvasókör vezetői számára* 1952.

67 PIL. 895. f. 8. ő. e. MNDSZ Titkárság 1951. május 27. Agitációs érvek...

lesz a család jövedelme, több jut élelemre, ruhára, bútorra, szórakozásra, többet költhet a gyerekekre. A férjhez menés előtt álló lányoknak könnyebben összegyűlhet a stafírungia. Az *anyagi gyarapodás és jólét* legtöbbször konkrét tárgyakban manifesztálódott: újonnan vásárolt szobabútor, télikabát, rádió, motorkerékpár – mint a megvalósítható álmok felső határa – konkrétságától nagyobb hatást vártak, mint az általánosan megfogalmazott ígéretektől. A jól kereső női traktorosoktól kialakított képpel azokat a híreszteléseket igyekeztek ellensúlyozni, amelyek a piszkos, olajos ruhájú, a férfiak között dolgozó traktorista lányok romló férjhez menési esélyeiről szóltak.

Földesi Kata traktorista így büszkélkedett: „Már megvan a „stafírunj” java is: edényeket, sok fehérneműt, három pár cipőt, két kosztümöt, három ruhát vettem, meg egy szép lódenkabátot. Ha becsületesen dolgozik az ember, jó a kereset”.⁶⁸ Váradi Magdolna mátészalkai traktorosnő is hosszan sorolta, hogy mit vásárolt 1952-ben a gépállomáson kapott fizetéséből. A listát minden bizonnyal úgy állították össze, hogy az egy férjhez menés előtt álló, szegény falusi családban élő lány álmait tükrözze. Néhány tétele: „910 Ft – télikabát, 800 Ft – dunyha, [...] 350 Ft – törölköző, 280 Ft – ágytakaró, 225 Ft – paplan, 296 Ft – cipő, [...] 280 Ft – kasharuha, 170 Ft – kashaszoknya, [...] 70 Ft – harisnya, 182,80 Ft – fehérnemű, 860 Ft – 4 drb ruhának való, összesen 6431,50 Ft”.⁶⁹

A traktoroslányok munkaeszköze, a *traktor* önmagában is a korszak egyik fontos jelképe volt. A propagandaszövegekben mint a technikai fejlődés, a modernitás jelét kultikus tisztelet vette körül: a sztahanovista traktorista, Sipos Jolán kezdetben „félelemmel vegyes megilletődéssel nézett a traktorra”.⁷⁰ Nem élettelen tárgyként, hanem lelkes lényként („segítőink és barátaink [...] a traktorok, a csodálatos kombájnok”⁷¹) emlegették, és a traktor s használója közti erős érzelmi kötődésre utaló szóhasználat sem véletlen. „Pócs Irma, magyarfalvi lány azért ment traktorosnak, mert nagyon szereti a gépet”,⁷² a gépállomást kényszerből otthagató Horváth Marikát „a szíve visszahúzta a géphez”,⁷³ „a traktor az én [...] örömmöm”⁷⁴ – mondta Pása Angelina, a nagy szovjet példakép.

A traktor a gépállomással együtt azoknak az eszméknek is hordozója volt, amelyek a „szocialista építés” mítoszában a nagyüzemi mezőgazdasághoz kötődtek: „A traktor [...] sokkal többet jelent egyszerű motoros erőgépnél. A traktor segített bennünket ahhoz, hogy a falu életének új fordulatot adjunk, a traktor tüntette el azokat a mezsgyéket, amelyek a termőföldet nadrágszíjparcellákra szelték, és a traktor segítette az új, boldog élethez a parasztok millióit.”⁷⁵ A traktor „az új

68 *Szabad Föld* 1951. 04. 17. Földesi Kata boldogsága.

69 *Gépállomás* 1953. 05. 10. Váradi Magdolna...

70 *Szabad Föld* 1950. 04. 23. Sipos Jolán sztahanovista traktoroslány...

71 *Szabad Nép* 1951. 06. 17. Minél több falusi leány...

72 *Szabad Nép* 1951. 12. 30. Én nem tanulhattam...

73 *Szabad Nép* 1951. 05. 06. Tíz traktoroslány...

74 *Szabad Nép* 1951. 04. 29. Pása Angelina: Válaszom Amerikába.

75 *Szabad Nép* 1951. 04. 29. Pása Angelina: Válaszom Amerikába.

élet diadalát zengő motor”,⁷⁶ „olyan ez a traktor, mint egy harckocsi, mint egy löveg, amely a régi, tőkés világ ellen irányul”.⁷⁷

A tank és a traktor összekapcsolása kétféle megközelítésben is felmerült a kampány során. Egyrészt mint metafora jelent meg a katonai szókészletet előszeretettel használó propagandanyelvben (a traktor = a „béke tankja”⁷⁸). Másrészt az „ellenpropagandában” tűnt fel az a szóbeszéd, hogy „csak azért tanítják meg [a nőket] traktort vezetni, hogy majd [háború esetén] a tankra is felültehesék őket”.⁷⁹

A *traktorosmunkáról* a propagandában többnyire mint „megtisztelő feladat”-ról beszéltek, a traktorosok pedig „az ország felvirágoztatásának munkájában harcos katonák” voltak.⁸⁰ Ez a megközelítés akkor is megmaradt, amikor „a traktoroslányok vidám, boldog életét”,⁸¹ a traktorosélet szépségeit kívánták bemutatni: nem a konkrét, hanem az elvont „szépségekre” hívták fel a figyelmet: „Az elvtársnőknek meg kell látni a traktoros élet szépségeit. Azt a szépséget, [...] amely egy ország építésének egy-egy láncszemét képezi minden egyes traktoristánőről (sic!). Van-e szebb és gyönyörűbb látvány annál, mint amikor a szántóföldeken a traktorok tízezrei, az aratógépek és kombájnok ezrei elvégzik az ember helyett a nehéz földművelési munkát”,⁸² „a világon az egyik legszebb pálya a traktoroslányé”.⁸³

A plakátok, újságok, képeslapok, brosrák propagandisztikus rajzain és fotóin látható traktoristalány-kép más, mint a szövegekben megjelenő. Az előbbieken a vicclapok karikatúráihoz hasonlóan az ábrázolni kívánt személy egy-egy jellegzetesnek tartott tulajdonságát emelték ki. A traktoroslányok esetében ilyen volt a *férfias megjelenés*: az erőteljes fizikum, széles váll, széles hát, nagy kezek, kemény, határozott arcvonások. Bár ehhez a munkához valóban nélkülözhetetlen volt a megfelelő testalkat – az alacsony növésű, gyenge izomzatú nők nem voltak képesek traktort vezetni –, úgy vélem, ebben az esetben a férfias külső a propaganda jelképrendszerének a része volt: az emancipált nőt jelölte. A férfival egyenjogú nő külsőleg is hasonlóvá vált a másik nemhez.

A külső megjelenésnek a propaganda egész jelzésvilágában fontos jelentéshordozó szerepe volt. Míg a negatív figurák – a kulák, a pap, a reakciós – megtestesítői csúnyák, betegesek, nagyon kövérek vagy nagyon soványak és többnyire öregek voltak, addig a pozitív hősök – azaz a megfelelő eszmék hirdetői és harcosai – valamennyien szépek, izmosak, láthatóan egészséges, életerős, viruló fiatalok. Az egészséges fiatal testnek a traktoroslány-propagandában külön üzenete is volt.

76 *Szabad Nép* 1951. 06. 17. Minél több falusi leány...

77 *Szabad Nép* 1953. 03. 31. A nyírtéti gépállomás első traktoristalánya.

78 A nők szerepe... 1953: 16.

79 MOL M-KS 276. f. 88/654. ő. e. Jelentés a munkaerő-toborzásról, 1951. március 10.

80 A nők szerepe... 1953: 16.

81 *Szabad Föld* 1951. 09. 23. Én is megyek hozzátok...

82 A nők szerepe... 1953: 14.

83 *Gépállomás* 1952. 12. 20. Női munkaerők képzése Szolnok megyében.

Azt a híresztelést kívánták cáfolni vele, hogy a lányok a traktorrázástól súlyos betegséget kaphatnak, és nem lesznek képesek gyereket szülni.

A pozitív hősök arcán rendszerint kétféle érzelmi állapot jelent meg. Egyrészt a harcos, elszánt, kemény, fenyegető tekintet, amely többnyire a haza és a szocializmus vívmányait védő férfiak, munkás-, rendőr- vagy katonafigurák arcán látható, másrészt a lelkesen mosolygó, boldog, bizakodó arckifejezés, az előre és felfelé néző tekintet. A női figurákat szinte minden esetben ez jellemezte, és a férfiaknál is ez volt a gyakoribb. A női traktorosokat ábrázoló rajzok és fotók ennek az érzelmi állapotnak egy intenzívebb változatát mutatják. A nagy, „körmös” traktoron ülő, nevető traktorista lány, amint egyik kezével biztosan tartja a hatalmas kormánykereket, míg a másikkal lelkesen integet felénk: ez az a kép, amely az utókor számára a női traktorosokról megmaradt.

A traktor, a traktorosoveráll és a piros pöttyös kendő állandó attribútumai voltak a traktoroslány-ábrázolásoknak. A rajzok leggyakrabban traktoron ülve mutatják a lányokat, olykor a kormánykerék egy részlete is eléggendő a képen az azonosításhoz. Az ettől eltérő ábrázolásokon is mindenhol ott volt a traktor: a háttérben vagy éppen javítás alatt, női szerelőktől körülállva.

A propagandafotók többsége az újságok számára készült, általában az aktuális riport képi dokumentálására szolgált. A rajzokhoz képest tematikailag gazdagabbak, viszont a szereplők kiválogatásában a fotósok kisebbek voltak a lehetőségei: ha a bemutatni kívánt gépállomáson nem volt megfelelően férfias traktoristalány, meg kellett elégednie egy törekenyebbel. A címlapnak szánt fotók viszont alig különböznek a rajzos ábrázolásoktól.

Az újságok propagandaszövegeiben egyszerre többféle imázsteremtő próbálkozással is találkozunk. A képi megjelenítést uraló férfias nők mellett jelen van egy határozott tendencia a traktorista lányok *női mivoltának kiemelésére* is. Azaz nem úgy kívánja a női traktoristák érdemeit bemutatni, hogy az abszolút mércének tekintett férfihez teszi őket hasonlónak, hanem éppen ellenkezőleg, azt hangsúlyozza, hogy „gyöngye női voltuk” ellenére is képesek „férfihoz méltó” feladatokat ellátni, „komoly” férfi-szerepeket betölteni: „A gyöngéd női kezek alatt olyan eredmények születnek, amelyek sok férfi teljesítményét is meghaladják”.⁸⁴ Más-
hol kifejezetten előnyt jelent az, hogy a női nemhez tartoznak. A nyírtéti gépállomás női traktorosbrigádjának vezetőjével például azért dolgoztat szívesebben egy ottani tsz elnöke, mert, mint mondja: „Ha valamit kifogásolok a Kaktur Margit munkájában, rámnevet és azt mondja: – Jól van no, Sándor bácsi. Úgy csináljuk, hogy jó legyen. Ha meg Hajdú Jancsinak szólok, az meg rámkáromkodik. Hogy így az isten, meg úgy az isten...”⁸⁵ Az idézet szerint a jó munka feltételének tekintett megfelelő magatartás (kedvesség, alkalmazkodó képesség) egyértelműen a női szerepből ered.

A traktorista lányok és környezetük kapcsolatának egyébként jellemző eleme az érzelmi viszonyulás: Sipos Jolán traktorista lányt a „környékbéli parasztok

84 *Gépállomás* 1949. 12. 01. Nők a traktoron.

85 *Gépállomás* 1953. 03. 20. A nyírtéti traktoroslányok.

ismerik, szeretik. Ha gépén meglátják, nevetve lengetik feléje kalapjukat”.⁸⁶ „De szeretik is itt a traktoroslányokat. Ha feltűnik olajfoltos ruhájuk, üde, szép arcuk a dohogó traktorokon, az emberek úgy érzik, hozzájuk tartoznak s barátsággal integetnek feléjük.”⁸⁷ Azok a szövegek is a nőt, méghozzá a fiatal nőt emelik ki a traktorista lány-képből, amelyek úgy mutatják be őket, mint akik állandóan vidámak, nevetgélnek, énekelnek vagy pedig éppen szemérmesen, szégyenlősen viselkednek, irulnak-pirulnak. A gyakran használt „kislány” megnevezés és a becézett keresztnéven (Marika, Jolánka stb.) szólítás is – amely általában a gyerekekhez szóló felnőttnél vagy a nőhöz szóló férfi magatartása – ezt az elemet erősíti. „Jolánka [...] otthonülő, magánakvaló kislány volt. [...] Ha valaki megkérdezné tőle, mi a kívánsága, csendes, szemérmes mosollyal mondja: Szeretnék egy motorbiciklit.”⁸⁸ Földesi Kata „hamvas-piros arcáról is olvasható nagy elhatározással [mondja]: – Állom a szavam, nem maradok el a versenyben. – És megint... elpirul.”⁸⁹ A nyírtéti gépállomás politikai helyettese „népnevelőinek kiadta a jelszót: behozunk még egy pár kislányt traktorosnak, s titokban arra gondolt, hogy 1–2 év múlva csupa fürgemozgású, pirosképű kislány lesz a gépállomáson”.⁹⁰

A traktoros lányokról szóló propagandatörténetek egyik alapüzenete az volt: traktoristának lenni *felemelkedés*, mind társadalmi, mind anyagi tekintetben. E történetek jellegzetes szerkezete a sötétre festett múlt és a fényes jelen éles szembeállítására épül, kiegészítve a „még fényesebb” jövő ígéretével. „A falusi dolgozó nők előtt – akik a múlt rendszerben legfeljebb urasági summás lányok vagy a nagyságák cselédei lehettek – most felemelkedésük újabb biztos útja nyílik, amikor arra kedvet érezve traktorosnak jelentkeznek.”⁹¹ „Akár 8–10 évvel ezelőtt is milyen keserves sorsuk volt a falusi dolgozó nőknek. A sűrke egyhangúságban folyó hétköznapi nehéz robotja milyen hamar elhamvasztotta arcukról az üdeséget. [Ezzel szemben a jelenkor traktorista lányai] mennyire mások! Az élettől, erőttől duzzadó, boldog arcok, a fényes jövőt tükröző tüzes szemek mind azt mondják: »Megváltozott, megszépült az élettünk, [...] a mi népi demokratikus rendszerünk felemelt és felületett bennünket az új élet diadalát zengő motorokra«”.⁹²

A történetek szerint a traktoroslányok a nincstelen falusi rétegből, sokgyerekes családokból kerültek ki. A múltban a kulák, az uradalom vagy a város lakó polgár kizsákmányolásától szenvedtek mint cselédek, napszámosok: „nyolc éves koromtól kezdve mindig a kulákok cselédje voltam”,⁹³ „a felszabadulás előtt 8 évig háztartási alkalmazott voltam”,⁹⁴ „Somogyban élnek a szüleim, újjgazdák”.⁹⁵ Abban a döntésükben, hogy traktorosnak álljanak – amit életük „sorsfordulójának”

86 *Szabad Föld* 1950. 04. 23. Sipos Jolán sztahanovista traktoroslány...

87 *Nők Lapja* 1950. 05. 20. A gépállomás lányai.

88 *Szabad Föld* 1950. 04. 23. Sipos Jolán sztahanovista traktoroslány...

89 *Szabad Nép* 1951. 04. 17. Földesi Kata boldogsága.

90 *Gépállomás* 1953. 03. 20. A nyírtéti traktoroslányok.

91 *Szabad Nép* 1949. 12. 01. Nők a traktoron.

92 *Szabad Föld* 1951. 06. 17. Minél több falusi leány...

93 *Szabad Nép* 1951. 02. 11. Parasztlányok, jöjjetek traktorosnak!

94 *Szabad Nép* 1951. 06. 17. Minél több falusi leány...

95 *Nők Lapja* 1950. 05. 20. A gépállomás lányai.

tekintettek – több dolog is befolyásolta őket. Egyrészt ki akartak törni a falusi kiszákmányolók (a kulákok) elnyomása alól, másrészt élni akartak az új rendszer biztosította női egyenjogúsággal. Az *öntudatos osztályharcos mentalitás* szinte valamennyi traktorista lány jellemzője a propaganda-történetekben. Bakos Ilonát apja hiába próbálta lebeszélni arról, hogy traktorosnak álljon: „Mehetnél most napszámba, huszonöt forintot is megkaphnál, csak többet érne az, mint a hetvenöt forint egy hétre, s nem lennél nyakig olajos, meg a traktor sem rázna össze.” Ilona azonban büszkén kijelentette: „Fogok én még többet is keresni, de nem a kuláknál, hiszen most még csak tanulok.”⁹⁶

Az ideális traktorista lány lényegéhez hozzátartozik a *büszkeség és elhivatottság* érzése, hit abban, hogy részese egy jobb világért folyó harcnak: „nagyon büszke vagyok arra, hogy traktoroslány lehetek. Fontos a mi munkánk, a szocialista mezőgazdaságért harcolunk és minden új barázdával a béke táborát erősítjük.”⁹⁷ Fekete Erzsébet is azért ment el traktoristának, mert a DISZ-ben hallotta hogy „szükség van most minden dolgos kézre”.⁹⁸

A „fényes jövő” jelzős szerkezettel a szövegek egyrészt azt az időszakot jelölik, amikor beérnek a jelen fáradozásai és teljesülnek az ígéretek, másrészt az egyes ember előtt megnyíló ragyogó távlatokat értik alatta: „A traktorista lányok előtt nagy lehetőségek állnak. Mezőgazdasági egyetemre mehetnek. Gépállomásvezető is lehet belőlük.”⁹⁹ „Azok a nők, akik a múltban egy életem át a mosóteknő, a tűzhely és a vasaló körül raboskodtak, látóhatáruk még a falun túl sem igen terjedt – ma beleszólhatnak az országos ügyekbe, állami gazdaságokat, gépállomások, termelőszövetkezeteket vagy brigádokat, munkacsapatokat vezethetnek.”¹⁰⁰

Szinte valamennyi traktoroslány-történet állandó eleme a *pozitív példa*, amely hozzásegítette a lányokat ahhoz, hogy traktorosok legyenek. Nem lehet véletlen, hogy az ösztönző példákat a szövegek szerint is legtöbbször a propaganda közvetíti, nem pedig személyes élményből fakadnak: „Egy napon traktorista lányokat hallottam a rádióban, a *Nők Lapjában* pedig [...] elolvastam milyen az életük, a munkájuk. Szóltam a párttitkárunknak, s harmadnap már Hatvan közelében a turai gépállomáson dolgoztam.”¹⁰¹ „Másfél évvel ezelőtt láttam egy szovjet filmet, [...] traktoroslányok vidám, boldog életét és a munkában való helytállását mutatta be. Azon az estén elhatároztam, hogy én is traktoros leszek.”¹⁰²

Kiemelt szerepe volt a propagandában a *szovjet mintának*. A „szovjet” jelzőt a korszakban (és még jó ideig utána is) lényegében az „eszményi”, az „ideális” szavak helyett használták, olyasmit jelöltek vele, amelyhez hasonlónak kell válni, ami lelkesít és tetterre készítet. „Vegyenek a magyar dolgozó nők példát a Szovjetunió nagyszerű asszonyairól és leányairól, akik az alkotó munkában és a harcban a leg-

96 *Nők Lapja* 1951. 06. 21. Dolgozó nők ezrei...

97 *Szabad Föld* 1951. 09. 02. Jól választottam...

98 *Szabad Föld* 1951. 09. 02. Jól választottam...

99 *Szabad Föld* 1951. 01. 21. Lányok, kövessétek Dénes Vera példáját!

100 *Szabad Föld* 1950. 05. 11. Dolgozó parasztasszonyok a boldog jövőért.

101 *Nők Lapja* 1950. 12. 14. Lányok a traktoron.

102 *Szabad Föld* 1951. 09. 23. Én is megyek hozzátok...

magasabb öntudat, a ragyogó képességek, a tömeges hősiesség csodálatos tanújeleit adják.”¹⁰³ A Szovjetunióban dolgozó nagy számú női traktoros kiváló hivatkozási alap volt annak bizonygatására, hogy a nők is képesek ellátni ezt a munkát: „A főgépész elvtársnak az a véleménye, hogy a lányokat nem lehet [meg]tanítani [traktort vezetni]. Ezt az álláspontot a hős szovjet nők milliói rég megdöntötték.”¹⁰⁴ A mintául állított szovjet traktoristánők közül is kiemeltek egy központi propagandafigurát, és ő személyesítette meg mindazt, amit e szerep lényegének tekintettek. Az erre kiszemelt Pása Angelina az első női traktoristák egyike volt 1930 körül a Szovjetunióban. Propagandacélból megírt élettörténete a negyvenes évek legvégén jelent meg, amit azonnal több nyelvre is lefordították. Magyarul 1949 és 1951 között többször is kiadták.¹⁰⁵ A történet szerint Pása volt a világon az első nő, aki traktorista lett és a férfiakat megszágyenítő termelési eredményeket ért el. Az egyik brosúra utószava szerint kétszázezer szovjet parasztasszony szállt traktorra Pása hatására.¹⁰⁶ Pását alkotói az akkori szocialista világ közös jelképének szánták: mint női traktorost, és mint „az új sztálini embertípus egyik legjobb, legméltóbb képviselőj[ét]”.¹⁰⁷ Mitikusra formált figurája a Szovjetunióon belül elsősorban a hősiessé szovjet nők legendáját erősíthette, míg a mintakövető szocialista országokban inkább a nőket traktorosnak mozgósító-toborzó funkciója volt az erősebb. Nemcsak a magyar, de a kínai traktoroslány is a róla látott film hatására lett traktorista – állítja a propaganda.¹⁰⁸ A magyar propaganda mindent megtett, hogy Pása Angelina figuráját becsempéssze a köztudatba, és kultuszt teremtsen köré. A róla szóló brosúrákat széles körben terjesztették,¹⁰⁹ és a traktoroslányokról szóló propaganda-történetekben is fontos szerepe volt: minden valamirevaló traktoroslány olvasta a róla szóló írásokat, példaképének tekintette őt, és erőt merített küzdelmeiből. A nők a „szentlőrinci gépállomáson [...] brigádonként közösen olvasták Pása Angelina életrajzát.”¹¹⁰ A türkevei traktoroslány, „Ari Julianna is sokszor elvesztette kedvét, sőt a brigádvezetésről is le akart mondani. Elolvasta azonban Pása Angelinának, a világ első traktorosnőjének önéletrajzát, amelyből nagy erőt merített. A Szovjetunió legjobb traktorosnőjének példájából megtanulta, hogy a mi nehézségeink sokkal kisebbek, feladataink is könnyebbek, ezért azokat feltétlenül meg lehet és meg is kell valósítani.”¹¹¹

A traktoroslány-történetek állandó szereplői voltak még a férfiak, a szülők, az ellenség és a falusi közösség. A *férfi* legtöbbször *mint vetélytárs* jelenik

103 *Nők Lapja* 1952. 03. 13. Az MDP KV levele...

104 *Gépállomás* 1952. 05. 01. Több megbecsülést...

105 Az Országos Széchényi Könyvtárban Pása Angelina neve alatt hat darab kiadvány található, valamennyi lényegében ugyanakkor az önéletrajzi jellegű írásnak hosszabb-rövidebb változatát tartalmazza különböző címmel és más fordításban.

106 Pása é. n.: Utószó.

107 Pása é. n.: Utószó.

108 *Szabad Föld* 1951. 04. 24. Ma minden kínai nő...

109 PIL 895. f. 10. ó. e. MNDSZ Titkárság 1952. március 1. Az MNDSZ Somogy Megyei Titkárság jelentése.

110 *Szabad Föld* 1951. 06. 17. Minél több falusi leány...

111 *Szabad Föld* 1951. 06. 17. Minél több falusi leány...

meg. A propaganda a női traktoristák létjogosultságát alapvetően a férfiak ellenében próbálta bizonyítani: a nő akkor mutatta meg alkalmasságát, ha a „munka frontján” legyőzte, túlszárnyalta vagy legalábbis utolérte a férfit. „Jönnek az új lányok és őszre, mire megalakul az új [leány]brigád, hét határban sem lesz olyan traktoroslegény, aki a munkában legyőzze őket.”¹¹² Erről szól Szilágyi Eszter traktorosnő története is, aki kezdetben mint munkagépkezelő dolgozott az egyik férfi traktoros mellett. Munka közben észrevette, hogy amaz nem szántja elég mélyen a földet, s mikor ezt szóvá tette, a férfi azt válaszolta: „Azt hiszed, a többi nem így csinálja? Azt hiszed, másként lehet 100%-on felüli a norma?” Szilágyi Eszter ezt jelentette a gépállomás vezetőjének, aki a férfi traktorost megbüntette, őt pedig felelős vezetővé nevezte ki. Mint később kiderült, érdemesnek is bizonyult a bizalomra, a férfiakat is túlszárnyalva első lett a szántási versenyben, üresjárat nélkül szántott.¹¹³

A történetbe sűrített egyik üzenet, hogy a női traktorvezetők a férfiakéhoz hasonló teljesítményre képesek, sőt jobbak is lehetnek. A másik fontos közlendő, hogy csak a becsületes munka nyeri el méltó jutalmát, és a normacsálók leleplezése mindenkinek dicséretet érdemlő kötelessége. Mindenképpen tudatos elgondolás lehetett, hogy a történet értékrendszerében pozitív figurának számító „öntudatos feljelentő” szerepkörét nőre osztották, míg a negatívnak tartott szerepet férfi kapta. Minden más esetben ez utóbbit valamelyik „ellenség”-ként megjelenített figura (kulák, volt uradalmi gépész stb.) játszotta volna. Itt azonban szándékosnak tűnik a traktoros férfi voltának a kiemelése, és az arra való törekvés, hogy a női traktorosok érdemeit a férfiak rovására növeljék. A történet tényleges hatása valószínűleg a vártak éppen az ellenkezője volt. A történetet közlő *Gépállomás* szűk olvasóközönsége feltehetően a gépállomásokat jobban ismerő, nehezebben manipulálható személyekből állt. A normacsálás – az ismert okok miatt – a dolgozók munkaadójukkal szembeni védekezésének egyik formája volt, így lehetett ez a traktorosok között is. A cikk csak ronthatott a traktoristanőkről a közvéleményben elterjedt amúgy is kedvezőtlen képen: a képzetlenség mellé a rosszindulat és a törtető karrierizmus társult.

A traktorista-lány történetekből hiányzik a dolgozó nőket népszerűsítő propaganda jellegzetes figurája, a maradi, despota férj, aki feleségének megtiltja, hogy munkát vállaljon. A családon belüli konzervatív, visszahúzó erőt a többnyire még fiatal, szüleikkel együtt élő traktoroslányok esetében az apa vagy az anya testesítette meg. A *maradi szemléletű férfi* esetünkben a gépállomás férfitársadalmát megjelenítő alakokban van jelen. A jellegzetesnek számító történetben a gépállomás vezetői (a szakmai vezetés) és a férfi traktorosok kezdetben bizalmatlanok a nőkkel szemben, kicsúfolják őket, sőt gyakran ellenségesen viselkednek velük: Földesi Kata traktoristalányt a kisvárdai gépállomáson a „traktorosok sem fogadták osztatlan örömmel. Volt, aki úgy vélekedett, hogy „ha lány, miért nem megy

112 *Szabad Föld* 1951. 05. 06. Tíz traktoroslány...

113 *Gépállomás* 1949. 11. 01. Pása Angelina követője.

inkább varrónőnek.”¹¹⁴ „A karcagi gépállomás [traktoristái] durván bántak a traktorosnőkkel és fitymálták azok munkáját. [A] maradi gondolkodású traktorosok [...] a lányokat reszelőzsírért és más hasonló dögökért küldözgetik.”¹¹⁵ A történet végére azonban, hála a szinte mindig pozitív példaként megjelenő politikai helyettes vagy a gépállomás-vezető (a politikai vezetés) felvilágosító munkájának és éber odafigyelésének, továbbá a női traktorosok kiváló munkájának, az ellenséges férfiaktól többnyire segítő munkatársak lesznek.

A férfi mint küzdőtárs inkább csak az eszményi szovjet világban mozgott ott-honosan. A Kaprov házaspár romantikusra színezett története például arról szól, hogy a háború alatt hogyan helyettesítették a nők a frontra induló férfiakat a munka frontján. Fegyusin és őt a traktoron felváltó Zója a háború után összeházasodtak, és attól kezdve együtt, egymással versengve dolgoztak tovább: „A szovjet házáért vívott harc, áldozatos munka kapcsolta egybe sorsukat. És ma is becsületes kötelességteljesítés, a béke védelme ad tartalmat az életüknek.”¹¹⁶ E történet magyar változata Földesi Kata esete, ám a hazai verzió kevésbé heroikus. Itt csupán az ötven vagonos cséplési mozgalomban kel versenyre egymással menyasszony és vőlegény a közös célért: „a szép életért, [...] azért, hogy mi is és mindenki, aki dolgozni szeret, békében élhessen. [Az] egész gépállomás izgatottan várja [...] a nemes küzdelem kimenetelét.”¹¹⁷

A „*ellenség*” a korszak különösen kedvelt többfunkciós manipulációs eszköze volt. A traktorista lányokról szóló történetekben legtöbbször vele próbálták elleplezni a kampány sikertelenségét: „az elvtársak legyenek éberek, ahol a női munkaerő szervezés[e] nem megy, ott az ellenség vette át a »szervezést«”.¹¹⁸ Az ellenség szerepét a traktoroslány-propagandában többnyire a „kulákok” töltötték be, de jelen volt a „klerikális reakció” éppúgy, mint az értelmiséget reprezentáló orvos vagy főgépész. Az ellenségnek tulajdonított „rágalmak” valójában a közvélemény álláspontját tükrözték: „Az ellenség persze rossz szemmel nézi azt, hogy a nők dolgoznak, jól keresnek, boldogulnak. A kulákok azt szeretnék, ha a falusi nők nem a gyárban, a tsz-ben találnának szép munkát és jó keresetet, hanem náluk gürcöl-nének látástól-vakulásig, éhbérért, úgy, mint régen. Ezért az ellenség a legaljasabb hazugságokkal igyekszik elvenni a nők kedvét attól, hogy dolgozzanak, tanuljanak. Elterjesztették például, hogy a tsz-ekben és a gépállomásokon a nők erkölcs-telen életet élnek. Máshol arról suttoznak, hogy a traktor »nem nőnek való«, a traktorosnők tönkremennek és nem lesz gyerekekük”.¹¹⁹

Azokat a személyeket, csoportokat, akiknek véleménye „ellenségesnek” volt tekinthető, de nem tartoztak az eleve ellenfélnek tartott társadalmi rétegekhez, sőt éppen megnyerésük volt a propaganda feladata – ilyenek voltak például a potenciális traktoroslányok szülei – csupán *maradinak* nevezték. „Kímélet nélkül fel

114 *Szabad Föld* 1951. 04. 17. Földesi Kata boldogsága.

115 *Gépállomás* 1952. 05. 01. Több megbecsülést...

116 *Szabad Föld* 1951. 09. 25. A Kaprov házaspár.

117 *Szabad Föld* 1951. 04. 17. Földesi Kata boldogsága.

118 *Szabad Föld* 1953. 01. 20. Nagyobb gondot...

119 *Útmutató az MNDSZ Új falvak, új asszonyai olvasókönyv olvasókör vezetői számára* 1952.

kell venni a harcot az ellenség próbálkozásaival szemben, [...] könyörtelenül el kell némítanunk azokat az ostoba rágalmakat, amelyeket a gépállomásokon dolgozó nőkre szórnak. De kitartó, gondos felvilágosító munkával le kell küzdenünk azokat a maradi nézeteket és helytelen előítéleteket is, amelyek a parasztasszonyokban még mindig megvannak és vonakodnak attól, hogy lányaikat a gépállomásra engedjék.”¹²⁰ A propaganda a követendő szülői magatartás lényegének a maradiság leküzdését tekintette. A példának állított szülők (többnyire anyák) esetében a kezdeti elutasító magatartásukat hamarosan a büszkeség érzése váltja fel: „Papp Rózsi édesanyja két évvel ezelőtt még hallani sem akart arról, hogy lánya traktoros legyen, most pedig már büszke a Rózsijára és mindenütt eldicsekszik vele, hogy lánya a környék egyik legjobb traktorosa és üzemi párttitkár lett a nagyatádi gépállomáson.”¹²¹

A propaganda-történetekben megjelenő szomszédok vagy a falu „pletykás vénasszonyai” rendszerint rosszindulatúak, sőt ellenségesek. Többnyire kiderül róluk, hogy az „urak talpnyalói”, „fizetett kulák-bérencek” vagy a pap befolyása alatt álló, ármánykodó „olvasós asszonyok”.¹²² A falut mint közösséget szintén olyan erőnek tartották, amely megnehezítette, hogy a lányok traktoristának álljanak „Ha egy lány Gyomán vagy környékén elhatározza, hogy traktorosnak megy, számat kell vetnie azzal, hogy gúnyolni, csúfolni fogják, hogy lépése szembehelezkedés faluja társadalmának megrögzött szokásaival.”¹²³ A minden újat elutasító falut és a parasztot a sztereotípiák szerint konzervatívnak, elmaradottnak, ósdiának (vagyis „falusinak”) állította be a propaganda, míg a városhoz és a munkáshoz többnyire a modern, korszerű, haladó fogalmakat kapcsolták. A maradiság elvetése mögött azonban valójában a hagyományos paraszti világ elutasításáról volt szó. Úgy gondolták, hogy ennek értékei és életmintái nagymértékben gátolják, hogy a harcias új eszmék és a népszerűsített új életformák eljussanak a falu nőtagjaihoz.

* * *

A lányokat traktorra csábító kampány nem érte el célját: a hatalom nem volt képes a nők tömegeivel elhithetni, hogy a gépállomáson a helyük. A kitűzött cél irrealitása, valamint az a tény, hogy „hatékonyabb” (erőszakos) érdekérvényesítési eszközök nem álltak rendelkezésre, már az indulásnál sejteni engedte a kampány kimenetelét. A traktorosok munkájáról és életéről a propagandában kialakított kedvező kép sem tudta pótolni a valódi vonzerő és a tényleges érdekelttség hiányát. Ugyanakkor a hatalom korabeli eszméivel felruházott traktorista lány alakjából olyan propaganda-szereplő született, amelyet máig a korszak egyik legsikerültebb jelképének tekinthetünk.

120 *Szabad Föld* 1951. 06. 17. Minél több falusi leány...

121 *Szabad Föld* 1951. 06. 17. Minél több falusi leány...

122 *Gépállomás* 1953. 03. 20. A nyírtéti traktoroslányok.

123 *Nők Lapja* 1951. 11. 01. Mostohán kezelik...

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Földművelésügyi Minisztérium Gépesítési Főosztály (XIX-K-1-x)

Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottság (M-KS-276. f. 53.)

Magyar Dolgozók Pártja Titkárság (M-KS-276. f. 54.)

Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL)

Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (895. f.)

Szakszervezetek Központi Levéltára (SZKL)

Nómozgalom (1. f. 23.)

MEDOSZ (39.f.)

Az MDP II. kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest, 1951

Olvasókönyv a marxizmus-leninizmus tanulmányozásához II. Budapest, 1949

Pása Angelina: *A kolhozföldek hősei.* Budapest, é. n.

Statisztikai Évkönyv 1957.

Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1950, 1951

1960. évi népszámlálás 10. kötet. Foglalkozási adatok II.

Útmutató az MNDSZ „Új falvak, új asszonyai” c. olvasókönyv olvasóköri vezetői számára. 1952.

Gép- és traktorállomás 1949–1952, *Gépállomás 1952–1953, Ludas Matyi 1950–1953, Nők Lapja 1949–1953, Szabad Föld 1950–1953*

HIVATKOZOTT IRODALOM

Belényi Gyula 1993: Munkaerő-gazdálkodási politika és a mezőgazdasági népesség iparba vándorlása az extenzív iparosítás kezdetén (1949–1953). In: *Uó: A sztálini iparosítás emberi ára (1948–1956).* Szeged

Font Mária – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula 2001: *Oroszország története.* Budapest

Horváth Sándor – Majtényi György – Tóth Eszter Zsófia 1998: *Élmunkások és sztahanovisták.* Kézirat

Pető Iván – Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985 I.* Budapest

Cieger András

Érdekek és stratégiák

A helyi politikai elit érdekérvényesítési lehetőségei a kárpátaljai régió vármegyéiben a dualizmus időszakában

„Nálunk Bereg vármegyében a közönséget három osztályba lehet sorolni, az első az, amelyik a húsos fazekak mellett ül, a másik, amely oda felé vágyik, s a harmadik osztály, maga a nagy közönség.”¹ Többéves kutatásunk során a helyi társadalom első két „osztályának”, azaz az elitnek és rekrutációs bázisának szociológiai jellemzőit és belső életét (a tipikus karrierútvonalakat, az érdekérvényesítő mechanizmusokat, a kapcsolati hálót stb.) igyekeztünk feltárni. Választásunk a Magyar Királyság észak-keleti régiójának négy megyéjére (Bereg, Ung, Ugocsa és Máramaros) esett. E határmenti térséget a társadalomtörténeti kutatások mindeddig meglehetősen elhanyagolták.

Keveset tudunk a dualizmus kori megyei politikai közéletéről és az azt irányító rétegről is, pedig a lakosság 84%-a még 1890-ben is a megyék joghatósága alatt állt. A megye volt a színtere mindennapjaiknak, itt éltek társasági életet, legtöbbször saját megyéje határain belül indította el vállalkozását, építette ki személyes kapcsolatait, és a különböző megyei fórumok nyújtottak lehetőséget a választójoggal rendelkezőknek politikai akaratauk kifejezésére, véleményük közlésére.

Prozopográfiai vizsgálatunkkal ezeken a hiányokon kívántunk valamelyest enyhíteni. A kutatásba bevont személyek körének kijelölését elsősorban a *hivatali pozíciók* mentén láttuk lehetségesnek. Megyei szinten a politikai vezető rétegbe tartozónak tekintettük a főispánokat, az alispánokat és az országgyűlési képviselőket. Ők ugyanis az általuk betöltött tisztség folytán, túlnyomórészt vitathatatlan módon, a helyi közélet kulcsszereplőinek számítottak.

A politikai döntéseket befolyásolni tudó személyek köre ennél természetesen szélesebb volt. Egyrészt, mert a helyi közélet különböző területeire más tisztviselők is meghatározó befolyással lehettek (tisztii főügyész, főszolgabírók, gimnáziumi igazgató stb.), másrészt pedig szép számmal akadhettek olyanok is, akik nem hivatalos tisztségeik, hanem egyéni politikai aktivitásuk, vagyonuk, illetve rokoni kapcsolataik révén kerültek be e körbe. Kutatásaink elé azonban korlátokat kellett állítanunk. Sem a rendelkezésre álló idő, sem a korabeli források szűkössége nem engedte számunkra, hogy a már így is 154 személyre kiterjedő vizsgálatunkat lényegesen kibővítsük (a szűkebb rokoni körrel együtt végül mintegy kétszázra rúgott a vizsgált életpályák száma).²

1 Uray Imre országgyűlési képviselő levele Tisza Kálmán miniszterelnökhöz, 1880. szeptember 30. Magyar Országos Levéltár (=MOL) K. 148. 1887-III-1919. 115. cs.

2 Kutatásunk az OTKA F 029530. nyilvántartási számú pályázatának támogatásával folyt 1999 és 2001 között. A prozopográfiai vizsgálat forrásairól és módszereiről egy korábbi tanulmányunk-

Jelen tanulmányunk középpontjába kutatásunk egyik kulcskérdését, a helyi elit rekrutációjának és az ehhez kapcsolódó *személyi érdekérvényesítés* különféle technikáinak az elemzését helyeztük. A következőkben a karrierútvonalak tanulmányozása során kirajzolódott három legjellemzőbb rekrutációs csatornát és eljárást kívánjuk bemutatni. Mindeközben igyekszünk arra a kérdésre is választ adni, hogy a korszakban beszélhetünk-e valamiféle regionális elitről vagy csak egymás mellett élő zárt helyi elitek léteztek.

ROKONOK

A térségben vitathatatlanul a Lónyay család rendelkezett a legkiterjedtebb kapcsolatokkal. Befolyásuk túlterjedt nem csak a család központját jelentő Bereg megyén, de a régió határain is; különösen a család fejének számító Lónyay Menyhért jóvoltából a dualizmus első két évtizedében a familia jelentős pozíciókat szerzett az országos politika szintjén is. A dualizmus időszakában csupán a szűkebb család hét politikust adott a régiónak. Bereg megye főispáni posztját 13 évig, Ugocsaét 12 évig, Máramarosét pedig 17 évig tudhatták a magukénak. Emellett Beregben az 1865 és 1918 között megtartott 14 rendes országgyűlési választás közül 12 alkalommal a családnak legalább az egyik tagja győzedelmeskedett. A család érdekérvényesítő képességét vizsgálva az 1872. esztendő feltétlenül kiemelhetjük: ebben az évben Menyhért miniszterelnök, testvérei, Albert és János főispánok voltak, majd Jánost és a harmadik testvért, Józsefet képviselővé is választották a régióban. De említhetjük az 1890-es évek elejét is. Ekkor Lónyay János Máramaros, fia Sándor pedig Bereg és Ugocsa megyék élén állt, miközben Sándor unokatestvére, Géza a képviselőházban ült. Több forrás is tanúskodik arról, hogy a családtagok tudatában voltak a térségben játszott szerepüknek és az újabb politikai tisztségek megszerzéséhez ezt rendszeresen igyekeztek is felhasználni. Ennek bizonyítására álljon itt két példa. Az 1878-as választások előtt Lónyay Menyhért testvéreinek küldött levelében a következőképp írta le a család érdekérvényesítő erejét: „Ezen kerület a mi családunk kerülete volt mindig, midőn én megválasztatva vissza utasítám, Pozsonyt fogadva el, akkor is Gábor bácsit választatánk meg, aztán Jancsit, s csak a sötét apáthiájában sikerült Urayt arra usurpálni [itt: ráerőszakolni], ennél fogva az előttem világosan áll, hogy onnét Lónyaynak kell menni fel az országgyűlésbe.”³

Két évtizeddel később az új beregi főispán kinevezése előtt Lónyay Sándor hasonló módon érvelt unokatestvére kiválasztása mellett: „... végre tartja magát az a hír, hogy gróf Lónyay Gábor lenne utódom. Gróf Schönborntól kezdve az összes

ban már részletesebben szoltunk (Cieger 1997a). A kutatás részeredményeinek elemzése és az egyes megyék általános társadalmi-politikai viszonyainak jellemzése olvasható: Cieger 1997b, 1999a, 2000.

3 Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1878. július 6. MOL, P. 470. 1. tétel. 2. cs. Az idézetben említett két személy: Lónyay Gábor (1805–1885), Menyhért nagybátyja és Uray Imre (1850–1908) ellenzéki képviselő.

birtokos osztály szívesen látná őt e helyen. Szíves modora, higgadtsága mindenki-re megnyugtatóan hat, neve és személyisége nem ismeretlen s nem idegen itt, sőt mintegy megszokottá vált az Bereg vármegyében, hogy ha van a Lónyay családnak alkalmas tagja, az állíttatik a vármegye élére. Ő a 11-ik lenne a sorozatban.”⁴

A család akarata azonban nemcsak a rokonok megválasztásában érvényesült, hanem a nekik lekötelezett személyek előtérbe tolásában is. A már említett 1872-es esztendőben például Beregben mandátumhoz jutott Buday Sándor, Lónyay Menyhért korábbi pénzügyminisztériumi munkatársa is.⁵ A Buday család egyébként hamarosan a Lónyayak rokoni körébe is bekerült, mert Buday Sándor lányát Lónyay Géza vette feleségül. Az ugyancsak ekkor leköszönő Lónyay János helyére pedig Bereg megye élére a kormány a családhoz hű Horváth István alispánt nevezte ki. Az új főispán kiválasztása egyértelműen a Lónyay testvérek döntésének az eredménye volt. Igaz, Horváth jelölésére csak hosszas tanakodás után szánták el magukat, mert leginkább a família fiataljai közül szerettek volna valakit e posztra állítani: „Kár, hogy a családban nincsen senki még, kit e helyre lehetne ajánlani” – sajnálkozott Menyhért.⁶

A család befolyása még a korszak végén, az 1910-es években is érvényesült. A megyei köztudat például egyértelműen Lónyay Sándor és felesége közben járásának tulajdonította egy beregi főispán leváltását és egy másiknak a kinevezését: „Patay András azon bukott el, – legalább is ez volt a köztudat – hogy egy meggondolatlan szóval magára vonta Lónyay Sándor volt beregi főispán neheztelését, aki Tisza István baráti környezetéhez tartozott, ő informálta a miniszterelnököt[...] Emellett szól az a tény is, hogy Patay utódja, Buttykay Ferenc mezőkaszonyi földbirtokos Lónyay Sándorék baráti köréhez tartozott.”⁷

Ez a feltételezés csak közvetetten lehet igaz, inkább csak a helyi erőviszonyokat és a család kapcsolatait jelzi, hiszen Lónyay Patay András főispán leváltásakor már két éve halott. Lónyay közvetlenebb befolyása mutatható ki viszont az ugoicsai főispán kiválasztásában. 1910-ben a koalíciós kormány bukásakor Ugocsa megye élén is személycserére került sor. Az új főispán Lónyay 68 éves apósa, Becsky Emil lett, aki ezt megelőzően 14 éven keresztül alispánként szolgálta megyéjét. Több visszaemlékezés is említést tesz Lónyay Sándorné meghitt baráti viszonyáról Tisza Istvánnal, kapcsolatuk a családi érdekérvényesítés egyik fontos eszközévé vált.⁸

4 Lónyay Sándor a belügyminiszterhez, 1896. november 10. MOL, K. 148. 1939-8-5625. 1027. cs. (ide csatolva az 1896. évi 5697. Eln. sz. irat). A kormány azonban végül nem Lónyay Gábor (Lónyay Menyhért fia) kinevezése mellett döntött. Az idézetben említett másik személy: gr. Schönborn-Buchheim Ervin (1842–1903) közel 200 ezer kat. hold birokosa volt Bereg megyében.

5 A választás során Lónyay Menyhért országosan is igyekezett számos neki lekötelezett személyt megválasztatni. Az 1874 táján kibontakozó Vacsorapárt meghatározó bázisát jelentette az általunk vizsgált kárpátaljai régió. A párt összetételéről bővebben: Cieger 1999b: 474–477.

6 Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1871. április 19. MOL, P 470. 1. tétel 1. cs.

7 Kozma [1938]: 23.

8 Lónyay Sándorné érdekkijáró tevékenységét külön esettanulmányban dolgoztuk fel: Cieger 2003.

A család körében tapasztalható erős rokoni szolidaritást kirívónak tartjuk (a kortársak is így vélekedtek róla), még akkor is, ha következő példáink azt mutatják, hogy az effajta érdekérvényesítés szerényebb mértékben más elit-családok esetében is kimutatható. A Lónyayakhoz némileg hasonló szerepet töltöttek be a régióban a Perényiek, bár mindössze hárman vettek részt korszakunkban aktívan a helyi politikában. Az Ugocsa központú bárói család tagjai Máramarosban 10, Ugocsában 8, Beregben 7 évig viselték a főispáni tisztséget, a 14 képviselőválasztásból pedig kilenc alkalommal sikerült az ugoccai választók bizalmát elnyerniük.

Szembetűnő, hogy lényegében sem a Lónyayaknak, sem a Perényieknek nem sikerült pozíciókat szerezniük Ung megyében. Mindössze Lónyay Sándor kapott másfél évre bizalmat az ungiaktól egy időközi választás során. Ennek legfőbb oka abban kereshető, hogy a megyét egy olyan ungi születésű család-hálózat irányította, amelyet egy „külsős” érdekérvényesítő körnek megbontani igen nehéz volt. Ezt a helyi rokoni hálót valójában három család alkotta. A gr. Török, a gr. Sztáray és a Kende család a megyének összesen 7 politikust adott a tárgyalt időszakban. A főispáni tisztséget 40 évig, az alispánit pedig 22 esztendőn át tartották a kezükben. A 14 választás közül pedig 11 alkalommal legalább egy tagja a rokoni hálóznak sikert aratott. Tanulságos azonban, hogy a megye határait sosem lépték át és nem vállaltak politikai funkciót a régió más megyéjében, sőt meglehetősen féltékenyen figyelték a Lónyayak sikeres érdekérvényesítő tevékenységét.

A kiterjedt főnemesi családhálózatokon kívül a köznemesség is törekedett arra, hogy az adott megye irányítása szempontjából fontos politikai tisztségeket szerezzen meg és tartson hosszabb ideig befolyása alatt. Beregben például a felvidéki választókerületet mintegy 15 évig az egymással szoros rokoni kapcsolatban álló, helyi kötődésű Buday, Morvay és Abonyi családok egy-egy tagja képviselte az országgyűlésen. Máramarosban a Szaplanczay-Kricsfalusy-Vincz rokon családok néhány év kivételével 1865 és 1901 között mindig küldtek képviselőt a törvényhozásba, sőt időnként a fő- és alispáni széket is megszerezték.

A családi stratégiákról szólva a konkrét példák említése után érdemes néhány szoros rokoni kapcsolatot általánosan is szemügyre vennünk. A főispáni, az alispáni és a képviselői állás esetében meglehetősen nagy családi folyamatosságot sikerült kimutatnunk. A dualizmus öt évtizede alatt a jelenlegi ismereteink szerint 11 olyan eset fordult elő, hogy mind az apa, mind pedig a fiú e három tisztség valamelyikét birtokolta (22 fő, a teljes személyi kör 14,3%-a). További hat esetben viszont két testvér ért el „politikai” pozíciót a tárgyalt időszakban (10 fő – 6,5%). Igazán reális képet azonban csak akkor alkothatunk, ha a reformkorra is kiterjesztjük figyelmünket, hiszen számos esetben az édesapa még az 1830–40-es években játszott fontos szerepet az adott megye életében. Ennek eredményeképpen újabb 18 olyan személyt találtunk, akinek az apja vagy valamelyik testvére ugyancsak főispán, alispán vagy követ volt a reformkorban. Összesen tehát a régió elitjének legalább egyharmadáról elmondható, hogy apja vagy testvére pályáját követte e három tisztség valamelyikén. Eredményeink egyrészt az elit zártságára, meglehetősen szűk rekrutációs bázisára utalnak, másrészt mutatják az elitcsaládok hatékony

önrekrutációs képességét is a helyi politikában döntő befolyással járó posztok betöltésekor. Megállapításainkat jórészt megerősítik a Veszprém megyei politikai elittről készített úttörő jelentőségű vizsgálat eredményei is.⁹

Látszólag tehát kutatásunk arra az eredményre vezetett, hogy a korszakról készült szépirodalmi alkotások (elsősorban Mikszáth, Eötvös Károly és Krúdy írásaira gondolunk) által tükrözött képnek megfelelően a politikai tisztségek elosztásában és a fontos döntések meghozásában a rokoni kapcsolatoknak szinte kizárólagos szerepük és elsőbbségük volt. Árnyaltabb képet kapunk azonban, ha az egyes családtagok politikai magatartását közelebbről is megvizsgáljuk, illetve felkutatjuk a családokat esetlegesen megosztó belső ellentéteket. Munkánk során ugyanis több olyan ellenpéldára bukkantunk, ahol a rokoni kapcsolatokkal szemben más kötődések kerültek előtérbe.

1872-ben a máramarosszigeti kerületben a helyi balközép párt a korábbi képviselő, a népszerű Szaploneczay József fiát, Miklóst jelölte. Az ellenzéki kampányt Várady Gábor, az országosan is nagy elismertségnek örvendő és már több alkalommal egyhangúlag megválasztott máramarosi honatya irányította. Csakhogy a kormány Szaploneczay ellen Várady vejét, Hieronymi Károlyt (a későbbi minisztert) léptette fel. Várady rokoni és politikai kötődése tehát szembe került egymással. Végül nyílt levélben tudatta a megye polgáraival, hogy nem lép vissza a küzdelmektől és kitart pártja jelöltje mellett. Várady visszaemlékezésében azonban arról számol be, hogy ezzel a döntésével évekig tartó családi feszültséget okozott.¹⁰

1905-ben az alkotmányos belpolitikai válság napjaiban a parlamenti többség és költségvetési felhatalmazás nélkül működő Fejérváry-kormány („darabont-kormány”) több más megyéhez hasonlóan Ung megye élére is új főispánt nevezett ki. Bernáth Zsigmond főispánt azonban a megye nem volt hajlandó beiktatni és megtagadott tőle mindenféle együttműködést. A kormány választása pedig feltehetően éppen kiterjedt családi kapcsolatai miatt esett rá. A Bernáth család valóban igen ismert volt Ungban: a 14 rendes képviselőválasztásból hét alkalommal a nagykaposi kerület a család valamely tagját (például a kinevezett főispán apját és nagyatyját) juttatta az országgyűlés falai közé. A családi kapcsolatok azonban nem oldhattak meg mindent. A főispán elleni tiltakozás legfőbb szervezője ugyanis éppen sógora, Csuha István szobránci nagybirtokos, a megyei alkotmányvédő bizottság elnöke volt.

Figyelemre méltó módon alakult az egyes Lónyay családtagok politikai magatartása is. Lónyay Menyhért miniszterelnök 1872 végén bekövetkező bukásáig teljesen egységes volt a család, a három testvér (Albert, János és József) egyöntetűen sorakozott fel bátyjuk, és ezzel együtt a Deák-párt politikája mögé. Menyhért távozását követően azonban egymástól eltérően viselkedtek. Albert azonnal lemond

9 Veszprém megyében az 1848 előtti másfélszáz évben 26 család osztozott a meghatározó posztokon, 1867 után a vezető családok száma tízre szűkült. A dunántúli megyében azonban nehezebbnek bizonyult a családi érdekérvényesítés a kiegyezést követően: meglehetősen ritka volt, hogy egyszerre ketten is hivatalhoz jutottak egy családon belül (igaz, a szerző részben más tisztségeket vizsgált). Lásd Hudi 1995: 36 és 51–52.

10 Várady 1895: 110. A választáson végül az ellenzéki jelölt győzött.

dott ugocsai főispánságáról, János sem vállalt többé mandátumot. József viszont Menyhért többszöri győzködése ellenére is képviselő maradt, sőt az 1875. évi fúziót követően a szabadelvű pártnak lett a tagja. Menyhért ellenben a mérsékelt ellenzékez csatlakozott és a képviselőházban meglehetősen keserűséggel szemlélte a „túloldalon” politizáló testvérét: „Józsi pedig, kit a Házban hónapok előtt nem láttak, most valóságos szavazó rezerv [tartalék], a gangon ül és csak szavazni jön be, még ebédjét is mulasztja, ha kell.” – írta Albertnek a gazdasági kiegyezés megújításáról folytatott élénk vita napjaiban.¹¹

Idővel János is elkezdett közeledni – gyaníthatóan adósságai miatt – a Tisza Kálmán vezette kormányzathoz, amely azt eredményezte, hogy Tisza 1877-ben máramarosi főispánnak nevezte ki őt. Látható tehát, hogy a politikai meggyőződés, illetve az anyagi megfontolások még a Lónyay család esetében is lazítottak a szoros rokoni összetartáson.

BARÁTOK ÉS ISMERŐSÖK

A helyi politikai elitbe való bekerülésre nem csak a családi kapcsolatok révén kerülhetett sor. Legalább ilyen jelentős szerepet játszhatott a különböző társadalmi szervezetekben vállalt tagságokon keresztül szövődő ismeretségek, barátságok rendszere is. Itt elsősorban a különféle helyi szintű egyesületek belső életére gondolunk. Tanulmányunk azonban ezen a ponton csupán néhány „árulkodó” jelzésre alapozott sejtést fogalmazhat meg, hiszen a politikai élet e külső szemlélők elől elzárt terepéről végképp kevés információ maradt ránk. Ráadásul e rejtett viszonyok feltérképezését az is nehezíti, hogy még e határszéli megyékben is legalább egy tucat egyesület működött egyidejűleg, és a helyi közéleti történések szinte bármelyik egyesületet átpolitizálhatták. Mégis, a forrásadottságok két olyan egyesülettípust jelölnek ki számunkra, melyek viszonylag hosszabb fennállásuk és tagságuk vegyes foglalkozási összetétele révén elvben lehetőséget kínálnak az érdekkijárással (esetünkben a politikai döntéseket formálisan vagy informálisan befolyásoló személyek körébe való bejutás) tanulmányozására. Az általában közvetlenül a választások előtt szerveződő politikai körök (pártok) ugyanis egyrészt rövid életűek voltak, másrészt csupán egy közös ügy sikerre juttatására szerveződtek. A képviselőjelöltek kiválasztása a legtöbb esetben ekkorra már megtörtént, a helyi párt feladata a jelölt győzelemre segítése volt.¹² A különféle szakegyletek (pl. tanító- és iparosegyletek) pedig homogén összetételük folytán legfeljebb csak saját szakmájukon belül tették lehetővé a tagoknak érdekeik kijárását, de a helyi közéletben rendszerint politikai relevanciával nem bírtak (nem biztosítottak lehetőséget a helyi vezetőréteggel való intézményes kapcsolattartásra).

11 Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1878. febr. 22. MOL, P. 470. 2. cs.

12 A korabeli megyei és választókerületi pártok, valamint a politikai egyletek kiváló jellemzését adja: Szabó 1992: 213–226.

A megyei kaszinók és a szabadkőműves páholyok viszont a helyi politikai, gazdasági és kulturális elit tagjainak jelentős részét magukban foglalták, teret biztosítva egyrészt a közélet eltérő területeiről érkező információk cseréjének, másrészt a személyes ismeretségek, befolyásos kapcsolatok kiépítésének. E két intézmény vizsgálatát elvben az is könnyíti, hogy régióink minden megyéjében megtalálhatók voltak. Csakhogy a rendelkezésünkre álló források (a helyi sajtó, hivatalos levéltári iratok stb.) csak ritkán utalnak az egyesületek belső viszonyaira. A régióból mindössze a Bereg Megyei Kaszinó történetéről rendelkezünk bővebb információkkal, ám a tagság pontos összetételéről nincsenek adataink. Ami tudható a kaszinónak emléket állító munkából, hogy a száz és kétszáz közötti tagot számláló egyesületnek szinte a teljes megyei vezető réteg a tagja volt. Az évek során a kaszinó tisztikarában öt főispán, négy alispán és kilenc országgyűlési képviselő biztosan helyet foglalt, de vármegyei jegyzők, főszolgabírók, tiszti ügyészek, orvosok, nagybirtokosok szintén vezető tisztségeket töltöttek be az egyesületben. A személyi kérdések általában már a kaszinói társalgások során eldőlték, amelyeket a hivatalos vármegyei tisztújítás lényegében csak szentesített. Éppen ezért okozhatott kisebb válságot a kaszinó életében a századfordulón az, hogy az adott megyei tisztújításon nem a kaszinó „jelöltje” nyerte el a főügyészi tisztséget.¹³ Feltehetően hasonlóan zajlott az Ungvári Társaskör belső élete is. Az 1875-ben alakult egyesület 136 alapító tagja között a fő- és alispánt, a főügyészt, valamint több képviselő és szolgabíró nevét is ott találjuk. Mellettük azonban – és ők alkották a többséget – számos vezető helyi értelmiségi (pl. iskolaigazgató, tanfelügyelő, főorvos) és nagybirtokos is belépett a körbe, amellyel így az egyesület az érdekkijárási egyik legfontosabb terepévé válhatott.¹⁴

A helyi lakosság – de az utókor is – még kevesebbet tudhatott a szabadkőműves páholyok működéséről. A megyei sajtó ugyan általában beszámolt a páholyok megalakulásáról, azonban e sajátos egyesülettípus életéről annak zárt működése miatt csak ritkán – például egy-egy jótékonyági akció alkalmával – értesülhetett az olvasó. Viszont a kutatások azt mutatják, hogy a helyi politikai élet informális irányításában jelentős szerephez jutottak ezen egyesületek.¹⁵

A *Máramaros* című lap a megyében létesült Tisza páhollyal kapcsolatban külön hangsúlyozta, hogy a szabadkőművesi mozgalom célkitűzéseinek megfelelően „ezen intézmény sem vallással, sem politikával nem foglalkozik, s hogy létének fő célja: jótékonyág gyakorlása”.¹⁶ Ha azonban szemügyre vesszük a páholytagok névsorát, ettől eltérő benyomásunk támad. 1879-ben például a 46 tag között a megyei és állami hatalom „képviselőiben” hét bírót, két ügyészt, egy polgármestert, két országgyűlési képviselőt, valamint több jegyzőt és szolgabírót találunk. Mellettük a páholy rendezvényein hat tanár, négy ügyvéd, valamint mérnökök,

13 Kozma 1941: 129. Egy év múlva a kaszinónak sikerült a csorbát kiköszörölni.

14 Az Ungvári Társaskör engedélyezési kérelme, 1875. október 1. MOL, K 150-1879-III-4-55869. 744. cs.

15 Lásd például Debrecen politikai élete kapcsán: Szabó 2000; Irinyi 2002: 291–297.

16 *Máramaros* 1877. 01. 20.

kereskedők, gyógyszerészek (stb.) foglaltak helyet. A rendszeres összejövetelek a tagoknak különleges alkalmat biztosítottak saját céljaik elérésére. A páholy falainak oltalmában vagy a rendezvények után lefolyt közös vacsorákon ugyanis sokkal egyszerűbben és közvetlenebbül lehetett elintézni a különféle személyes természetű ügyeket, illetve megvitatni az éppen aktuális országos és megyei problémákat. A tagokat itt elsősorban nem a rokoni és társadalmi („világi”) szálak fűzték össze, hanem elvben a testvériesség magasztos érzése és a közös szertartások. Ha ez nem is valósult meg maradéktalanul a gyakorlatban, a páholy tagjai számára olyan fórumot biztosított, ahol rangtól, vagyontól és foglalkozástól függetlenül beszélhettek egymással és értékes információkhoz juthattak.

A helyi páholyok közvetítő és érdekkijáró szerepét a Bereg megyében működő Világosság páholy egyik tagja is elismerte levelében: „a szabadkőművesi kötelék a társadalmi élet minden rétegébe beleágazott, több országgyűlési képviselő, a megyei életből főjegyző, aljegyzők, ügyész, szolgabírák, számvevő, a köztörvényszékből több bíró, a királyi ügyész, továbbá a királyi közjegyző, Beregszász és Munkács városok több tisztviselője, számos ügyvéd, orvos, gyógyszerész, vasúti tisztviselő, gazdatiszt, erdész voltak a páholy tagjai s munkánkban ezek által részt vett a szellemi közélet vidéki munkás osztálya és részben a gentry is”. A probléma azonban éppen a páholy nagyfokú közéleti beágyazottságából eredt, ugyanis az ebből fakadó személyes előnyöket egyre többen igyekeztek kiaknázni: „megrontotta szövetségünk életét sok oly egyén befogadása, kik behatolni csak azért vágytak, hogy a világi életben befolyásos tagtársak körébe és közelébe bejuthassanak s maguk részére sok esetben nem érdemelt előnyt vagy állást szerezzenek; elhallgatott eme céljuk elérése után pedig egyszerűen háttal fordítottak az oszlopoknak.” A levélíró látván a szabadkőművesi morál folyamatos lazulását, mégsem arra a következtetésre jutott, hogy a páholyoknak nagyobb távolságot kellene tartania a politikától. Csupán azt hangsúlyozza, hogy jól meg kell válogatni, hogy a páholy kiknek a boldogulása érdekében fejt ki befolyását. A rossz anyagi helyzetben lévő és kedvüket veszített, ám megbízható és becsületes tagok megsegítésére továbbra is a már régóta működő gyakorlat folytatását javasolta: „[a fásultság, a vagyontalanság] pótolható lenne az által, ha figyelem fordítatnék reá, hogy a munkás és készült egyének a tagtársi befolyás által a közéletben hivatalok elnyerése és előmenetel, valamint jogosult anyagi törekvéseik előmozdítása útján támogatást nyerjenek”.¹⁷

Egy ellenpélda sajátos módon ugyancsak a páholyok politikabefolyásoló szerepére világít rá. Az ungvári Egyenlőség páholyról az országos központ vizsgálata 1874-ben éppen azt állapította meg, hogy a páholy működéséről azért tudnak kevesen a megyében, mert nem törekedett a megyei elit széleskörű megnyerésére és így a helyi közéletre gyakorolt befolyása is csekély mértékű. „Közöttük csakis egy orosz [ruszin] és egy vagy két német származású egyén található, politikai árnyalatra nézve is a páholy leginkább ellenzéki tagokból áll, a szövetség szent céljainak fognak szolgálni, ha jól megválogatva más nemzetiségbeli és más politikai árnyalatú

17 Hunyady Béla levele a Szövetség Tanácsának, 1881. december 20. MOL, P. 1082. 9. t. 5. cs. X. Világosság páholy, Beregszász.

befolyásos egyéneket fognak a szabadkőművességnek megnyerni.” – szólta a tanács.¹⁸

Az 1903-ban Munkácson megalakult Hegyvidék páholy 1909. évi jelentésében célként ugyancsak a nagyobb közéleti befolyás kiépítését tűzte ki a maga számára. A szabadkőművesi eszmék terjesztése és a páholytagok akaratérvényesítő erejének a növelése érdekében elhatározták, hogy minden városi és megyei kérdést először a páholy rendezvényein tárgyaljanak meg, valamint hogy segíteni fogják egymást az előrejutásban a városi és a megyei intézményekben.¹⁹

Fontos hangsúlyoznunk, hogy kutatásaink szerint a századfordulóra megváltozott a helyi páholyok összetétele. Legalábbis abban az értelemben, hogy a politikai elit tagjai – nyilván nem függetlenül a szabadkőművesi mozgalom radikalizálódásától – már többnyire távolmaradtak a páholyok munkájától.²⁰ Ez tehát azt jelenti, hogy a páholyok politikai döntéseket befolyásoló, illetve rekrutációs szerepe jelentősen lecsökkent. A Hegyvidék imént említett példája is inkább csak a páholy törekvését, vágyát jelzi egy ilyenfajta szerepre, nem mellékesen éppen a taglétszám fogyásának a megállítása érdekében.

HÍRES IDEGENEK ÉS BEFOLYÁSOS ISMERETLENEK

A rokoni kapcsolatok és a politikai súllyal rendelkező önszerveződések döntő szerepét a politikusi utánpótlás biztosításában (az elitek természetéből fakadóan) általánosnak mondhatjuk földrajzi helytől és időtől függetlenül. Harmadikként azonban egy olyan rekrutációs technikát kívánunk bemutatni, amelyet – szervezettsége és az előfordult esetek nagy száma miatt – a régióra jellemző sajátosságának gondolunk.

Kutatásunk – egy itt nem részletezhető fejezete – kiterjedt annak elemzésére is, hogy milyen eszközöket vett igénybe maga a megye, illetve annak elitje a helyi érdekek érvényre juttatása érdekében illetve, hogy ezt vajon milyen hatékonysággal tehetette az országos politika irányában. Most mindezt, tehát lényegében a lokális és a nagypolitika viszonyát, a képviselők megválasztásán és a főispánok kinevezésén, azaz a helyi politikai elit kiválasztódásán keresztül igyekszünk megvilágítani. Korszakunk öt évtizede alatt természetesen számos olyan helyi ügy volt, amely

18 Ivánka Imre ellenőri jelentése, 1874. január 17. MOL, P. 1082. 7. cs. XVIII. Egyenlőség, Ungvár.

19 A Hegyvidék páholy jelentése az 1909. évről, 1910. január 21. MOL P. 1083. 38. t. 131. cs. LXXV. Hegyvidék páholy, Munkács. A páholyok tudatos döntésbefolyásoló stratégiájára máshol is találhatóunk példát. A debreceni Haladás 1904-ben így tudósította a központot: „Hogy páholyunk ez év folyamán is mennyire részt vett a társadalmi és közéletnek szabadkőművesi szellemében való irányításában, mutatja, hogy a városi tisztújítás alkalmával a polgármestertől kezdve a jegyzőig csaknem az egész tisztikar a testvérek sorából került ki.” Idézi: Szabó 2000: 174.

20 Megállapításunkat az országos vizsgálat adatai is megerősítik: A páholytagok között az állami és helyi tisztviselők aránya 10–11% körül mozgott a korszak egészét tekintve (a képviselőket a vizsgálat külön kezelte). Arányuk 1915-ig fokozatos csökkenést mutat és csak a világháború idején nőtt ismét (feltehetően azért, mert a páholyok komoly karitatív funkciókat vállaltak magukra, amelyeket a helyi tisztviselők is támogattak). Lásd részletesen Hass 1974; Gál 1987.

megoldásához a régió megyéi országos (kormányzati) segítséget igényeltek. Ezek közül csupán azokat emeljük ki, amelyek hosszabb távon is meghatározták az adott megye elitjének összetételét és politizálását.

Ugocsa és Ung megyék esetében egy-egy évtizedes sérelem vált a politikai magatartást és a közéleti gondolkodást leginkább formáló tényezővé. Tisztában volt ezzel a helyi elit egésze, és az is, aki be kívánt oda kerülni. Ugocsa megye számára közigazgatási önállóságának visszaszerzése, majd annak megtartása vált a politikai cselekvés szinte kizárólagos meghatározójává. A kis Ugocsa közigazgatási függetlensége ugyanis az egész korszakban kérdéses volt. Az állam központosító törekvései és racionális takarékosági megfontolások egyaránt a megye feldarabolását és beolvasztását valószínűsítették. A megye és politikai eliteje azonban mindvégig képes volt ellenállni a sorozatos kísérleteknek, pontosabban egy mindenki által hallgatólagosan elfogadott kompromisszum született. Lónyay Albert főispán lemondása után ugyanis először Egry Károly alispán, kormányzó alispánként igazgatta a megyét (1872 és 1876 között), majd pedig a kormány 1896-ig a mindenkori beregi főispánt tette meg Ugocsa élére, ám a megye megőrizhette területi önállóságát és saját tisztikarát. A hetvenes évektől kezdve az ugocsai elit lényegében mindent annak rendelt alá – jól felfogott egzisztenciális érdekből is –, hogy megyéjét megmentse a beolvasztástól.

Bereg és Ugocsa megyék családi, gazdasági és intézményi kapcsolatok révén szoros összeköttetésben álltak egymással, ennek ellenére a kormány döntése rontott a két törvényhatóság viszonyán. A *Bereg* című lap például a történeteket fölnyesen eképp kommentálta: „E szomorú valóságnak előbb vagy utóbb bekövetkeztét előre lehetett és lehet látni [...] Területén »tabula rasa«-ként új megyét alakítanak, nem akarva követnie kell a »siami ikrek« példáját, csatlakozva Bereghez. Vagy ha ez nem tetszik neki, úgy középkori barbár szokásként felnégyeltetik három darabba: lesz Bereg is, Szatmár is, Máramaros is, de Ugocsa többé nem.”²¹ Rendszerint Bereg játszotta a vezető szerepet, ám azt is tudjuk, hogy a területrendezések során e megye függetlensége is többször veszélybe került.

Ugocsa 1896-ban Lónyay Sándor lemondásával nyerte vissza közigazgatási önállóságát, a távozó főispán maga is többször szorgalmazta a szétválást: „Ugocsa kis területe ellenére oly nagy elszegényedett intelligenciával bír, annyi jogos és jogosulatlan aspiráció vár ott kielégítést, hogy az ebből származó egyenetlenkedések a legélesebb figyelmet igénylik, az a csekély költségtöbbletet, mely egy külön főispáni állás szervezésével az államkincstárra hárulna, dúsan kamatozó fedezetet talál az okvetlenül nyilvánulandó előnyökben” – írta már 1894-ben a belügyminiszternek.²²

²¹ *Bereg* 1876. 09. 03.

²² Lónyay Sándor jelentése a belügyminiszternek, 1894. jún. 5. MOL, K. 148-1894-III-2526. 163. cs. A miniszter végül a „változott viszonyokra” tekintettel javasolta önálló főispán kinevezését. A Katolikus Néppárt szervezkedése a régióban, a nemzetiségek századfordulós mozgolódásai, illetve a kivándorlás erősödése fokozottabb ellenőrzést igényelt a központ részéről. A régió társadalmi és politikai feszültségeiről részletesen: Mayer 1977.

Ugocsa függetlenedése viszont azzal a következménnyel is járt, hogy az elkövetkező 15 évben olyan főispánok kerültek a megye élére, akik semmilyen, vagy csak csekély kötődéssel rendelkeztek, számukra az ugocsai poszt csupán egy átmeneti állomáshely volt. Továbbá a megye és a kormányzat között kialakult kompromisszum részeként Ugocsa csak elvétele (mindössze két alkalommal) választott ellenzéki képviselőt, nem vett részt az 1905–06-os alkotmányjogi válság nyomán kibontakozó vármegyei ellenállásban sem és mindig lelkes örömmel fogadta a legtávolabbról is oda kinevezett főispánokat. Erre számos példát találhatunk a helyi sajtóban. „Egyénisége még ismeretlen előttünk, de hisszük hogy az a bizalom, melyből kifolyólag a magyar kormány által magas megbízatását nyerte garanciát képez arra a bizalomra és szeretetre, melyet most előlegzünk” – üdvözölte Ugocsa első „saját” főispánját, Vincz Gyulát a megyei lap.²³

A megye passzivitását az 1905–1906-os válság során a helyi újság azzal indokolta, hogy ez a kis megye nem engedheti meg magának azt a luxust, hogy nem iktat be egy új főispánt, hiszen ezzel feladná azt a jogát, amelynek visszaállításáért korábban annyit küzdött, ráadásul történetesen az új főispán ismét az ősi Perényi családból származik. A lap azonban kénytelen volt elismerni, hogy br. Perényi Péter nem a megyében nőtt fel, különösebben nem ismerős e vidéken.²⁴

A válság megoldódásával hatalomra került koalíciós kormány ugyancsak egy „befolyásos ismeretlent” emelt a főispáni székbe ifjabb Ugron Gábor személyében. A huszonhat éves ifjú az azonos nevű vezető ellenzéki politikus fia volt. Erdélyben született, a jogi egyetemet a fővárosban és külföldön végezte el, végül Maros-Torda megye főszolgabírója volt egészen ugocsai kinevezéséig. Mint látható, Ugocsához semmi sem kötötte őt, nem véletlen, hogy a kinevezést lelkesen üdvözlő helyi lap is csak az édesapa érdemeit tudta hangoztatni: „Mi is csak azt mondhatjuk, amit az üdvözletek során az ünnepnap szónokai több ízben hangoztattak, hogy nem kell jobb ajánlólevél ifj. Ugron Gábornak annál, hogy Ugron Gábornak hívják”.²⁵

A tudatosan vállalt megadó alázat azonban – azon a nem elhanyagolható eredményen kívül, hogy Ugocsa függetlensége megmaradt – a megye számára különösebb haszonnal nem járt. Az egymást váltó főispánok e poszton csak megpihentek, és a vidék fejlesztése érdekében nem sokat tettek. Az első önálló főispán két év múlva meghalt, a korábban pénzügyminiszteri fogalmazóként dolgozó Perényi Pétert négy hónap múlva a politikai változások sodorták el, a koalíciós kormány bukásakor távozó Ugron intézkedéseinek mérlegét pedig 1910-ben a helyi sajtó így összegezte: keveset tartózkodott a megyében, melynek fő oka az volt, hogy 1907-től a távoli szülőföld, Maros-Torda főispánja is lett, így Ugocsával csak mellékesen foglalkozott. Igaz, megővta a megyét az ismételten felvetett területrendezéstől, elősegítette a helyi vasutak építését és kijárt egy új szolgabírói állást.²⁶

23 *Ugocsa* 1896. 03. 01.

24 *Ugocsa* 1905. 12. 03.

25 *Ugocsa* 1906. 05. 13.

26 *Ugocsa* 1910. 02. 13.

A megyei közigazgatás életében végül az 1910-es esztendő hozott fordulatot. Becsky Emil személyében egy olyan főispánt sikerült találni, aki jó nagypolitikai kapcsolataival mellett erős helyi kötődéssel is rendelkezett.

A megye életben maradási stratégiájára a képviselőválasztások is szolgáltattak példát. 1904-ben időközi választásra hívták a szavazásra jogosultakat Ugocsa központjában, Nagyszőlősön, hogy a lemondott képviselő helyére újat válasszanak maguknak. A helyi szabadelvű párt elnöke Sándor Jánost ajánlotta hivatalos jelöltül. Az ott semmilyen kötődéssel sem rendelkező Sándor váratlan felbukkanása feltehetően ismét a ki nem mondott kompromisszum része volt. Egyrészt Sándort – Tisza István miniszterelnök sógorát – két hónappal korábban belügyi államtitkárnak nevezték ki, ám ekkor nem volt képviselő, a parlamenti szokásjog pedig azt diktálta, hogy igyekezzen ezt pótolni valamelyik időközi választáson. Másrészt a megyei elit egy része is úgy gondolta, hogy nyerhet az ügyön, hiszen Ugocsa befolyása nőhet, valamint anyagi többlettámogatást is reméltek a kormánytól: „Önerőnk nem csak a kivitelhez, de a kezdéshez is kevés. Nekünk a tevékenység alapfeltételeit az államtól kell kapnunk.”²⁷

A helyi elit egy másik csoportja azonban valószínűleg nem értett egyet azzal, hogy egy idegen politikus képviselje az érdekeit (éppen elég sok negatív tapasztalattal rendelkeztek erről), ezért egy ismert helyi földbirtokost indított szintén szabadelvű programmal, az ellenzéknek pedig ugyancsak egy helyi jelöltje volt. A szavazás ennek ellenére Sándor győzelmét hozta. A helyi lap szinte megváltásként értékelte az államtitkár sikerét: „Szinte érezzük már a hajnal hasadását, a derengését annak a fényes napnak, amely Ugocsa felett feltűnni fog. Meg lesz nekünk mutatva a boldogulás iránya, meg lesz nekünk adva a mód törekvéseink megvalósításához. Vetettünk s megérdemljük, hogy arathassunk.”²⁸ A messziről jött befolyásos politikushoz fűzött vérmes remények ekkor sem teljesülhettek, hiszen a Tisza-kabinet hamarosan lemondott, a képviselőházat pedig egyévi működés (vagy működésképtelenség) után feloszlatták.

Az öt évtized alatt mindössze egy olyan sikeres akcióról tudunk, amikor az ugocsai elit (vagy annak egy része) átmenetileg szembehelyezkedett a központi akarral. 1896-ban Szentpály Jenő, aki korábban már kilenc évig képviselte Ugocsa tiszántúli kerületét, szeretett volna visszatérni az országos politikába. Szentpály a megyében született, itt volt földbirtokos és főjegyző, majd kataszteri igazgató, családi összeköttetései révén pedig jó helyi kapcsolatokkal rendelkezett. Már 1892-ben is vissza akart kerülni a képviselőházba, ám ekkor a kormány és pártja lebeszélte erről. Osztálytanácsosi állást helyeztek kilátásba számára, ha átengedi biztosnak tűnő helyét Teleszky István igazságügyi államtitkárnak. Szentpály viszont 1896-ban már nem várt tovább a megígért állásajánlatra, hanem hivatkozott egy szóbeli ígéretre, mely szerint korábbi segítségéért cserében Teleszky nem indul itt a következő választáson. Másrészt ezúttal több befolyásos személy is kiállt mellette: „miután a miniszterelnöknek csak egy szavába kerül, hogy Telesz-

27 *Ugocsa* 1904. 01. 10.

28 *Ugocsa* 1904. 01. 17.

kynek más kerületet adjon[...] ne vegye rossz néven édes Bánffy, ha e kéréssel alkalmatlankodom” – írta például Bánffy Dezső kormányfőnek Teleki Gusztávné Kállay Gemma, Szenpály rokona.²⁹ A főispán már előre félt a két szabadelvű jelölt harcától. Az ügy azonban megoldódott: Teleszky végül elállt a megmérettetéstől és Szenpály egyhangúlag győzött. Ebben az esetben tehát a rokoni nyomásgyakorlás erősebbnek bizonyult a megye nehezen érvényre juttatható érdekeinél.

Ung megyének is volt egy időről-időre hangoztatott ősi sérelme. 1875-ben ugyanis a kormány úgy intézkedett, hogy – más intézményekhez hasonlóan – az ungvári törvényszéket Beregszászba helyezi át. Ettől kezdve a megye vezetői mindent megtettek a megyék rangját jelző törvényszék visszaszerzésért, az ungvári kerületben pedig csak az a jelölt számíthatott sikerre, aki választási beszédének középpontjába ennek a sérelemnek az orvoslását helyezte. A legnagyobb csalódást az okozta az ungi elit számára, hogy éppen a megyevédő hírében álló Tisza Kálmán-féle kormányzat hozta meg e döntést: „ez által Ung megyén és annak szervezésén éppen a jelen alkotmányos korszakban oly mély seb üttetni céloztatik, milyentől e megyét és várost még az abszolút korszak is megkímélte”. Az ungiak számos indokkal igyekeztek alátámasztani a központi döntést megkérdőjelező álláspontjukat, végső érvként azonban rendszerint a szomszédos Beregszász fejletlenségét hozták fel: „a csupán földműveléssel foglalkozó s ingatlanokbani vagyonszáma mellett is semmi tekintetben előre nem haladó Beregszász várossal párhuzamba nem állítható Ungvár városa”, továbbá „Beregszász távolról sem felelhetne meg a kijelölt célnak. Eltekintve ugyanis primitív állapotától és a fejlődés lehetőségeinek feltételeit kizáró mostoha helyzetetése s kedvezőtlen körülményeitől...” a legtöbb ungi településtől még igen messze is található.³⁰

A két megye viszonyát az ügy hosszú időre megrontotta, az ungi főispán még két évtizeddel később is elmarasztalóan írt Beregszászról és a befolyásos Lónyay családról, amelynek tagjait a döntés mögött sejtette: „a régi múltban, nevezetesen a Lónyay aera alatt, nevezett államférfiú Ung vármegyét és a 14 ezer lakost számláló Ungvár városát törvényszékétől, pénzügyigazgatóságától és több kisebb hivataloktól megfosztotta, a törvényszéket és a pénzügyigazgatóságot a falu, de legfeljebb mezőváros jellegével bíró Beregszászba helyezte át, ami megyszerte a legnagyobb elkeseredést szülte”.³¹

Úgy tűnik, hogy a Lónyay család érdekérvényesítő stratégiája ezúttal is hatékony volt, az ungi elit minden erőfeszítése ellenére sem tudott változtatni a kialakult helyzeten: „A törvényszék hiánya az igazságszolgáltatás egyik botrányköve, melynek visszaállítását 34 éven át felterjesztésekkel, feliratokkal, mintegy 15 ízben felküldött küldöttségekkel még annyi áldozatok árán sem voltunk képesek

29 Teleki Gusztávné Kállay Gemma a miniszterelnöknek, 1896. ápr. 25. MOL, K-26. 1895/38. 341.cs. I. rész

30 A megye tiltakozó feliratai megtalálhatóak: MOL, K. 26. 1875-VIII-1449. 99. cs.

31 Török József főispán jelentése a miniszterelnöknek, 1895. július 8. MOL, K. 26. 1895/38. 342. cs. II. rész.

elérni” – összegezte a megye akaratérvényesítő próbálkozásainak sikertelenségét az alispán 1911-ben.³²

A megye valóban mindent megtett, három alkalommal is megpróbálkoztak például azzal, hogy az éppen aktuális igazságügy minisztert valamelyik ungi választókerületben mandátumhoz juttassák a törvényszék visszaszerzése érdekében. Az ungváriak már 1887-ben megkísérelték az akkori igazságügyér, Fabinyi Teofil jelölését, de ő visszautasította ezt. A főispán 1896-ban is azt tartotta volna célravezetőnek, ha a minisztert vagy államtitkárát kérik fel az indulásra, de végül ebből sem lett semmi. Az áhított cél eléréséhez 1906-ban került a legközelebb az ungi elit: Polónyi Géza miniszter elfogadta a felkérést, akit a kerület egyhangúlag meg is választott. A siker felett érzett örömeinek az *Ung* című lap így adott kifejezést: „Evvel a választással új idők szele áradt friss fuvallattal Ungvár falai közé. A régi rendszert egy lehelettel elfújta és föllebbentette szemeink előtt a jövőendő fátyolát. Kékkárpitos tavaszi ég derül fejük felé s e gyönyörű kikeletben ujjongó szívvel köszöntjük a Megváltást.”³³

A városba érkező újdonsült igazságügyér határozottan meg is ígérte a törvényszék visszaállítását, ám bejelentette, hogy az ungvári helyett egy fővárosi mandátumot fogad el. Maga helyett a megyében teljesen ismeretlen, de 14 éve ellenzéki képviselőtársát, Visontai Somát ajánlotta. Az ungváriak elfogadták a kompromisszumot és ügyük sikere érdekében Visontait is hamarosan egyhangúlag megválasztották. Reményük azonban gyorsan szertefoszlott, mert Polónyi – akit a helyi lap egyenesen „az új idők apostolának” nevezett – korrupciós gyanúba keveredve 1907 elején kénytelen volt lemondani posztjáról. Visontai 1910-ben pedig jobbnak látta, ha meg sem próbálkozik az újraindulással.

Hasonló érdekérvényesítő törekvések mutathatók ki a máramarosi elit magatartásában is, bár ebben a megyében – ellentétben Unggal és Ugocsával – egyetlen olyan jól megragadható cél nem létezett, melynek elérése kizárólagosan meghatározta volna az elit gondolkodását és cselekvését. Mégis, talán itt volt a legerősebb az a szándék, hogy a megye boldogulását országosan ismert („híres”), ám többnyire helyi kötődésekkel nem rendelkező személyek, illetve befolyásos kapcsolatokkal bíró „ismeretlenek” megválasztásához kössék. Ez látszólag sikerült, hiszen a megye a korszak második felében öt államtitkárt adott az országos politikának, de megválasztott például két neves író is. Itt jutott mandátumhoz Szalavszky Gyula belügyi, Fejér Miklós földművelésügyi, Nagy Ferenc kereskedelemügyi és Vadász Lipót igazságügyi államtitkár, valamint a megye főispáni székéből ült át íj. Perényi Zsigmond is a belügyminisztérium államtitkári székébe.

A régió megyéi közül talán Máramaros számított a legfejlettebbnek viszonylag számottevő polgársága és szélesebb értelmiségi rétegének köszönhetően. A megye presztízsét katonai jelentősége, a területén található királyi erdőségek és sóbá-

32 Lőrinczy Jenő alispán gr. Sztáray Gábor ungi főispánhoz, 1911. március 6. MOL, K. 148. 1911-III-366. 366. cs. Az egymást követő kormányok anyagi okokra hivatkozva elzárkóztak a döntés megmásítása elől.

33 *Ung* 1906. 05. 13.

nyák, valamint a Máramarosszigeten működő jogakadémia adta. A társadalmi élet élénkségét jól jelzi, hogy 1900-ban a megyében 93 egyesület létezett és 7 lap jelent meg. Vizsgálataink szerint a régióban a máramarosi politikai elit meglehetősen vagyonosnak számított, mind a befizetett állami egyenes adó összegét, mind pedig az általuk tulajdonolt földbirtok nagyságát tekintve. A századfordulóra azonban a helyi vezető réteg kénytelen szembesülni a megye rohamos hanyatlásával: a rossz közegészségügyi állapotokkal, a hiányos iskola- és úthálózattal, a növekvő kivándorlással stb.³⁴ Úgy véljük, a megye eliteje érzékelve a negatív folyamatokat, felismerte, hogy a közállapotok romlása saját eddigi viszonylagos jólétét is veszélybe sodorhatja. Éppen ezért többféle eszközt igyekezett megragadni a hanyatlás megállítására. Ekként értékeljük azt is, hogy a fokozottabb állami segítségnyújtás reményében a mindenkori kormányzat tagjait választották meg képviselőjüként. Feltételezésünk alátámasztására két választás példáját említjük.

A helyi lap tudósítása szerint az 1910-es választások előtt a főispán vezetésével a máramarosi politikusok fáradságos kutatómunkába kezdtek, hogy Máramarosszigetet, a megye központja számára befolyásos jelöltet találjanak, „főleg azért, hogy több reménnyel lehessen eddig meglehetősen elhanyagolt városunk és vidéke érdekeit a legszükségesebb közzintézmények létesítését és reformját megkezdeni.”³⁵ Csakhogy alkalmas jelöltre bukkanni meglehetősen nehéz volt, mert a „híres” emberek megnyeréséért más megyék is harcba szálltak, másrészt a kiszemelt jelölt sok esetben nem fogadta el a távoli Máramaros felkérését. Hosszas keresgélés után végül a 63 éves író, Mikszáth Kálmán vállalkozott a jelöltségre, akivel megígértették, hogy ha egy másik kerület is megválasztaná, ő akkor is a szigeti mandátumot fogja elfogadni. Látható tehát, hogy a megye végső kapaszkodóként (jobb híján) a nagy népszerűségnek örvendő (írói jubileumát ünneplő), de idős és beteges írótól várta a megye érdekeinek hathatós képviseletét. Mikszáth azonban a szavazás előtt négy nappal meghalt, így helyette sietősen a helyi elit egy tagját, a korábbi alispánt választották meg.

1913-ban viszont sikerrel jártak a máramarosiak. Perényi Zsigmond volt főispán, aki alig egy hónappal korábban lett a belügyminisztérium második embere az éppen megüresedő szigeti kerület számára kollégáját, Vadász Lipót igazságügyi államtitkárt nyerte meg. A gyors karriert befutó szabolcsi ügyvéd a megyében ismeretlen volt, ennek ellenére még a helyi ellenzék is közleményt jelentetett meg a politikus támogatására. A helyi lap a megye érdekeire hivatkozva igyekezett tudatosítani a választókban az egyetlen helyes magatartást: „Ma minden személyi és politikai aktualitást annak a nagy célnak a szemüvegén keresztül kell nézni, amely minden máramarosi ember szeme előtt lebeg. Ma minden háttérbe szorul a vármege jólétének és felvirágoztatásának nagy problémája előtt [...] a keddi gyűlésen a polgárságnak *egyöntetűen és okos számítással* kell állást foglalnia” (kiemelés az

34 Lásd például a megye kormányzatnak küldött beszámolóit: Máramaros megye közigazgatási bizottságának jelentései, MOL, K. 26. 1689. cs.

35 *Máramaros* 1910. 05. 05.

eredetiben – C. A.).³⁶ A polgárok megértették a nekik küldött üzeneteket és egyhangúlag Vadászra szavaztak.

A régió politikai súlyát és érdekérvényesítő képességét tekintve azonban megállapíthatjuk, hogy az országosan ismert és befolyásos politikusok, ha tehették igyekeztek máshol mandátumot vállalni. Az általunk vizsgált négy megye valójában csak végső lehetőségként szerepelt a vezető politikusok tervei között. Tartósabb kapcsolatokat nemigen alakítottak ki a helyiakkal, hiszen általában a következő választás alkalmával egy előkelőbb, tekintélyesebb megye mandátumáért elhagyták a régiót. Ennek többféle oka lehetett. Egyrészt ösztönözhatték nagypolitikai érdekek (az ismert neveket a pártok a nehezebben megszerezhető kerületekbe vezényelték), másrészt részét képezhette egy tudatos családi stratégiának (a család által kézben tartott kerületekben célszerű volt a rokonság kevésbé ismert tagjait indítani), végül különféle személyes és presztízsokok is diktálhatták e magatartást. Lényegében igaz volt ez a régióban megfordult szinte minden országosan ismert politikusra, sőt magára Lónyay Menyhétre is. Szülőföldje, Bereg megye 1843 óta rendre bizalmat szavazott a politikusnak, ennek ellenére ő több alkalommal is egy másik kerület mandátumát választotta. Lónyay 1878-ban azonban úgy határozott, hogy élete utolsó választásán ismét Beregben indul. Egy helyi bizalmasának a felszólítása azonban egyértelműen utalt a megye és Lónyay között a csalódások miatt megromlott viszonyra: „fogadja el ezen jelöltséget s megválasztása után tartsa is meg az innen nyerendő mandátumot”, mert félt, hogy még egy visszautasítás az egész Lónyay család ellen hangolná a megyei közvéleményt.³⁷

Az elmondottak fényében érdemes megvizsgálni, hogy összességében valójában mennyire volt földrajzilag mobil a régió elitje. A térség alispánjai szinte kivétel nélkül erősen kötődtek megyéjükhöz (családi kapcsolataik, birtokuk, pályájuk révén stb.). Az országos felmérések is megerősítik tapasztalatainkat. A főispánok esetében némileg más a helyzet. Az országos arányokkal egyező mértékben ugyanis már helyi kötődéssel nem vagy csak alig rendelkező főispánok is bekerültek a vizsgálatba. Átlagosan minden harmadik főispán tartozott ebbe a kategóriába.³⁸ Kivételt csak Ung megye jelentett, ahol három egymással szoros rokonságban álló főispán váltotta egymást.

Saját kutatásaink másfelől nem támasztották alá az országos vizsgálat azon megállapítását, mely szerint a 65%-nál nagyobb arányban nemzetiségek által lakott megyékbe a kormány nemzetiségpolitikai megfontolásokból több gyenge vagy semmilyen helyi kötődéssel sem rendelkező főispánt nevezett ki, mint egyéb

36 Máramaros 1913. 08. 03.

37 Hunyady Béla Lónyay Menyhérthez, 1878. július 22. MOL, P. 470. 2. cs. Lónyay megszíylelte a tanácsot és ezúttal elfogadta a mandátumot. 1869-ben azonban még így írt testvérének: „Én Pozsonyba elmentem, kelletett, a párt és a minisztérium tőlem követelte, hogy Pozsonyot fogadjam el. Pozsonyban a választás kétségtelenül rosszul üt ki, közel van Bécshez, ez nagy sensatiót csinál, holott ha rosszul ütne ki Beregben, mi pedig egyedül [Lónyay] Jancsitól és híveitől függ, senki se fog róla szólni. De megvallom, igen nagyon óhajtánám, ha [Lónyay] Gábor bátyámnak adatnék meg a satisfactio s az öröm, vén napjaira, hogy a törvényhozásnál közreműködhetik.” Lónyay Menyhért Lónyay Alberthez, 1869. április 8. MOL, Filmtár 34861.

38 Balázs 1986: 118.

törvényhatóságok élére.³⁹ Az általunk vizsgált négy megyéből kettőben élt 65%-nál több nemzetiségi lakos (Ung és Máramaros), a másik kettőben (Bereg és Ugocsa) pedig ennél kisebb mértékű volt a nemzetiségek aránya, így jó lehetőség kínálkozott az összehasonlításra. Lényegében azonban semmilyen különbség sem volt felfedezhető a kinevezési gyakorlatot tekintve az egyes megyék között, sőt éppen Ungban fordult elő, hogy „külsős” főispánt egyáltalán nem kapott a megye az öt évtized alatt.

A helyi kapcsolatok erősségét összehasonlítva a képviselők az alispánok és a főispánok között helyezkednek el. Feltételezhetően azért, mert az alispánokhoz hasonlóan őket sem kinevezték, hanem helyi szinten megválasztották, tehát többnyire a lokális beágyazottság vált meghatározóvá a kiválasztódásban. A főispánokkal rokonítja őket ugyanakkor az a vonás, hogy az országos pártpolitika hol gyengébben, hol erősebben, de befolyást gyakorolt a jelöltállításra, illetve anyagilag is támogatta egy-egy helyi szinten ismeretlen honatya megválasztását. Másfelől – mint láttuk – a régió megyéi is törekedtek arra, hogy országosan ismert, de helyi kapcsolatokkal nem rendelkező politikusokat nyerjenek meg érdekeik hatékonyabb érvényesítésére. A régió képviselőinek átlagosan 18,3%-a származott e térség határain túlról. A honatyák több mint fele viszont ott született, ahol megválasztották. Ez alól csak Ugocsa a kivétel, ahol az arány 30% körüli volt.

Sajnos, országos összesítő adatokkal a képviselők kötődésére nézve nem rendelkezünk, ám a térség több megyéjével is határos Szabolcs megyére már elkészült egy prozopográfiai vizsgálat.⁴⁰ Szabolcs politikai magatartása és képviselőinek szociológiai összetétele markánsan elüt az általunk vizsgált régió eredményeitől. Ott mindössze a képviselők 8,2%-a származott távoli megyékből, sőt a honatyák kétharmada szabolcsi születésű volt, tehát csak körülbelül minden ötödik személy jött a Szabolccsal határos megyékből (a régióból). A kutatásunkban szereplő megyékben viszont nem csak a „külsős” képviselők száma volt nagyobb, de a régióból származóké is.

Az összehasonlításul választott Szabolcs megye elitje volt tehát a legzártabb, abban az értelemben, hogy kívülről (akár még a szomszédból is) csak meglehetősen kevés embernek sikerült bejutni körükbe. Ennek egyik legfőbb oka feltehetően a megye határozott ellenzéki magatartása, hiszen itt egyrészt a kormány és párta nem igen próbálkozhatott sikeresen külsős jelöltekkel, másrészt az ellenzék képes volt kiállítani saját soraiból helyben ismert és esélyes jelölteket. Ebből fakadóan a szabolcsi politikai vezetőréteg földrajzi behatároltsága minden bizonnyal egyedinek tekinthető. Régióink ezzel szemben feltehetően közelebb állt az országos tendenciákhoz. A négy megye politikai magatartása ugyan nem volt egységes, mégis inkább kormánypártinak nevezhető. Ráadásul mint láthattuk, e határközeli megyék folyamatosan arra törekedtek, hogy a központi figyelmet magukra vonják, ettől remélve a térség boldogulását. Az elit mobilitását tekintve a négy megye közül Ugocsa volt a legnyitottabb mind a főispáni kar, mind pedig

³⁹ Balázs 1986: 122.

⁴⁰ Szilágyi 1999.

a képviselők rekrutációját tekintve. A legzártabbnak pedig számunkra az ungi elit tűnik, hiszen főispánjaikat maguk adták, a képviselők fele a megyében született és viszonylag alacsony volt a helyi kötődéssel egyáltalán nem rendelkező honatyák aránya is. A legintenzívebb családi, igazgatási és személyi kapcsolat Bereg és Ugocsa megyék között volt megfigyelhető.

Mindent összevetve kutatásunk arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy még a korszak végén is sokkal inkább beszélhetünk elkülönült, a szűkebb lokalitáshoz kötődő politikai elitről, semmint a megyehatárokat átívelő, intenzív kapcsolatot ápoló regionális vezető rétegről. Mert bár a szabolcsi elit még mozdulatlanabb volt, régióknak vezető rétege sem bizonyult földrajzilag különösebben mobilnak. Az általunk feltérképezett személyi körből mindössze kilenc fő akadt, aki a megyéjén kívül, de a régióban vállalt képviselői vagy főispáni funkciót (a régiókn kívül pedig elvéve, nem számítva ide természetesen a fővárosi tisztségeket). Ám hogy valójában még e szűk csoport tagjainak a megítélése sem volt lényegesen eltérő, azt jól szemlélteti a következő két példa. Miután 1877 nyarán Lónyay János korábbi beregi főispánt és országgyűlési képviselőt kinevezték Máramaros megye élére, kénytelen volt elismerni, hogy ötvenéves kora ellenére még sohasem járt új megyéjében, pedig az Bereggel szomszédos volt.⁴¹ Ugyanakkor a helyi sajtó és a visszaemlékezések is idegenként tartották számon.

Néhány évvel később Ugocsa egyetlen törzsgyökeres arisztokrata családjának a feje, Perényi Zsigmond kapott megbízást a kormánytól Bereg megye irányítására. Csak hogy a főispáni kinevezés nem járt együtt helyi elfogadottsággal. A megyei kaszinó például egyhangúlag vettette el, hogy Perényit az egyet tiszteletbeli elnökének válassza, mondván „csak azért, mert valaki a főispáni székben ül, a beregi fölfogás szerint még nem szolgált rá az ilyen kitüntetésre.”⁴² A megye később országgyűlési képviselőjévé sem választotta meg a posztjáról 1889-ben távozó Perényit.

Legtöbbször a rokoni kapcsolatok sem lépték át a megyehatárokat és az is ritka volt, hogy valaki a régió több megyéjében egyidejűleg birtokolt földet. Arra pedig egyetlen példát sem találtunk, hogy a vizsgált személyek a régiókn belül más megyében töltöttek volna be gazdasági tisztségeket (pénzügyintézetekben, iparvállalatokban), mint amelyhez funkciójuk kötötte őket. A régió tekintélyes (általában arisztokrata) családjai is vagy a család központjának számító megyében vagy e vidéket messze elhagyva építették ki kapcsolataikat.⁴³

41 *Máramaros* 1877. 06. 09. Még az 1910-es népszámlás adatai is azt mutatják, hogy a térség egész lakossága igen mozdulatlan volt. Országos átlagban a népesség 83,6%-a ugyanott élt, ahol született. Nos, régiókn minden megyéje meghaladta ezt az arányt, sőt Máramaros lakosságának több mint 95%-a nem lépte át a megye határait (Magyar Statisztikai Közlemények 1920: 162–165.)

42 Kozma 1941: 83.

43 Szíjártó István hasonló következtetésre jutott abban a vizsgálatában, amely során a somogyi nemesség rokoni kapcsolatainak földrajzi kiterjedését elemezte, igaz, mintegy száz évvel korábbi időszakból (Szíjártó 1992).

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár

Belügyminisztérium, Elnöki iratok; Általános iratok

Filmtár, Kónyi-Lónyay iratok

Lónyay III. Albert iratai

Miniszterelnökség

Szabadvéltár

Magyar Statisztikai Közlemények 1920: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Új sorozat 64. Budapest

Kozma György [1938]: *Egy vármegye harca és haldoklása*. h. n. é .n.

Kozma György 1941: *A beregmegyei kaszinó százéves története*. Budapest

Várady Gábor 1895: *Hulló levelek*. III. köt. Máramarossziget

Bereg, Máramaros, Ugocsa, Ung

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balázs Magdolna 1986: A középszintű közigazgatási apparátus vizsgálata a dualizmus időszakában. *Történelmi Szemle* 1. 116–124.

Cieger András 1997a: A Bereg megyei politikai elit a dualizmus időszakában. *Levéltári Évkönyv* XII. /Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzati Levéltárának kiadványa/ Nyíregyháza, 213–281.

Cieger András 1997b: Bereg három arca. Helyi közélet az 1870-es években. In: S. Benedek András (szerk.) *Kárpátaljai Minerva* I. köt., 1. füzet. Budapest–Beregszász, 47–88.

Cieger András 1999a: Ugocsa megye politikai vezető rétege a dualizmus időszakában. In: S. Benedek András (szerk.) *Kárpátaljai Minerva* III. köt., 1. füzet. Budapest–Beregszász, 5–51.

Cieger András 1999b: A politika forgószínpadán: Lónyay Menyhért útja a politikában (1873–1875) *Századok* 3. 463–496.

Cieger András 2000: Ung megye politikai vezetőrétege a dualizmus időszakában. In: S. Benedek András (szerk.) *Kárpátaljai Minerva* IV. köt., 1. füzet. Budapest–Beregszász, 5–40.

Cieger András 2003: „A vörös szalon úrnője”. Becsky Ida és a férfiak. In: Lácza Magdolna (szerk.) *Nők és férfiak... avagy a nemek története*. /Rendi társadalom – polgári társadalom/ Nyíregyháza, megjelenés előtt

Gál Róbert Iván 1987: A dualizmus kori szabadvéltársaság foglalkozási összetétele. In: Á. Varga László (szerk.) *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. /Rendi társadalom – Polgári társadalom 1./ Salgótarján, 55–66.

Hass, Ludwik 1974: The Socio-Professional Composition of Hungarian Freemasonry (1868–1920) *Acta Poloniae Historica* XXX, 71–118.

Hudí József 1995: Veszprém vármegye politikai elite a XVIII–XIX. században (1711–1918). In: Oláh Miklós (szerk.) *Az átmenet avagy Veszprém megye a rendszerváltás időszakában*. Veszprém, 25–57.

Irinyi Károly 2002: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben, 1867–1918*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen

- Mayer Mária 1977: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*. Budapest
- Szabó Dániel 1992: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. *Történelmi Szemle* 3–4. 199–230.
- Szabó Gyula 2000: A debreceni szabadkőművesség a dualizmus korában. In: Takács Péter (szerk.) *Történelmi tanulmányok VIII*. Debrecen, 167–181.
- Szűjártó István 1992: Rokonok és mérföldek. A Somogy megyei köznemesség társadalmi kapcsolatainak térbelisége a 18. században. *Levéltári Évkönyv* 25. /Somogy Megye Múltjából/ Kaposvár, 29–46.
- Szilágyi László 1999: *Parlamenti képviselők és választók Szabolcs megyében, 1869–1910*. KLTE, Debrecen, PhD-disszertáció

Kiss Zsuzsanna

A Zala Megyei Gazdasági Egyesület megszervezése a neoabszolutizmus korában*

A gazdasági egyesület-alapítások dinamikájának vizsgálata¹ azt mutatja, hogy az 1849-et követő mélyhullám után az 1850-es évek végétől fokozatosan újra felerősödött az egyesülési kedv, s az 1860-as évtizedben – az addig felállított mindössze öt egyesület mellett – több mint húsz gazdasági célt maga elé tűző egyesület született az országban. A neoabszolutizmus korában, a reformkori, átmeneti enyhülést követően, újfent szigorú szabályozás² alá vont egyesületi életben sajátos „szigetet” jelentettek a sorra alakuló gazdasági egyesületek. Ezek a nevük szerint közhasznú céllal alakult társaságok e szabályozás értelmében ugyanis viszonylagos autonómiával rendelkeztek, miközben a kormány általában igyekezett mind szűkebb határok közé szorítani az önszerveződő társadalmi mozgalmakat. A gazdasági – és más közcélú – egyesületek nem ütköztek az állam ellenzésébe, hiszen működésük egyben a kormány „tehermentesítését” is jelentette, az olyan társulások alapítását viszont, amelyeket a tagok – például politikai vagy vagyongyarapítási – öncélja hívott életre, a rendelet határozottan megtiltotta.

Az „ártatlan” felszín azonban olyan szervezeteket takart, melyeknek – az *Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE)* millenniumi beszámolójának tanúsága szerint – „bevallott célja a mezőgazdaság emelése ugyan, működésük azonban inkább a politikai vitákban nyilvánul.”³ Az 1860-as évek alapítási hulláma során született a *Zala Megyei Gazdasági Egyesület (ZMGE)* is 1861-ben, működésének első szakaszát vizsgálva próbálok ennek az állításnak a magyarázatához néhány adalékkal szolgálni.

A korszakra vonatkozóan Zala megye egyesületi életéről átfogó elemzés még nem készült. Bősze Sándor a dualizmus időszakára vonatkozóan összeállított egy

* A tanulmány *A polgárosodás „alulnézetből” – a Zala Megyei Gazdasági Egyesület megszervezése az abszolutizmus korában* című szakdolgozat alapján készült. A szakdolgozat és a cikk elkészítése során nyújtott segítségért Kövér Györgynek és Sasfi Csabának tartozom köszönettel.

- 1 A gazdasági egyesületekre vonatkozó statisztikai forrásokból lásd többek között: Hunfalvy 1862; Vargha 1878; *Gazdasági egyesületek monográfiája* 1896; Koczányi 1899.
- 2 1848 előtti abszolutizmus berendezkedéséből következően alapvetően egyesületellenes volt, a mindenkori uralkodó magának tartotta fenn a jogot, hogy eldöntse, mely egyesületet tekinti az állam javát szolgálónak, vagyis melyik megalapítását engedélyezi. A reformkorban a szigorú felügyelet megenyhült, az egyesületek alapításához csak hatósági engedély kellett. Az ezt követő korszakban az 1852. november 26-án kelt császári nyílt parancs rendelkezett az egyesületek ügyéről, amely az abszolutizmus korihoz hasonló szigorral szabályozta az alapítás és a működés ügyét.
- 3 *Gazdasági egyesületek monográfiája* 1896: 17.

1. táblázat

Zala megye egyesületei 1867-ig

Település	Egyesület megnevezése	Hunfalvy (1862)	Alispáni (1873)	Vargha (1878)	Koczányi (1899)	Kerecsényi (1985)
Csáktornya	Izraelita segélyegylet	*	*	1811	*	*
Nagykanizsa	Nagykanizsai polgári egylet	*	1836	1836	1836	1836
Nagykanizsa	Nagykanizsai nagy kaszinó	*	1836	1836	*	1835
Zalaegerszeg	Kaszinó	*	1840	1854	n.a.	*
Sümeg	Kaszinó	*	1841	1841	1841	*
Nagykanizsa	Izraelita Jótékony Nőegylet	*	*	*	*	1843
Nagykanizsa	Nagykanizsai takarékpénztár	n. é. [*]	1845	*	*	*
Köveskál	Köves-Kállai olvasókör	*	*	*	1852	*
Nagykanizsa	Nagykanizsai kereskedelmi egylet	*	1853	*	*	*
Szentgrót	Kaszinó	*	1861	*	*	*
Zalaegerszeg	Zala megyei gazdasági egyesület	n. é.	*	1861	1860	*
Nagykanizsa	Nagykanizsai dalárda	*	1862	*	*	*
Nagykanizsa	Segélyegylet	*	1862	*	*	*
Nagykanizsa	Kávésok, vendéglősök, mészárosok betegápoló egylete	*	*	1863	*	*
Nagykanizsa	Nagykanizsai tornaegylet	*	1866	*	*	1869
Nagykanizsa	Magyar társalgó kör	*	*	*	*	1867
Sümeg	Polgári önképző kör	*	*	1867	1867	*
Alsó-Domború	Alsódomborúi olvasókör	*	*	1868	1867	*
Csab-Rendek	Kisegítő kölcsön egylet	n. é.	*	*	*	*
Keszthely	Társalgási egylet	n. é.	*	*	*	*
Keszthely	Dunántúli vincellérképezde	n. é.	*	*	*	*
Nagykanizsa	Kereskedő társalgási	n. é.	*	*	*	*
Nagykanizsa	Nagykanizsai társalgási	n. é.	*	*	*	*
Nagykanizsa	Nagykanizsai polgári olvasó egylet	n. é.	*	*	*	*
Sümeg	Kisegítő kölcsön egylet	n. é.	*	*	*	*
Sümeg	Olvasó egylet	n. é.	*	*	*	*
Szentgrót	Polgári olvasó egylet	n. é.	*	*	*	*
Tapolca	Polgári társas kör	n. é.	*	*	*	*
Tapolca	Olvasó egylet	n. é.	*	*	*	*
Zalaegerszeg	Kölcsön és segély egylet	n. é.	*	*	*	*
Zalaegerszeg	Polgári olvasó egylet	n. é.	*	*	*	*

* n.é. = nincs évszám

Az adatok forrásai: Hunfalvy 1862; Alispáni összeírás 1873; Vargha 1878; Koczányi 1899; Kerecsényi 1985. A táblázatban csillaggal (*) jelöltem, ha az összeírás nem tartalmazza a megnevezett egyesületet, a „nincs évszám” megjegyzés pedig akkor szerepel, ha az egyesület nevét ugyan tartalmazza az összeírás, de nem jelöl meg mellette alakulási évszámot.

Csak a teljesen azonos elnevezésű egyesületeket állítottam egy sorba, így elképzelhető, hogy két különböző sorban ugyanaz az egyesület szerepel, ha idő közben a neve kicsit is módosult, vagy egyszerűen valamelyik összeírás nem a pontos nevén jegyezte fel.

megyei egyesületi katasztert,⁴ ez azonban csak az 1867 után megalakított egyesületeket tartalmazza, a korábban létrejöttéket még akkor sem rögzíti, ha működésük töretlenül folytatódott a kiegyezést követően is. Korabeli források, egyesületi összeírások és Zala megye alispánjának 1873-as jelentése alapján a következő lista állítható össze az 1867 előtt alapított egyesületekről.

A lista – feltehetően – erősen hiányos, leginkább a korábbi, reformkori időszakot tekintve. A táblázat kiegészítése után lesz majd érdemes megvizsgálni, hogy hogyan illeszkedett a megyei egyesület-alapítási kedv az országos trendbe. Egyelőre annyit láthatunk, hogy a megye nagyobb településein születtek csak egyesületek: rendszerint nem szakirányú, inkább az idő múltatását, mint a tevékeny együttműködést szolgáló társaságok. Ezek között jelent meg – az első országos hullámmal egy időben – a megyei gazdasági egyesület: az izraelita segélyező egyletek után az első olyan, amely közhasznú célok támogatására alakult.

AZ EGYESÜLET MEGALAKULÁSA

Zala birtokosai 1858 májusában tartották első ülésüket a megyében megalakítandó gazdasági egyesület ügyében. Ekkor választották meg az egyesület ideiglenes elnökének Oszterhueber Józsefet, s megvitatták az alakítandó egyesület szervezeti és funkcionális kérdéseit, végül újtárra indították azokat az íveket, amelyeken a megalakulást támogatók jelezheték tagsági szándékukat.

„A zalamegyei közönség az egyesületi iveknek első ízben történt köröztetése alkalmával 24–25 ezer forint tőkével és ezen fölül évi kötelezésekben 1500–1600 forinttal mutatta ki készségét az egyesületben való részvételre.”⁵ A megnyugtató érdeklődés láttán 1860. március 12-én újra összeült az „ideiglenes tanácskozmány”. Itt dolgozták ki az egyesület első – ám rövidtávon sem utolsó – alapszabályát, amit a törvények értelmében a belügyminisztériumhoz terjesztettek föl engedélyezésre. A végül elfogadott alapszabályt három korábbi változat⁶ és a minisztériummal való hosszas bürokratikus küzdelem előzte meg. A lassú minisztériumi ügyintézés hátterében joggal gyaníthatók politikai okok – a szintén ellenzéki Somogyban is hosszan elhúzódott az egyesület-alapítás engedélyezésének ügye, míg az ország keleti felében különösebb nehézségek nélkül sorra alakulhattak meg a megyei gazdasági egyesületek ez idő tájt.⁷ Az alapító gyűlések résztvevőinek

4 Bősze 1997: 181–236.

5 *Gazdasági Lapok* (= GL) 1860. március 1.

6 Ezekről az a „Feljegyzés” tudósít, amely a Zala Megyei Nemesi Magánpénztárból kiutalt összegeket tartalmazza. Eszerint az alapszabály és az öfelségéhez szóló folyamodvány első leírásáért 3 ezüst forintot, a második leírásért 6 ezüst forintot, a harmadikért 10, a negyedikért 15 osztrák értékű forintot utalt ki a Nemesi Magánpénztár. (Zala Megyei Levéltár [= ZML], ZMGE iratai X. 107 1. doboz)

7 1860. december 13-án a következő szöveggel jelent meg tudósítás a zalai egyesület ügyének állásáról: „Az utóbbi időben a fölterjesztett szabályok helyben hagyattak ugyan, de egy lényegtelen pontnak módosítása kívántatott, s a magas kormány kívánsága szerint az is eszközöltetett. – Reményleni lehetett tehát, hogy a közgyűlés összehívása megengedtetik; azonban a remény meg-

személyéről keveset, politikai állásáról valamivel többet tudhatunk. Az 1860 decemberében összehívott ülés – miután döntött arról, hogy a még akkor is késlekedő alapszabály elfogadtatását „alkotmányos módon” fogja sürgetni – a „haza közügyei fölötti előleges tanácskozmánnyá alakult át”,⁸ s mint ilyen az Októberi Diplomával kapcsolatos fejleményeket vitatta meg. A Diploma rendelkezéseit megvitató, ún. előkészítő értekezletekhez az ország más területein is a gazdasági egyesületek nyújtottak keretet.⁹ Végül 1861 elején érkezett vissza az elfogadott alapszabály Zalaegerszegrre, és az egyesület 1861. március 5-én hivatalosan is megalakult.

Kik és miért csatlakoztak az egyesülethez? Az OMGE beszámolójából kiderült: a gazdaság fellendítésének deklarált célja mögött (mellett) ott bujkált a politikai szervezkedés vágya és lehetősége is. A tagság és az egyesületi működés együttes elemző vizsgálatára van szükség annak feltérképezéséhez, hogy kimutassuk, hogyan viszonyultak a két célhoz az egyesületbe belépők: megosztotta-e a tagságot a kettősség vagy mindenki egyformán vágyott politizálni és gazdálkodni. A korszak publicisztikájában mindenesetre egyértelműen szétválaszthatóan jelent meg a két törekvés. „Én valóban azt hittem, hogy ha majd mindenki leszoríttatik a politikai térről [...] azonnal tömegestől térnek vissza emberek egyesületi életünkhöz, és kezükbe veendik a gazdasági ügyet, melyt oly hálátlan mostoha módon elhagytak egy időre.”¹⁰ – írta a *Dunántúli Társadalmi Közlöny* egyik szerzője. A lap a dunántúli gazdaság egyik leglelkesebb támogatója, jágócsi Péterffy József (az 1865-ben megnyíló keszthelyi Gazdasági Tanintézet első igazgatója) tulajdonosa volt, s a megyei gazdasági publicisztika és ismeretterjesztés fórumaként működött. A megye másik lapja, a társadalmi, politikai kérdésekkel foglalkozó *Zala-Somogyi Közlöny* magát megnevezni szintén nem kívánó szerzője 1868-ban így emlékezett vissza a gazdasági egyesületek alakulásának körülményeire: „A nehéz időkben keletkezének gazdasági egyesületeink legtöbbször, s a nemzet örömríadással fogadá őket, hiszen ez volt a császári királyilag kizárólagosan engedélyezett ártatlan medium, hol eszmét cserélni, baráti jobbot szorítani lehetséges volt. Egyedül itt volt élvezhető a társalgás gyönyöre anélkül, hogy abban conspiratiót kutatott volna egyik másik tulbuzgó szaglár.”¹¹

hiusult, – a szabályok újra fölterjesztettek, s a mai napig sem érkeztek vissza. [...] Id. elnök úr megnyitván az ülést, előterjesztette, mint és hol áll a gazdasági egyesület, s határozottatott: hogy a kiállításba helyezett alkotmányos uton fogjuk sürgetni [az alapszabály elfogadtatását – K. Zs.].” (*Gazdasági Lapok* 1860. december. 13.). Az alakuló Somogy Megyei Gazdasági Egyesület ideiglenes elnöke, Somssich Miklós 1860 júniusában szintén felirattal fordult a somogyi megyefőnökhöz, s arra kérte, járjon közbe a kormánynál az alapszabály mielőbbi elfogadása érdekében. Levelében a következőképpen fogalmazott: „... ezen idő óta [az első engedélyezett gyűlés és az alapszabályok első változatának kidolgozása, vagyis 1858 óta – K. Zs.] az ország több megyéiben – bár később kezdeményezett – hasonló gazdasági egyletek teljesen alakultak is: nem gondolhatni tehát az okát épen nálunk a hátráltatásnak.” (Magyar Országos Levéltár [= MOL], Abszolútizmuskori Levéltár D2 205. doboz).

8 GL 1860. december 13.

9 Ezzel kapcsolatban lásd Foki Ibolya hivatkozásait: Molnár 2000: 111, 112.

10 *Dunántúli Társadalmi Közlöny* (= DTK) 1861. december 14.

11 *Zala-Somogyi Közlöny* (= ZSK) 1868. május 9.

Az egyesület hivatalos megalakulásakor a tagok adatait összegző jegyzék készült.¹² Ez az alapításkor belépő 542 tagra vonatkozóan (148 alapító-, 350 rendes-, és 44 évdíjas tag) – többé-kevésbé hiánytalanul – rögzítette a lakóhelyet, a postacímét, a befizetett (vagy még csak felajánlott) tagsági alapítvány, illetve tagdíj összegét és az aláírási ív számát. Ezekből az adatokból, kiegészítve őket az egyesület jegyzőkönyveiből, a megyei és országos gazdasági sajtóból és a korszakra vonatkozó megyei feldolgozásokból nyerhető információkkal felrajzolható az egyesület alapításkori tagsági struktúrájának váza és feltérképezhetőek azok a fő irányok, amelyben az egyesület megkezdte a működését.

A TAGOK

Az egyesület megszervezésének fontos állomása volt az előzetes feliratkozási ívek megyei köröztetése. Az úgynevezett „ívtartók” rögzítették azok nevét és az egyesület javára tett ajánlatait, akik belépési szándékukat jelezték. Egy-egy ívre tetszőleges számú tag kerülhetett fel – de vajon milyen tényezők befolyásolták, hogy egy ívre kik és hányan iratkoztak fel? Az „ívtartók” magukkal vihették az ívet saját lakhelyükre, vagy köröztetni kezdhették azt a megyében. Amint egy érdeklődőhöz eljutott az aláírási ív, az továbbíthatta mindazoknak, akiket szerinte érinthetett a gazdasági egyesület alapításának kérdése. A megszámozott ívekre természetesen akár alapító, akár rendes tagként is fel lehetett iratkozni. Az eredeti ívek ugyan nem maradtak meg, de az alapításkor készült összesített listán megtalálható az „aláírási ív száma”, melyből rekonstruálhatóak az eredeti ívek, és segítségükkel az egyesület szervezésének egyik legfontosabb állomása is. Láthatóvá válik ugyanis az ívek „útja”: részlegesen bár, de kirajzolódik az egyesület alapításában résztvevők közötti hálózat.¹³ E hálózat legerősebbnek tűnő szervezőelve az azonos településen lakás. Leggyakrabban az fordult elő, hogy az egy helyen élők közül az egyesület ügye iránt érdeklődők egy ívre iratkoztak fel. Gyakori volt, hogy családtagok adták át egymásnak az ívet, ha egy helyen laktak,¹⁴ ám több példát találunk arra, hogy akkor is átadták egymásnak az ívet, ha egymástól távolabb éltek: ilyenkor a közös ívre iratkozás dominánsnak tűnő alapját (az egy településen élest) az azonos családhoz tartozás ténye „írta fölül”.¹⁵ További kutatások feladata az egyesületi kapcsolatháló részletesebb vizsgálata.

12 ZML, ZMGE iratai X. 107.

13 Az egyes feliratkozók között megtett út konkrétan nem rekonstruálható, mert a megmaradt összesített lista már betűrendbe szedve sorolja fel a tagokat, nem pedig az egyes íveken szereplő neveket rögzíti egymás alatt. Terjedelmi okok miatt a tagok listájának közlésére nincs mód, ezért csak a főbb típusokat említtem.

14 Erre számos példa volt, akár úgy, hogy minden feliratkozó azonos tagsági típust vállalt, akár úgy, hogy eltéréket.

15 Legtöbbször csak az azonos nevék családként való azonosítására van mód, kivételes, szerencsés esetben (mint amilyen például Csillagh Lajos és Koppány Ferenc sógorsága esetén) a forrásokban távolabbi viszonyokra is utalást találhatunk.

A tagok lakhelyének ismeretében lehetőség van az egyesület vonzáskörzetének feltérképezésére.¹⁶ Kiugróan sok (tíz főnél több) tag érkezett Alsólendváról (17 fő), Csáktornyáról (13 fő), Keszthelyről (22 fő), Lentiből (12 fő), Nagykanizsáról (25 fő) és Zalaegerszegről (21 fő). Ezeket a helységeket térképre vetítve azt látjuk, hogy a megye délnyugati–határközeli területéhez képest meglehetősen kicsi a Balaton-felvidéki terület „egyesülési kedve”. Ennek oka valószínűleg az az egyszerű tény, hogy a fenti városok voltak Zala megye legnagyobb népességű és legfejlettebb települései (Alsólendva, Csáktornya és Keszthely a megye uradalmi központjai is voltak): ezekbe jutottak el legkönnyebben a hírek, a posta és úthálózat itt épült ki leginkább. Érdekes azonban, hogy míg az alapító tagok közül legtöbben a megye középső részéről (a zalaegerszegi, a kapornaki és a szántói járásból; 31, 27, illetve 23 tag) származtak, addig tekintélyes számú rendes tag csatlakozott az egyesülethez a megye Zalaegerszegtől távolabb eső járasaiból: bár a legtöbb – 71 – rendes tag szintén a kapornaki járásból lépett az egyesületbe, 57 fő a megye keleti területéről, a lövői járásból csatlakozott. Az egyesület a szomszédos megyékből is vonzott tagokat: Vasból (9 fő), Veszprémből (11 fő), Somogyból (2 fő), Sopronból (7 fő). Pestről öt, Bécstől négy tag lépett az egyesületbe.

A 148 alapító 80, a 350 rendes tag több mint 140 településről származott, a tagság tehát meglehetősen nagy területen szétszórva élt, ami az egyesület javára írandó, amennyiben azt jelzi, hogy az egyesület tevékenységét sokfelé ítélték támogatomának. Ugyanakkor a távolság az egyesület működése – a tagok közötti kommunikáció – szempontjából nehézséget okozhatott, s okozott is.¹⁷

Az alapításkor felvett névjegyzéken nem szerepel olyan kategória, amely eligazíthatna a tag „társadalmi helyzetét” illetően. Ennek bemutatására *Zala megye tisztviselőinek archontológiáját*¹⁸ hívtam segítségül. A forrás egyoldalú, mivel kizárólag a tagok közigazgatási, politikai szerepvállalásának megismerését teszi lehetővé, éppen ezért viszont elsőrendű forrás is, hiszen megtudhatjuk belőle, hogy az egyesület tagsága és a megyei politikai testület között milyen és mekkora volt a személyi összefonódás. Élve az archontológia adta lehetőséggel, a tagok összes 1867 előtti pozícióját figyelembe vettem (s nem csak az egyesület megszületése utániakat).

16 Az elemzést technikailag megnehezíti, hogy Zala megye járási beosztása 1858 és 1867 között megváltozott. 1860-ig a megye nyolc járásból (alsólendvai, bánokszentgyörgyi, keszthelyi, nagykanizsai, pacsai, sümegi, tapolcai és zalaegerszegi) állt, ezt követően azonban visszakerült a megyébe a szabadságharc után Horvátországhoz csatolt Muraköz, illetve a Veszprém megyéhez csatolt hat község és megváltoztak a korábbi járási határok is. Elemzésemet az 1863-as Helységnévtár szerint végeztem, ez időben Zala megyét a kapornaki, lövői, muraközi, szántói, tapolcai és zalaegerszegi járasok alkották.

17 A kommunikációt segítő járási fiókok felállítására azonban – a megyei főispán-helyettes ellenzése miatt – a vizsgált időszakban nem kerülhetett sor.

18 Molnár 2000.

Az alapítók

A közigazgatásban betöltött pozíciók elemzésekor legalább három korszakot (az 1849 előtti, az 1849–1861 közötti és az 1861 utáni) érdemes külön megvizsgálni.

Az 1849 előtti közigazgatási személyzet kinevezését gyakran politikai indítékok motiválták. A Zala megyei tisztviselő-választások rendszerint a kormánypárt és az ellenzék politikai harcának voltak színterei: Molnár András számításai szerint a reformkori tisztújítások alkalmával a tisztikar személyi állománya átlagosan körülbelül 36%-ban cserélődött ki. „Kifejezetten politikai természetű tisztségnek tekintették az alispánok és a járási főszolgabírók hivatalát, a főszolgabírók személyének változása pedig általában együtt járt beosztottjaik, az alszolgabírók valamint az esküdtek személyének cserélődésével is.”¹⁹

A ZMGE alapító tagjai közül az 1849 előtt korszakban Csillagh Lajos jutott a legmagasabb pozícióba, al-, majd főszolgabírói tisztjéből került 1837–1848 között a másodalispáni, ezt követően, 1848–1849-ben első alispáni székbe. Csillaghon kívül 1849 előtt négyen töltötték be főszolgabírói pozíciót. A tapolcai járás élén álló Bogyay Lajos, a megye egyik legkiemelkedőbb konzervatív politikusa, a kapornaki járást igazgató Sümeghy Ferenc és a szántói járásban felügyelő Tolnay Károly liberális párti politikusok, illetve Farkass Imre. Az egyesület tagjai közül összesen 19 volt a járások kerületeinek vagy vidékeinek élén szolgáló alszolgabíró. A korszakban minden fő- illetve alszolgabíró mellett egy-egy esküdt tevékenykedett – az egyesület alapító tagjai között ebben az időszakban hat ilyet találunk.

Az 1849 után berendezkedő neoabszolutista közigazgatás gyökerestül megváltoztatta a korábbi közigazgatási struktúrát, megszüntette a megyei önkormányzatot és létrehozta a korábban nem létező kerületi igazgatási szintet. Ezzel párhuzamosan a korábbi tisztviselői garnitúra is kicserélődött – legalábbis a járási szinten. Ennek megfelelően azok az alapító tagok, akiket az előbbi korszak alszolgabírói székeiben találtunk, 1849 és 1860–1861 között kikerültek a közigazgatásból. Azokat az alapító tagokat is hiába keressük a Bach-korszak tisztviselői között, akik korábban a vármegye tisztviselői pozícióit töltötték be – alighanem politikai megbízhatóságuk bizonyult „elégtelennek”. Néhány alapító azonban az új rendszerben futott be karriert. A Zala megye közigazgatásának e korszakát feldolgozó Halász Imre szerint: „[h]a összehasonlítjuk a legutolsó (1847-es) tisztújításkor hivatalba lépő vagy címet viselő vármegyei tisztikar és a szegődötték állományát a berendezkedő abszolutizmus hivatali szervezetével, azt tapasztaljuk, hogy a kinevezett tisztviselők nagy része (17 fő, ebből 10 a szakigazgatás) azonos vagy hasonló beosztásban tevékenykedett a szabadságharc előtt is.”²⁰ Az egyesület tagjai közül négyen szerepeltek a reformkori és a Bach-korszakban is irányító tisztikarban. Orosz Ferenc korábbi (1833–1834) egerszegi járási alszolgabíró 1849–1854 között megyei főpénztáros, majd 1854-től 1858-ig cs. kir. főbíró lett. Farkass Imre

¹⁹ Molnár 2000: 76.

²⁰ Molnár 2000: 96.

szintén az egerszegi járás alszolgabírája volt (1834–1840), 1844-ben e járás főszolgabírája, majd 1849-ben cs. kir. főbírója lett. Bogyay József ugyancsak alszolgabíróból (1837–1844, tapolcai járás) lett főbíró (1849–1854, sümegi járás), annak ellenére, hogy – az itt felsoroltak közül egyedül – honvédtisztként részt vett a szabadságharcban. A legfényesebb karriert Bogyay Lajos futotta be – aki 1844–1847 között a tapolcai járás főszolgabírója volt. 1847-ben, a másodalispáni hivatalért folyó küzdelemben alul maradt liberális ellenfelével, Csillagh Lajossal szemben, és ekkor vissza is vonult. 1848–49-ben nemzetőrtiszt, később őrnagy lett, s végül 1849-ben megyefőnökké nevezték ki. „Sajnos, semmilyen adat nincs arra nézve, kinek köszönhette Bogyay Lajos megyefőnöki kinevezését, ám bizonyára jó ajánlólevél volt számára, hogy 1847-ben a konzervatív tábor vezetője volt” – írja Halász Imre.²¹ A neoabszolutista közigazgatásban az egyesület alapító tagjai közül az eddigieken kívül még négyet találunk, Chernel Ignác törvényszéki elnök, Inkey Ádám, Szabó Imre és Sóós Pál a közigazgatási segélyszemélyzet tagjai lettek.

Az 1861-es rövid alkotmányos időszakban, Zalában új tisztikar megalakítására került sor. Az új apparátus azonban a hamarosan bekövetkező politikai változások (az országgyűlés 1861. augusztusi feloszlata) miatt belátta, hogy a vármegeyi autonómia sorsa is megpecsételődött, ezért 1861 novemberében a tisztikar lemondott. E rövid alkotmányos időszak közigazgatási tisztviselői között az egyesület tíz alapító tagját találjuk, közöttük azonban csak öt olyat, aki a provizórium időszaka után, az 1865-ben megalakított új tisztikarban is feltűnt. Az uralkodó 1865-ben gr. Festetics György (szintén az egyesület alapító tagja) személyében új főispánt vezetett ki. Az új hivatalok közül 19-et (többségében al- vagy főszolgabírói pozíciókat) foglaltak el az egyesület tagjai. Tíz olyan egyesületi tagot találunk, aki 1849-ben kiszorulva a közigazgatásból 1861 után került oda vissza (közülük öten csak az 1865-os tisztikarba) korábban elhagyott pozíciójába, vagy annál magasabb szintre. Botka Mihály reformkori alszolgabíró alispán lett, Hertelendy Kálmán (igaz csak 1872-ben) főispán. Horváth Vilmos 1848–49-es alszolgabíró 1861-ben rövid időre visszakapta székét, Inkey Kázmér alszolgabíróból 1865 után főszolgabíróvá lépett elő. Koppány Ferenc egykori első aljegyző, későbbi főadószedő 1861-ben első alispán lett. Molnár Alajos korábbi első alügyészből előbb 1861-ben főügyész, majd 1865-ben főszolgabíró, Nagy Imréből pedig, aki esküdt, majd adószedő volt, alszolgabíró lett. Sümeghy Ferenc, aki 1849 előtt al-, majd főszolgabíró volt, 1861-ben ismét főszolgabíróként szolgált. Skublits László reformkori esküdt 1872-ben tiszti főügyészként tért vissza a közigazgatásba, Sep-tey Ádám 1849-ben alszolgabíróként távozott a tisztikarból, 1861-ben főszolgabíróként tért vissza. Végezetül Tuboly Mihály, aki előbb másodaljegyző, majd szolgabíró végül első aljegyző és főjegyző volt 1849 előtt, 1861-ben szintén visszatérhetett elhagyott pozíciójába.

Az alapítók tekintélyes számban – és rendszerint magas pozíciókban – vettek részt a megye közigazgatásában. Többségük a járási igazgatás felső szintjein talált

21 Molnár 2000: 96.

helyet magának (különösen 1861 után), s csak kevesebben kerültek a vármegyébe, igaz közöttük van a megye első alispánja is, majd a megyefőnök, s 1861 után két első alispán, a főispán, a főügyész és a főbíró is.

Az egyesület alapító tagjai közül 50 fő (az alapító tagok 1/3-a) töltött be valamilyen közigazgatási pozíciót 1867-ig. Az 1849 előtti tisztikarban pozíciót bírók (32 fő, az alapító tagok kb. 21%-a) többsége a járási közigazgatás felső szintjén kapott helyet. Az alapító tagok közül az 1861 után közhivatalt vállalók között is az alszolgabírók száma a legnagyobb, de az 1849 előttihez képest már több főszolga-bíró, és főként: több magas beosztású megyei tisztviselőt találunk.

A rendes tagok

A rendes tagok (összesen 348 fő és két intézmény) közül valamivel több mint 60 főt²² találhatunk meg az 1867-ig felállított tisztviselői karok valamelyikében.

Közülük 25-en a reformkori közigazgatás alkalmazottjai voltak, szinte kizárólag járási szinten. Kevesen kerültek magasabb igazgatási pozícióba, összesen három alszolgabíró és három főszolga-bíró található; jellemzően inkább alacsonyabb szintű és kisebb presztízsű beosztásban álltak: az esküdtek száma a legnagyobb, de találunk egy-egy al-adószedőt, vagy pénztárellenőrt is.

A neoabszolutizmus korában kialakított struktúrában összesen 10 fő vett részt, mind abszolút számát, mint arányát tekintve több tehát, mint az alapító tagok közül. Az is igaz viszont, hogy a rendes tagok között ekkor – a két főbíró (Balogh Károly és Münzberg Ferenc) kivételével – csak a közigazgatás legalsó fokozatain álló tisztviselőket (közigazgatási segédeket, jegyzőket) találunk, illetve a szakigazgatásban egy orvost, a szegődöttek között pedig egy sebészt. Talán ennek is köszönhető, hogy ezek a tagok – minthogy bár kiszolgálták a neoabszolutizmust, de nem kompromittálódtak – később, 1861 után sem feltétlenül szorultak ki a közigazgatásból, sőt akár karriert is befuthattak (mint például a jegyzőből alszolgabíróvá előlépő Bogdán Lajos, vagy az ugyanilyen pozícióba kerülő korábbi közigazgatási segéd Dervarits Kálmán stb.). Arra is volt példa – éppen két orvos esetében –, hogy valaki megszakítás nélkül, az 1840-es évektől kezdve egészen a korszak végéig megtartsa pozícióját.

A rendes tagok közül legtöbben 1861 után kerültek a közigazgatásba: 9 fő csak 1861-ben vállalt tiszte, 12 fő 1861-ben és 1865 után is, 25 fő pedig csak 1865 után. Legtöbben közülük alszolgabírók lettek, de sokan jutottak el a főszolga-bírói pozícióba is. E két csoport mellett legnagyobb számban továbbra is az esküdtek szerepelnek, s ismét kevés a megyei szinten magas beosztásban álló tisztviselő: egy főügyészt, egy főmérnököt, egy főjegyzőt találunk.

Az egyesület tagjainak közigazgatási szerepvállalása jellegzetes mintázatot mutat. Miközben összességében meglehetősen nagy gyakorisággal találjuk őket a korszak

22 Néhány név nehéz beazonosítása miatt egyelőre nem sikerült pontos adatot megadni.

igazgatásában, nyilvánvaló törés következett 1849, majd a Bach-korszakban bekövetkező „kiáramlás” után, de 1861-ben a tagok hamar visszaállították a régi helyzetet. 1861 és 1867 között, vagyis az egyesület működésének első szakaszában ki-nevezett 28 főszolgabíró közül 14 volt az egyesület tagja, és hasonló az arány az alszolgabírók esetében is: az ezen időszak alatt választott 86 alszolgabíróból 38 volt az egyesület alapító vagy rendes tagja. Ezek alapján nem különösebben mérés arra következtetni, hogy az egyesületnek valóban lehetett politikai töltete, s ez az érzés csak erősebbé válik, ha végigtekintjük az 1848-at követő öt országgyűlési választás (1848, 1861, 1865, 1869 és 1872) megyében megválasztott képviselőinek listáját.²³ A kilenc választókörzetből az öt választás során összesen 28 képviselőt küldtek a parlamentbe, ezek közül 15 volt az egyesület tagja (14 alapító, 1 évdíjas): gr. Batthyány Zsigmond (1861, 1872), Botka Mihály (1861, 1865), Csertán Sándor (1848), Csillagh László (1872), Gaál Endre (1869), Glavina Lajos (1848), Gyika Jenő (1848), Hertelendy Kálmán (1865, 1869), Inkey Ádám (1861), Kerkápoly Mór (1869, 1872), Nagy Károly (1869), Sümeghy Ferenc (1861, 1865, 1869), Szabó Sámuel (1861, 1865), Tolnay Károly (1848, 1861, 1865, 1872) és gr. Putheány József (1848). A megválasztott képviselők egytől-egyig a liberális ellenzék tagjai voltak, 1861-ben a Felirati-, ezt követően a Deák-párt tagjai. A tagok politikai állásának gyökereit tovább keresve a reformkori ellenzéki mozgalom eseményeihez jutunk vissza. 1845-ben a nemesek egy csoportja – az ország más megyéihez hasonlóan – Zalában is önkéntes adózással állt ki a közteherviselés elve mellett.²⁴ Az egykori önkéntes adózók közül 64-et találunk az egyesület megalapításakor belépő tagok között: 36-ot az alapítók, 28-at a rendes tagok listáján.

Mielőtt azonban úgy ítélnénk, hogy az egyesület a megye politikai „barlangja” volt, érdemes emlékeztetni rá, hogy a tagok többsége – a hivatalviselés szintjén mindenképp – kívül maradt a politikai életen. Mit tudunk erről a többségről? Egyelőre sajnos meglehetősen keveset, mert az alapításkor felvett jegyzék nem tartalmaz információt sem a tagok birtokára, sem a foglalkozásukra vonatkozóan. A megyei sajtó, a jegyzőkönyvek és az egyesület iratanyagának feldolgozása során eddig kevés adat került elő. Ezeket mégis érdemes ismertetni, belőlük ugyanis legalább halvány képet kaphatunk a nem-politikus tagok nagy csoportjáról. A tagok között számos egyházi férfi szerepelt. Az alapítók között kanonokokat (a Veszprémi Káptalan szolgálóit), egy apátot, illetve egy nagyprépostot, az egyházi hierarchia felső szintjét képviselő tagokat találunk. Az egyesület rendes tagjai között ezzel szemben plébánosokat, lelkészeket, espereseket, alacsonyabb rangú egyházfia-akat láthatunk. Ugyanez a kettősség ismétlődik meg a birtokigazgatásban dolgozó tagok pozícióiban: az alapító tagok között uradalmi ügyészeket, tiszttartót, kormányzókat találunk, illetve egy mezőgazdasági szakírót (aki egyszersmind jószág-kormányzó is); a rendes tagok között számtartókat, jószágkezelőket, egy-egy ispánt és tanítókat. Úgy tűnik mindenesetre, hogy az egyesület politikus arisztokratái és nemesei mellett a tagság másik jelentős csoportja a mezőgazdaság tényleges

23 Balogh 1987: 163–185.

24 Molnár 1996: 1211–1240.

művelőiből, vagy a gazdasági értelmiségből került ki. Kérdés persze, hogy az egyesület irányítására melyik csoport bírt nagyobb befolyással.

AZ EGYESÜLET VEZÉRKARA

Az általam vizsgált időszakban az egyesület alakító tisztválasztásán kívül két tisztújítás volt, így három egyesületi tisztviselői garnitúrát van lehetőségem megvizsgálni: az alapítástól, 1861-től 1863-ig működött, az 1864–1866 közöttit, illetve az 1867–1869 között működött. Az alapító elnök, Oszterhueber József (1792–1869) jogi egyetemet végzett, pusztaszentlászlói birtokos volt. Fizetéssel járó, választástól függő megyei hivatalt soha nem vállalt, ám Deák Ferenc sógoraként mégis a megye legtekintélyesebb személyiségei között tartották számon. 1842-től jórészt ő vezette a Deák-család gazdálkodását.²⁵ Botka Mihály, a második elnök politikus volt, éppen emiatt mondott le 1865-ben posztjáról. Ekkor választották Tapolca (Deák-párti) képviselőjévé, illetve első alispánná, politikai elfoglaltsága mellett nem maradt ideje az egyesület vezetésére. A harmadik elnök Hertelendy Kálmán (1820–1875) szintén jogot végzett, majd 1844–1847 között alszolgabíró lett az egerszegi járásban. A szabadságharcban tisztként szolgált – a szabadságharc bukása után közlegénynek sorozták be, ahonnan 1850-ben szabadt, s lesencetomaji birtokára vonult vissza. 1869-ben a szentgróti kerület képviselőjévé választották, 1872-ben pedig Zala megye főispánjává nevezték ki.²⁶

Az alelnökök közül csak Glavina Lajos (a második periódus első-alelnöke), Inkey László (a második periódus második-alelnöke) és Skublics István (a harmadik periódus második-alelnöke) valamelyest részletes életrajzát ismerem.²⁷ Mindhárman aktív ellenzékiek voltak: Glavina (1806–1885) jogi tanulmányai végeztével előbb hg. Batthyány Fülöp titkára volt, majd Kanizsán lett uradalmi ügyvéd, azután pedig a Batthyány család levéltárnoka lett Kőrmenden. 1848-ban a csáktornyai kerület országgyűlési képviselőjévé választották, ám már 1846-tól a palini belga királyi uradalom kormányzója volt, s aktívan nem is vett részt a szabadságharcban. 1867 után a zalai Deák-párt elnöke, 1880-tól haláláig Zala vármegye főispánja volt. Az ismert négy alelnök közül – ha Hertelendyt is tekintjük –, az ő pályája kötődött legszorosabban a gazdálkodáshoz. Inkey László (1829–1901) és Skublics István (1826–1899), Hertelendyhez hasonlóan az elveszített szabadságharc után, a közélettől való visszavonulás miatt húzódtak birtokára gazdálkodni, s a politikai helyzet megállapodása után visszatértek a közéletbe (Inkey, aki egyébként a Zalavármegyei Nemesi Pénztár elnöke is volt, 1884-ben lett országgyűlési képviselő, Skublics pedig a zalaegerszegi járás főbírája volt 1872-től).²⁸ A jegyzők

25 Életrajzát lásd Gyimesi 1994: 163.

26 Gyimesi 1994: 101.

27 Az első periódus első-alelnöke gr. *Batthyány Zsigmond*, második-alelnöke *Hertelendy Kálmán*, a harmadik periódus első-alelnöke *Séllyey László* volt.

28 A részletesebb életrajzokért lásd Béres 1999: 126, 131, 148.

és pénztárnokok közül egyleti hivatalának ideje alatt csak Nagy Imre (a harmadik periódus első felének jegyzője) vállalt politikai szerepet 1867–1872 között alszolgabíróként; de Svastits Benő (az első két periódus jegyzője) 1869-től főszolgabíró, később főjegyző, majd alispán is lett, Thassy Lajos (az utolsó szakasz pénztárnoka) pedig 1849 előtt volt esküdt és alszolgabíró, végezetül Farkass Dávid (a második periódusban rövid ideig működő pénztárnok) 1881-ben országgyűlési követ lett. A rendelkezésre álló források szerint Fach Gedő (az első két szakasz pénztárnoka) uradalmi tisztartó volt Pölöskén, Farkass Dávid előbb testvére birtokán, Kisjenőn, majd sajátján, Kálócfapusztán gazdálkodott, Svastits Benő pedig politikusként tevékenykedett a megye gazdasága érdekében: „[a]lispánként [...] az ekkor nagy erővel folyó vízszabályozási és ármentesítési munkákhoz kapcsolódva különös gondot fordított a Mura és Dráva védelmi rendszerének kiépítésére, a belvizek levezetésére. Főispánsága idején fölkarolta a hanyatlásnak indult muraközi lótenyésztést, ami a vidék lakosságának jelentős kereseti forrását képezte. Szorgalmazta a kereskedelem fejlődését elősegítő jó utak kiépítését, a vasúthálózat bővítését.”²⁹

A megye birtokos nemesei közül kerültek ki az elnökök és alelnökök, őket a járási–vármegyei igazgatásban is megtaláltunk már: az egyesület irányítása az ő kezükben összpontosul. Az egyesület bürokratikus és finansziális ügyintézője, amely operatív hatalommal nem járt a megyei politikai életben kisebb befolyású, birtokos gazdálkodók kezében volt.

AZ EGYESÜLET MŰKÖDÉSE

Ha az első gyűléseken a „haza közügyei” kerültek is terítékre, az egyesületi működés első eredménye az alakulás évében, 1861-ben tartott általános gazdasági kiállítás volt, amelyet a következő évben szőlőkiállítás követett. A nyílt politikálás ezeket követően kívül rekedt az egyesület falain;³⁰ az alakulás utáni első időszak egyleti tevékenysége az alapszabályban megfogalmazott céloknak megfelelően a megyei gazdaság fellendítését célozta. Az egyesület nyolc szakosztállyal alakult (nemzetgazdászati, földművelési, szőlészeti és borászati, selymészeti, kertészeti, erdészeti, állattenyésztési és gépészeti), ezek voltak hivatottak segíteni a „helyes arányok” kialakítását a megyében.

Az OMGE lapja, a *Gazdasági Lapok* egy éves kényszerpihenő után 1850-ben indult újra, az első számot *Korizmics László*, az OMGE alelnökének vezércikke nyitotta meg, amely tömören összefoglalta azokat a problémákat, amelyekkel 1849-et követően a magyarországi mezőgazdászati szembekeverült: „A magyar föld-

²⁹ Gyimesi 1994: 190.

³⁰ Ami persze nem jelenti, hogy az egyesületi tevékenység apolitikus lett volna. Hogy csak a legnyilvánvalóbb példákat említssem, az egyesületi közgyűlés 1862-ben egyhangúan megszavazta Deák Ferenc tiszteletbeli taggá választását, 1865-ben pedig az egyesület elnökének és tiszteletbeli elnökének vezetésével küldöttség alakult Festetics György ünnepélyes fogadására.

birtokos nem volt soha szigorúbb, veszélyesebb helyzetetésben mint van most: birto-ka, melly kellőn fölszerelve soha nem volt, – elveszté azon csekély eszközeit is, a mellyekkel birt; a robot- és dézsmáért ígért kárpótlás mindedig papiroson álló írott malaszt, a nehéz háború mélyre ható sebeket hagyott; a sok millióra menő papiros pénz megsemmisített; az adó új áldozatokat követel. [...] És birtokosa-ink csak úgy lesznek képesek a szenvedett veszteségekből kiépülni s a következő terheket elviselni, ha gazdaságaik kezelésére, a körülmények által követelt változásokat behozni nemcsak hogy nem vonakodnak, de sőt mindent elkövetnek, mi-szerint maguk s a megváltozott körülmények közé mielőbb helyes arányokat hoz-hassanak”. Ettől kezdve a lap mottója így szól: „Hozzunk mezőgazdaságunkba helyes arányokat!”³¹ Ennek értelmében tekintették feladatuknak a gazdasági egye-sületek szerte az országban, hogy a hagyományos gazdasági eljárások helyett újakat terjesszenek el: szorgalmazták az extenzív, s szinte kizárólag gabonatermelő műve-lés intenzívve alakítását; ösztönözték a gépek és más hasznos mezőgazdasági eszkö-zök elterjesztését, s igyekeztek meghonosítani a legjobban termő fajtákat.

A kitűzött cél érdekében előbb a gazdasági viszonyok, földtípusok és a már tele-pített fajták összeírására, felmérésre lett volna szükség helyi és országos szinten is. A megyei földviszonyok, a tenyésztett állatok és a természetett növények össze-írására Zalában több kísérlet is volt, végül azonban nem készült áttekintő elem-zés. Az egyesület így is igyekezett terepet teremteni az új gazdasági módok és esz-közök megismertetéséhez.

A megyei termékek, termények megismertetésének fórumai a már említett gazdasági kiállítások, illetve a bemutatókkal egybekötött versenyek voltak. A kiál-lításokon pénzjutalommal, illetve dicsérő oklevéllel díjazták a legjobb állatokat és a legjobb borokat. A versenyben való megmérettetés mint a mezőgazdaság ser-kentésének lehetséges eszköze Széchenyitől származott. 1826-ban azzal a céllal alapította meg a „lófuttató egyesületet”, hogy az ott rendezett versenyeken a leg-jobbak megfelelő díjazásban részesülhessenek, s így a lótenyésztést a gazdaság egy nyereséget hozó ágaként honosítsa meg Magyarországon. Ez az egyesület alakult át 1830-ban általános „Állattenyésztő társasággá”, amely „céljául kitűzte a lo-vak, juhok, szarvasmarhák és más háziállatok tenyésztésnek előmozdítását, azt előmozdító eszközök (lóverseny, kiállítás, vásár) istápolását”³² – a célok és a mód-szerek ettől kezdve adottak.

Az ZMGE első évben rendezett kiállítására több mint 900-an voltak kíváncsi-ak, és még ennél is nagyobb érdeklődés fogadta az 1863-ban rendezett lóver-senyt, amelyre a *Zala-Somogyi Közlöny* tudósítása szerint tízezer ember volt kíváncsi.³³ A megye gazdasági alkalmazottainak és kisebb birtokosainak először 1864-ben rendezett szántásversenyt az egyesület földészeti szakosztálya. Ezek a versenyek is sikeresnek bizonyultak, nemcsak a résztvevők számát tekintve, hanem azért is, mert a gazdasági egyesület céljainak megfelelően ilyenkor volt

31 GL 1850. január 3.

32 *Viszota* 1910: 37.

33 *Zala-Somogyi Közlöny* 1863. június 1.

lehetőség a legújabb módszerek és eszközök nagy közönség előtti bemutatására. A kiállításokon és versenyeken egyébként gyakran rendeztek sorsjátékot, amelyeken különféle gazdasági műszereket és eszközöket sorsoltak ki.

Az egyesület irányításával próbáltak alternatív gazdálkodási eljárásokat, új növényeket meghonosítani a megyében. Az egyik legsikeresebb próbálkozásnak a selyemhernyó-tenyésztés bizonyult, amelyhez az egyesület kiépítette a selyemgubók beváltásának és az eperfák nevelésének intézményét is.³⁴ A hagyományos növények helyett a kukorica, illetve a len és a kender termesztését szorgalmazták.

A gazdasági „okszerűség”, a gazdálkodás új módszereinek és eszközeinek megismerése mellett a korszak jelszava volt a „gazdasági értelmesség” növekedésének szükségessége, a „pallérozott mezei gazdák” iránti igény. Nemcsak a földjükből élő, de azt nem művelő nemesek elleni reformkori bírálóat erősödött fel újra; a jobbagyfelszabadítás után a nagybirtokon megnövekedett szakemberhiány is növelte a gazdasági ismeretekben való jártasság szükségességét. A legtöbb esetben – természetesen nemcsak a nagybirtokon, sőt inkább a kisebb gazdaságokban – a mezőgazdaságban dolgozók csupán saját tapasztalataikra hagyatkozhattak, mezőgazdasági képzésben kevesen vettek részt. Az egyesület ezért az oktatás különféle formáinak megteremtésével próbálkozott: „népszerű értesítőket” nyomtattak, „népies módra írt kézikönyvecskéket” állítottak egybe, melyeket szétosztottak vagy megvásárolhatóvá tettek a megye több pontján, mintagazdaságokat állítottak fel, ahol a lehető legtöbb fajta gyümölcsfa, szőlő és más növények termesztését rendszeresítették, megjutalmazták azokat a tanítókat, akik iskoláik mellett kiskertet alakítottak ki, hogy ott a gyermekek megtanulhassák a szakszerű növényápolást.³⁵ Az állattenyésztés terén is jutalmazták a legjobb gazdákat, illetve ínség idején ösztöndíjat adtak azoknak az állatorvosoknak, akik részt vettek és sikert értek el a járványok megfékezésében.

A tagok elméleti tájékozódásához az egyesület szaklapok előfizetésével és egyesületi könyvtár³⁶ felállításával igyekezett hozzájárulni. Az egyesület az első évben a *Gazdasági Lapokra*, a *Magyar Gazdára*, a *Falusi Gazdára* és a *Túldunai Közönyre* (hivatalos címe szerint a *Dunántúli Társadalmi Közönyre*) fizetett elő, ezek mellé került 1862-ben az *Erdőszeti Lapok*, a *Vadász és Versenylap*, a *Kerti Gazdaság* és a *Fehérvári Borászati Lap*. Az egyesület 1865. évi könyvtári beszerzé-

34 Az egyesület költségvetéséből értesülünk arról, hogy a selyemhernyó-tenyésztés támogatására az egyesület a legnagyobb tagsági alapítványt (a pallini uradalom 1000 o.é. forintos befizetését) tette forgóvá: ebből fizette ki az egyesületi tagok beváltott selyemgubóit, illetve tartotta fenn az egyesület perlaki eprekterjét.

35 1868. június 3-án a *Gazdasági Lapok* ismertetést közölt a zalai egyesület oktatási célú tevékenységéről. Eszerint az egyesület (1) „három rendbeli évi ösztöndíjat alapít azon néptanítók részére, kik a községi faiskolák kezelésében, s ezzel összekapcsolva a tanuló ifjúságnak e téreni célszerű oktatásban magukat kitüntetik”. (2) Hasonlóan „ösztöndíjat alapítanak a gyümölcsfa tenyésztési tanulmányokban kitűnt tanulóifjúság részére” is. Végezetül, (3) a „zalaegerszegi központi kertben a nemesítési és egyéb munkálatokat bármikor mindenki megtekintheti, s kívánatra az egyesület kertesze gyakorlati oktatást nyújtani köteleztetik.”

36 Az egyesület 1861–1867 között évenként rendre a következő összegeket különítette el szaklapok előfizetésére: 24–50–50–50–60–nincs adat–80 o.é. forint. Könyvtárfejlesztésre 1863–1865 között évenként 100 o.é. forintot fordítottak.

sei között Lónyay Menyhért, Kautz Gyula és német szerzők művei, továbbá egy Magyarország, illetve Európa vasúthálózati térkép szerepelt, 1866-ban egy állatorvoslással foglalkozó művel és az OMGE kiadásában megjelent *Gazdasági Kistűkör* ötödik kiadásával gazdagodott a könyvtár. Az egyesület könyvtára mindazonáltal nem volt különösebben nagy, 1896-ban mindössze 350 kötet könyvet tartalmazott.³⁷

1863-ban az egyesület, a Somogyi és az Országos Gazdasági Egyesülettel közösen (a kormány támogatása mellett) gazdasági iskola felállítását kezdeményezte Keszthelyen. A keszthelyi Gazdasági Tanintézet 1865-ben nyitotta meg kapuit. Ünnepélyes megnyitójában Péterffy József, az iskola igazgatója maga is a „gazdasági értelmesség” gyarapításának szükségességét hangsúlyozta, és abbéli reményét fejezte ki, hogy intézete sikeresen fog hozzájárulni a szakszerű mezőgazdaság elterjedéséhez. A zalai egyesület nemcsak az iskola felállításához nyújtott segítséget, hanem a továbbiakra is 400 forint félévi részletekben fizetendő támogatást ajánlott fel, s ezen kívül évente egy tehetséges diák ösztöndíjának fizetésére kötelezte magát. Az egyesület a szintén Keszthelyen működő Vincellér Képezdének is alapítója volt, ott két diákot is támogatott évi 50-50 forintos ösztöndíjjal.

Az egyesület nemcsak tagjai részére, hanem ennél tágabb körben, a megye egész közönsége számára igyekezett megteremteni az új gazdálkodási szokások és módszerek megismerésének lehetőségét, s e tekintetben – a fentiek alapján úgy tűnik – sikeresen működött.

A működés feltétele a tagok aktív anyagi támogatása volt, a tagdíjakból származó bevétel volt ugyanis az egyesület egyetlen rendszeres pénzforrása. A tagdíjfizetések vizsgálata visszavezet ahhoz a kérdéshez is, hogy a tagság melyik csoportja jelentette az egyesület jellegadó magját. A tagok három csoportja (alapító, rendes illetve évdíjas) különböző mértékű tagdíjat fizetett. Az alapító tagok az egyszeri nagyobb összegű alapítvány után évi 5%-os kamatot, a rendes tagok közül legtöbben évi 5 forintot, néhányan ennél többet fizettek, az évdíjas tagok úgynevezett „évi ajánlatai” rendszerint 1 és 50 forint között váltakoztak, elsősorban attól függően, hogy magánszemély, intézmény vagy település ajánlatáról volt-e szó.

Az alapító tagok többsége 200 vagy 400 pft-nyi alapítványt tett, ennél nagyobb összeggel csak gr. Batthyány Fülöp (600 pft), a pallini (belga királyi) uradalom (1000 pft), és a bécsi mágnás br. Sina Simon (600 pft) támogatta az egyletet. Ha minden alapító tag befizetette volna az alapítványa utáni évi 5%-os kamatot, ez 1625,5 forintot jelentett volna az egyesületi kasszában évenként. A rendes tagok (összesen 350 fő) túlnyomó többsége (344 fő) évente 5 forintot fizetett. Hárman (Báán Kálmán, Horváth László és Krajner Imre) fizettek évi 10 forintot, egy-egy tag pedig 30 (gr. Batthyány Zsigmond), 45 (gr. Festetics Tasziló), illetve 300 (Zalai Nemesi Pénztár) forintot. A rendes tagdíjakból tehát évi 2125 forint bevétele lehetett volna az egyesületnek. Az évdíjas tagok száma évről-évre változott, ezért a tőlük várható bevételt megbecsülni is nehéz. Az első évben évdíjasként

37 Koczányi 1899: 177.

belépő tagok összesen 301 forintot fizettek, 1862-ben azonban már csak 12 befizetett forintjukat könyvelhette el az egyesület.

1864-ig minden évből megmaradt az összeírás, amelyen az alapítványi kamatok, illetve a tagdíjakat befizetők neveit rögzítették. Az összeírások segítségével 1864-ig nyomon követhető, kik fizették be a tagdíjat. Az alapító tagok közül viszonylag sokan (39-en) 1861–1864 között minden évre befizették alapítványuk kamatait, a rendes tagok között csak három olyan volt, aki mind a négy évben befizette a tagdíját. Ismét azt találtuk tehát, hogy – ahogyan Tuboly Victor, az egyesület rendes tagja is írta a *Zala–Somogyi Közlönyben* – „gazdasági egyesületünk alig néhány megyei család által tartatik fen”, ez a néhány család pedig az alapító tagok sorait erősítette.

* * *

A Zala Megyei Gazdasági Egyesületet a megye arisztokratái és birtokos nemesei hozták létre, a birtokos gazdák és a szakértelmiségi réteg támogatása mellett. Az egyesületet irányító és anyagilag fenntartó csoport az alapító tagoké volt, akik a megye régi nemesei közül kerültek ki, s a legnagyobb gazdasági, és társadalmi-politikai befolyással rendelkeztek. Ezt bizonyítja a tagok közigazgatási és politikai részvételének vizsgálata. Fontos ugyanakkor, hogy az egyesület működése nem politikai tevékenységben nyilvánult meg. Erre ugyanis alig volt mód, hiszen a kormány a gazdasági egyesületek céljait az ország érdekében támogatta ugyan, de működésüket szigorú határok közé szorította; vagyis az egyesület nemcsak hogy az országos, de még a kormány érdekkörébe tartozó helyi döntéshozatalba sem tudott beleszólni. Így utasította vissza a helytartótanács a járási fiókbizottmányok felállításának ötletét, s így fulladt kudarcba az egyesületnek az a kísérlete is, hogy a vasúthoz közeli mellékutak állapotát kijavítsa. Az egyesület nemzetgazdasági osztálya kidolgozott ugyan egy indítványt a karbantartási munkálatokról, a főispán-helyettes azonban visszautasította azt, mondván „feltűnő és szabályellenes [...] a szakosztálynak a megyei közlekedési utvonalak rendezésére vonatkozó tetteleges intézkedése, mivel az hatósági intézkedés tárgya.”³⁸ Az egyesület csak véleményező jogkörrel rendelkezett, azzal is kizárólag felkérésre, egyébként csak kérelmezőként működhetett.

A megyei gazdaságpolitikai irányításba valamivel több sikerrel próbált beavatkozni az egyesület. Sikertült például – igaz nem kizárólag az egyesület közbenjárására – néhány muraközi községnek visszaszereznie a dohánytermeléshez való jogot, illetve az egyesület indítványt írt a Helytartótanácshoz a Balaton-meléleti szőlősgazdák négyévi adómentességét kérve, és kidolgozta a „mértéken túli koldulás meggátolásáról” szóló javaslatát.³⁹ A mezőgazdaság védelmében többször is segélycsomagot indítottak útnak az alföldi gazdák részére, vagy kiállítást rendeztek, melynek bevételéből szintén az ország más területén élő és ínségbe

38 ZML X. 107. Jegyzőkönyv: 1864. szeptember 28.

39 ZML X. 107. Jegyzőkönyv: 1866. március 20.

jutott gazdákat támogatták. Az országos vagy megyei szintű döntéshozatal és igazgatás mellett tehát a gazdasági egyesület nem politikai szereplőként, de a döntéshozás – olykor tekintélyesebb, máskor kisebb súlyú – tényezőjeként jelent meg.

Az eddigi kutatás eredményei szerint a ZMGE 1867 előtti működése elsősorban a gazdaság fellendítését célzó tevékenységet illetően volt sikeres. Ha így áll a helyzet, akkor a korszak végén vajon miért mégis az egyesület politikai szerepét hangsúlyozta a publicisztika? Bár láttuk, hogy a tagok nagy része vállalt pozíciót a megyei közigazgatásban illetve, hogy a megye országgyűlési képviselői az egyesület tagjai voltak, tehát a tagoktól nem állt távol a politikálás, az eddig megvizsgált egyesületi jegyzőkönyvekben mégis csak alig-alig bukkanunk olyan vitára, amelynek – szűk értelemben véve – politikai vonatkozása is van.

Ahhoz, hogy a felszín alatt bujkáló – ám a kortársak szerint jellegadó – politikai működést tetten érjük egyrészt a tagok személyenkénti vizsgálatára, közéleti tevékenységük feltérképezésére, illetve a tagok közötti kapcsolatok kutatására van szükség. Így például annak vizsgálatára, hogy milyen direkt, vagy indirekt módszerekkel próbált az egyesület a megyei politikába avatkozni, vagy hogy álltak-e, s ha igen milyen személyes- vagy csoportérdekek az egyesületi tevékenység mögött. Másrészt fontos a kutatás időbeli kiterjesztése is. Gorove István földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter 1868-ban hívta össze az ún. első gazdaságkongresszust, melyet a későbbiekben továbbiak követtek, így egyrészt szervezetesebbé vált az országban működő egyesületek közötti hálózat, másrészt viszont az egyesületek veszítettek autonómiájukból, amennyiben a kormány működésüket most már nyíltan is vigyázta. Ráadásul a dualizmus politikai intézményrendszerének kiépülésével lehetőség nyílt az aktív, politikus közélet fellendítésére, az egyesület – vélt vagy valós – sáncai mögül való előmerészkedésre. További kutatások feladata megválaszolni a kérdést, hogy mindezek a változások hogyan hatottak az egyesületi tevékenységre.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár

D 2 K. K. Ministerium des Innern. Akten „Ungarn” und „Woiwodina”

Zala Megyei Levéltár

X. 107: a Zala Megyei Gazdasági Egyesület iratai

Dunántúli Társadalmi Közlöny 1861–1863

Gazdasági Lapok 1850, 1857–1869

Zala–Somogyi Közlöny 1862–1868

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Molnár András (szerk.) 2000: *Zala megye archontológiája 1138–2000*. Zalaegerszeg
- Balogh Elemér 1987: Országgyűlési választások Zala vármegyében 1861–1872. In: *Zalai Gyűjtemény* 26. 163–185.
- Béres Katalin (szerk.) 1999: *A szabadságharc emlékei Zalában 1848–1849*. Zalaegerszeg
- Bősze Sándor 1997: Zala megye dualizmus kori egyesületi katasztere. In: *Zalai Gyűjtemény* 42. 118–236.
- Gazdasági egyesületek monográfiái. Az 1896-ik évi ezredéves országos kiállítás alkalmából.* 1896. Budapest
- Gyimesi Endre (szerk.) 1994: *Zalai életrajzi kislexikon*. Zalaegerszeg
- Hunfalvy János 1862: *Magyarország különböző egyletei*. Statisztikai közlemények. 4. köt. 1. füzet. Pest
- Koczányi Béla 1899: *Magyarországi társas- és közművelődési körök, kereskedelmi-, ipari-, és gazdasági szakegyletek, dal- és zeneegyesületek czímtára*. Kassa
- Molnár András 1996: „A zalai ágyúzás”. *Századok* 5. 1211–1240.
- Vargha Gyula (szerk.) 1878: *Magyarország egyesületei és társulatai*. Hiv. Stat. Közlemények. Pest
- Viszota Gyula 1910: *Széchenyi és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület*. Budapest.

Heltai Gyöngyi

A „vendégjáték rítus” kockázatai

A Csárdáskirálynő Romániában 1958-ban

„a »Hajmási Péter«-t a közönség együtt harsogta az együttesel [...] a kolozsvári magyarok részéről megnyilvánuló túlzott, nem kis mértékben sovíniszta-nacionalista ízű szimpátiát a románok nem nézték jó szemmel”¹

A színházi vendégjátékok, és általában a nemzetközi kulturális kapcsolatok 1949 után irányukban, jellegükben és funkciójukban is átalakultak, a társadalmi lét egészét átható politikai propagandakampány egyik elemévé degradálódtak. Egy, a Szovjetunióból transzferált és az államosított színházakban vaskézzel alkalmazott művészeti modellt vált kizárólagosan érvényessé, melynek értelmében a színház elsődleges feladata a gyökeres politikai, társadalmi átalakítás szolgálata. Míg korábban a nemzetközi kulturális kapcsolatok hagyományosan üzleti alapúak és nyugati irányúak voltak, az ötvenes évek első felében a magyar kultúra erre központilag kijelölt követői a Szovjetunióban és a népi demokráciákban léptek fel, leggyakrabban a frissen elsajátított esztétikai-politikai kánon, a szocialista realizmus terén szerzett jártasságukat demonstrálva. Mivel a nemzetközi színházi kapcsolatok 1949-től döntően államközi egyezmények keretében bonyolódtak, a vendégjátékokat kvázi kötelező jelleggel rituális – formalizált, ismétlődő, az előadástól független, politikai üzenetet hordozó – nyilvános akciók, gesztusok szegélyezték. Ilyen volt a társulatok ünnepélyes fogadása és búcsúztatása, az ajándék-, és tapasztalatcsere, az üzemlátogatás, a barátsággyűlés, a munkás–művész találkozó. E nem spontánul szerveződő, a kor meghatározó ideológiáit – a „testvérnépek megbonthatatlan barátságát”, és a „proletár internacionalizmust” – akciókban megjeleníteni hivatott, önmagukban is teátrális események jelentősége gyakran felülmúlta az előadásét. E hangsúlyeltolódás a vendégjáték-politika komponensei irányába annál könnyebben bekövetkezhetett, mivel az ötvenes évek első felében – a befogadók igényeire fittyet hányva – általában nem kipróbált sikerdarabokat, vagy klasszikusokat szerepeltettek e külföldi bemutatkozásokon, hanem a szovjet ideálmodellt másoló, az új ideológiához való alkalmazkodást demonstráló szocialista realista műveket.

¹ Magyar Országos Levéltár (= MOL), Külügyminisztérium (= KÜM) Admin. Románia 1945–1964., XIX-J-1-k, 24. d, 18/d. 002999/1–1958. (Keleti Ferenc bukaresti nagykövet szigorúan titkos jelentése a Külügyminisztériumnak.)

Volt e vendégjátékoknak egy másik, szintén az előadásokat szegélyező rituális kísérőelemekhez kapcsolódó politikai funkciója is. Nevezetesen, hogy eme ünnepélyes külsőségek, a maguk szimbolikus nyelvén mindig pontosan jelezték az egyes népi demokráciák közti aktuális erőviszonyokat. Ezt támasztják alá a vendégjátékokkal foglalkozó diplomáciai jelentések, melyek rendszerint az előadás sikerének értékelésénél nagyobb terjedelemben taglalják, hogy magas rangú helyi politikusok mekkora szívéllyel fogadták a magyar társulatot, s milyen rendezvényekben öltött testet a vendégszeretet. Lényegében e rituális barátság-gesztusokkal kinyilvánított megbecsülés nagyságán mérték a vendégjáték politikai sikerét.

E rendszer logikájából következett az is, hogy a vendégjátékokhoz kapcsolódó esetleges politikai, nemzetiségi, művészi, kulturális feszültségekről a nyilvános fórumokon – sajtóban, élménybeszámolóokban – hallgatni kellett, a testvérnépek megbonthatatlan barátságának ideálképét az esetenként rút valóság nem veszélyeztethette. A bonyodalmakról csak a titkos jelentések adtak hírt. Pedig könnyen belátható, hogy mennyi kockázatot rejthetett például egy anyaországi színház erdélyi bemutatkozása. E cikkben épp egy efféle, nem tipikus, az államközi „vendégjáték rítust” megtörő szereplés botrányba fúlásának okait tárom fel, magyar levéltári forrásokra támaszkodva.

A problémák azzal kezdődtek, hogy a Fővárosi Operettszínház 1958-as romániai vendégszereplésekor mind a darabválasztás, mind az egyik helyszín rendhagyó volt. Ekkor ugyanis már nem szocialista realista drámát, hanem operettet játszottak, mi több, a háború előtti pesti bulvárt reprezentáló *Csárdáskirálynő* átdolgozott változatát mutatták be. Ez azért is meglepő, mivel az államosítás után a magyar színházi hagyománynak épp e legéletképebb, a kozmopolita szórakoztatóiparba tagozódó válfaját támadták a leghevesebben. Az 1916-os premierjétől nemzetközi elismertségnek örvendő Kálmán-operett szocialista kontextusban való „rehabilitálását” csak részben magyarázza, hogy librettóját az 1954-es pesti felújításra – Gáspár Margit színigazgatónő kérésére és ötlete alapján – alaposan átdolgozta, mondhatni „osztályharcosította” Békeffi István és Kellér Dezső. A cikkben választ keresünk arra, miért ragaszkodtak a román vendéglátók pont e darabhoz, s egyáltalán, a vendégjáték hogyan illeszkedett az 1956 utáni román–magyar kapcsolatokba. A tágabb politikai kontextusra kitekintve próbáljuk tehát értelmezni a *Csárdáskirálynő* kolozsvári előadásait kísérő botrányt, mely – paradox módon – a túl nagy közönségsiker miatt tört ki.

Nézőpontunk merít Csáky Móric *Az operett ideológiája és a bécsi modernség* kapcsolatát vizsgáló könyvének szemléletmódjából, mely a „kontextusba visszahelyezés” módszerével,² komplex kulturális szöveggént, a monarchiabeli mentalitásnak nemcsak tükréként, hanem alakítójaként, a regionális kulturális emlékezet

2 „»Kontextusba való visszahelyezés« során egy kulturális jelenséget, illetve terméket, mint például egy festményt, egy költeményt vagy egy zenedarabot nem csak belső jegyei alapján, azaz nem csupán az adott műből, (»műközpontúan«) értelmezzük, hanem egész társadalmi–kulturális kontextusa segítségével. Ez először is feltételezi azt, hogy a művészi alkotás része annak a »szövegnek«, amelyet egy kultúra egésze alkot» (Csáky 1999: 20).

egyik lényegi komponenseként vizsgálta az 1900-as évek legnépszerűbb színházi tömegkultúra műfaját, az operettet, majd annak átértelmeződéseit 1918 után.³ E Csáky által kimunkált művelődéstörténeti perspektívából nézve még izgalmasabb témának tűnik a kolozsvári botrány. Újabb bizonyítéka ez ugyanis az operett hosszú távú élet- és adaptációs képességének, amennyiben a *Csárdáskirálynő* 1958-ban, az egykori magyar városban a szomszéd népi demokrácia szocialista színházművészetének reprezentációjaként arat újabb diadalt, még hozzá a bécsi operett hagyományt nosztalgikus szinten továbbvivő, két háború közti pesti „operett ipar”⁴ egyes sztárjainak – Honthynak és Felekynek – előadásában.

Esettanulmányunk támaszkodik Assmannak, az értelem hagyományozása-ként definiált kulturális emlékezet működésével kapcsolatban leírt azon megfigyelésre is, hogy határhelyzetekben, elnyomás, idegen uralom alatt a kollektív emlékezet közösségfenntartó ereje⁵ megnyilvánulhat a hagyomány valamely közismert produktuma (esetünkben a *Csárdáskirálynő*) nyilvános megjelenítése által is. Feltételezésünk szerint 1958-ban Kolozsváron, részben az általunk a dolgozatban jelzett nemzeti és politikai feszültségek miatt, ennek a monarchiát idéző, „magyar” motívumokat nyilvánosan felelevenítő előadásnak a tüntető sikere, illetve a társulatot fogadó spontán szeretet-megnyilvánulások valójában a politikai tiltakozás eszközei voltak a véleménynyilvánítás egyéb eszközeitől megfosztott kulturális–nyelvi közösség számára. Mielőtt azonban a kolozsvári botrányról szólnánk, érdemes kitérni arra, hogy egy magyar színház miért vendégszerepelt alig két évvel 1956 tragikus eseményei után Romániában épp a hatásos és cinikus *Csárdáskirálynő*-vel? Ennek megértéséhez utalnunk kell a vendéjáték politikai előzményeire, a magyar–román viszony forradalom utáni alakulására.

A ROMÁN KÜLPOLITIKA SZEREPE A KÁDÁR-KORMÁNY MEGERŐSÍTÉSÉBEN

Tanulmányok, dokumentumgyűjtemények sora tárta fel, hogy 1956 után a Kádár-rezsim egyik legaktívabb támogatója a román pártvezetőség volt.⁶ Egy magas rangú

3 „Ha megfontoljuk továbbá, hogy az 1900 körüli évek operettje a városi népesség széles rétegeinek egyik legkedveltebb szórakozási formája volt, akkor belőle ezen társadalmi rétegek képviselőinek tudatára is következtethetünk. Ezen kívül, elmélyült elemzések segítségével olyan szemléletmódokat is felfedezhetünk, amelyek nemcsak városokban, hanem egy egész európai régióban is jelen voltak, és amelyek jelentőségüket kulturális emlékezetként egészen máig megőrizték. Számos operett zenei kifejezésformáiban és tartalmaiban olyan kulturális összefüggések érzékelhetők ugyanis, amelyek keletkezésük idejének egyéni és kollektív önrítelmezése számára, valamint, átvitt értelemben, egészen jelenünkig hatóan jellemzőek lehetnek” (Csáky 1999: 8).

4 „Már a XX. század elején kifejlődött a későbbi musical- és filmtermeléshez hasonlatos „operett-ipar”, ami nem annyira a minőséget, mint inkább a hasznot tartotta szem előtt, és egyúttal természetesen a közönség meglévő szórakozási igényét is kielégítette” (Csáky 1999: 31).

5 „Ami az egyes individuumokat „mi”-vé kovácsolja, nem más, mint a közös tudás és önelképzelés konnektív struktúrája, amely egyfelől közös szabályokra és értékekre, másfelől a közösen lakott múlt emlékeire támaszkodik” (Assmann 1999: 16).

6 Rainer 1999; Retegan 1997; Méray 1989; Ember 1989; Szereda–Sztikalin 1993.

román politikusokból álló küldöttség már november 22-én Budapestre érkezett, „megvitatták a »Nagy Imre-ügyet«” – amiben a románok közvetíteni próbálnak a szovjet és jugoszláv álláspont között –, az állam- és pártszervezet újjáépítését a Kádár-féle „forradalmi munkás- és parasztkormány” irányításával.⁷ A román delegáció tagjai, a szovjetekkel válllvetve erősítették Kádár elszántságát a korábbi szövetségeseivel való leszámolásban.⁸ A Nagy Imre kormány jugoszláv követségen menedékjoggal tartózkodó tagjainak sikertelen – lemondásra felszólító – meggyőzési kísérlete után Kádár és Gheorghiu-Dej megegyezése tette lehetővé, hogy a csoport tagjait 1956. november 23-án a szovjetek erőszakkal Romániába szállítsák. Egy nappal korábban Nagy Imrét egykori moszkvai ismerőse, Roman Walter KB tag próbálta rábírn a lemondásra, s az MSZMP támogatásának deklarálására.⁹ Elszigetelésük, az instabil magyar politikai közéletből való kiiktatásuk elősegítette a Kádár kormány erősödését, támogatta a civil és értelmiségi ellenállással szembeni harcát. 1957 januárjában Kádár már árulónak nevezte Nagy Imrét, letartóztatását kezdeményezte, s a román államtól a menedékjog visszavonását kérte a „súlyos bűntettekkel gyanúsított” Nagy Imre csoport egyes tagjai esetében. Chivu Stoica 1957. április 10-i, Kádárnak írott válaszlevelében¹⁰ késznek mutatkozott a kérés teljesítésére, majd a romániai konspirációt mindenben segítve megszervezték, hogy a csoport meghatározó tagjait a magyar belügyesek 1957. április 17-én letartóztassák.

Gheorghiu-Dejjel Kádár a magyar vendégjátékot megelőző két évben többször is találkozott: az 1956. november 22-én kezdődő látogatás során Gheorghiu-Dej bejelentette, hogy Románia segéllyel is támogatja az új magyar hatalmat. 1957. január 1-je és 4-e között a román párt vezetője részt vett Budapesten a munkáspártoknak a magyarországi és nemzetközi helyzetről tartott tanácskozásán, melyen szintén kiállt a Kádár kormány mellett, s az „ellenforradalommal” való leszámolást követelte. Nagy Imréék elítélése előtt néhány hónappal, 1958 februárjában pedig magyar delegáció látogatott Bukarestbe és Marosvásárhelyre.

A vendégjáték eseményeinek értelmezésekor tehát figyelembe kell venni, hogy a Fővárosi Operettszínház 1958. március 10-én kezdődő bukaresti és kolozsvári vendégjátéka egy olyan időszakot követett, melyben Kádár a legjelentősebb segítséget a szovjetek után Romániától kapta. Másrészt fontos annak tudatosítása, hogy miközben 1958 márciusában, Bukarestben Kálmán Imre dallamain andalodott a román politikai elit, a Nagy Imre csoporthoz tartozó családtagok

7 Retegan 1997: 134.

8 Malenkov, Szuszlov és Arisztov örömmel konstatálják Moszkvába küldött, november 24-i jelentésükben Kádár határozottabbá válását. „Dej, Chivu Stoica és Bodnaras elvtársak igen hasznos munkát végeztek. Nemcsak Kádár elvtárral, de a KB tagjaival is beszélgettek. Ezt megelőzően részletes véleménycserét folytattunk. Kiderült, hogy a magyarországi ügyekkel, a reakció ellen folytatott harc legfőbb intézkedéseinek kérdéseivel, a párt újjáalakításával, a vezetés konszolidálásával és a vezetés szilárdságának biztosításával kapcsolatban teljes a nézetazonosság közöttünk” (Szerecsen-Sztikalin 1993: 176–177).

9 E meghiúsult kísérletről tudósít Nagy Imre Donáth Ferencnek küldött feljegyzése (Ember 1989: 45).

10 Huszár 2002: 78.

még házi őrizetben voltak Romániában. Nem tudták, hogy 1958. január 28-án a budapesti ügyészség vádat emelt Nagy Imre és csoportja ellen, nem értesültek a február 6-án megkezdődött, majd félbeszakadt tárgyalásukról, s arról sem hallottak, hogy Losonczy Géza már 1957. december 21-én meghalt a vizsgálati fogságban. A magyar fél 1958-ban többféle értelemben is adósa, lekötelezettje volt a román hatalomnak. Tehát annak kívánságait, a romániai magyar kisebbség számára hátrányos intézkedéseit is tolerálnia kellett.

AZ OPERETTSZÍNHÁZ VENDÉGJÁTÉKA

A Csárdáskirálynő – mint kultúrdiplomáciai eszköz – leértékelődése 1956 után

Eme abszurd időzítésű vendégszereplés ugyanakkor csak egy állomása volt a kulturális kapcsolatok szimbolikus nyelvén is bonyolódó, a romániai magyar kisebbség aktuális helyzetétől soha nem független magyar–román pozícióharcnak. Hogy e küzdelem dinamikájába beleláthassunk, kövessük a két ország közti színházi kapcsolatok történetét 1956 elejétől. Akkor, a Nagy Imre miniszterelnökségét, majd háttérbe szorítását követő instabil hatalmi és gazdasági helyzetben a magyar fél nem ambicionálta a kulturális csereegyezmény kvótáinak kitöltését. Egyszerűen nem volt pénz a román–magyar barátság színházi vendéjátékkal való demonstrálására, s nem mutatkozott sürgető politikai szükség sem e költséges rituális eseménysor magyarországi lebonyolítására, melyhez 1956 elején már nem volt biztosítható az elvárások szerint reagáló közönség sem. E hezitálásról tudósít az a szigorún titkos feljegyzés,¹¹ melyben Rubin Péter informálja a Külügyminisztériumot a budapesti Román Nagykövetség titkárával, Benkő elvtársnővel folytatott 1956. június 4-i találkozójáról, ahol közölte vele, hogy a magyar fél – költségvetési okok miatt – nem tudja megvalósítani a prózai színházak tervezett cseréjét, mert ahhoz 400.000 Ft póthitelre lenne szükség. Az, hogy a jelentés nyíltan utal a vendéjátékokkal járó közönségszervezési és anyagi gondokra, önmagában a Révai minisztersége idején konstruált új nemzetközi kulturális kapcsolati modell funkcionális zavarairól tudósít. Abban is egy, az 1956 eleji magyar realitásokhoz immár jobban alkalmazkodó „jobboldali elhajlást” érhetünk tetten, hogy a magyar fél a román szocialista realista színműirodalom fejlettségét demonstráló dráma helyett, zenés előadás meghívását szorgalmazza.¹²

11 MOL, KÜM. Admin. Románia (1945–1964), XIX-J-1-k, 23. d. 18/c. 025/11/8-6.

12 „Javasoltam, hogy esetleg valamilyen zenei jellegű színházat, operát, vagy operettet küldjenek cse-re alapon Magyarországra, mert ennek nagyobb közönségsikere volna és így a ráfizetést el lehetne kerülni. Benkő elvtársnő szemmel láthatólag kedvetlenül fogadta közlésemet és az iránt érdeklődött, miből tevődik össze a nagy összegű ráfizetés, illetve, mi kerül 400. 000 Ft-ba [...] Benkő elvtársnő hangsúlyozta, hogy döntésünk nem fog jó hatást kiváltani, s valamilyen kompromisszumos megoldást tanácsolt.” (MOL, KÜM., XIX-J-1-k, 23. d. 18/c. 025/11/8-6.)

1956 júniusában tehát a magyar félnek nem kellett feltétlenül a román ígényekhez alkalmazkodni, sőt láthatólag maga kívánt feltételeket szabni. A zenés előadás, mint sikergyánús alternatíva ötlete onnan is eredhetett, hogy épp a fenti levél keletkezése előtt fél évvel, 1955. december 24-e és 1956. január 30-a között aratott a Fővárosi Operettszínház fergeteges közönség- és diplomáciai sikert a moszkvai és leningrádi színpadokon, elsősorban a *Csárdáskirálynő* adaptációval.¹³ A társulat, hazatérte után elnyerte a Munka Vörös Zászló Érdemrendet, az indoklás szerint „a magyar színházi kultúra fejlesztésében elért kiemelkedő eredménye elismeréséül”, Honthy Hanna pedig Munka Érdemrendet kapott. Valószínű tehát, hogy a zenés színházi szórakoztatás e frissen felfedezett kultúrdiplomáciai potenciálja is tükröződött a románoknak tett magyar javaslatban.

A két ország közti erőviszonyok azonban 1956 októbere után alapvetően megváltoztak, s ez a magyar fél kulturális kapcsolatok terén érvényesülő érdekvényesítő képességének romlásán is lemérhető. Arról, hogy az előnyösebb román pozíció nem maradt kihasználatlan, Dr. Nyáry Lászlónak, a Művelődésügyi Minisztérium színházi osztálya helyettes vezetőjének 1958. február 7-én írott jelentése tanúskodik.¹⁴ A címzett a kulturális és a színházi ügyek új irányítója: Aczél György miniszterhelyettes. Nyáry beszámol arról, hogy az operettszínház üzemigazgatójával Bukarestbe utazott a magyar–román kulturális egyezmény 1958. évi munkaterve színházi vonatkozású kérdéseinek megtárgyalására. Fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a *Csárdáskirálynő*höz a románok ragaszkodtak, a magyarok eredménytelenül javasoltak helyette prózai előadást. (Lám, milyen gyorsan fordult a kocka 1956 elejéhez képest, mikor a magyarok utasították vissza egy román prózai előadás fogadását.)

„A kérésnek megfelelően a *Csárdáskirálynő* kerül előadásra. Ez alkalommal is meg kell állapítanunk, hogy helyesebb lett volna a Nemzeti Színház, vagy a Madách Színház szerepeltetése. Ez mind kultúrpolitikai, mind művészi szempontból indokoltabb lett volna, és méltóbban képviselte volna a magyar színházművészet érdekeit. Természetesen később, az említett színházak után, nem lett volna akadálya az Operettszínház kiküldésének sem.”¹⁵

Hogy milyen okok miatt ellenezte most az egy évvel korábban a Szovjetunióban még oly jelentős diplomáciai sikert arató *Csárdáskirálynő* kiküldését a magyar fél, csak találgathatjuk. A szocialista korszak legnagyobb hazai és nemzetközi sikerét arató előadása iránt megnyilvánuló heves hatalmi ellenszenvben kétségtelenül tetten érhető az 1956 utáni kultúrpolitikai irányváltás. Az Aczélhoz kapcsolható törekvés értelmében egyre inkább csak az elit kultúrába tartozónak vélt „haladó, modern” színházi műfajokat támogatták, nem tekintve többé érvényesnek

13 Ennek jelzésére csak annyit, a vendégjátékot záró moszkvai előadást megtekintette Vorosilov, Kaganovics, Mikojan, Szaburov, Szuszlov, Hruscsov és Sepilov. Programjukban szerepelt még egy szovjet és egy kortárs magyar operett is, de azok nem váltottak ki különösebb visszhangot.

14 MOL, Művelődésügyi Minisztérium (= MM) Aczél György miniszterhelyettes iratai, XIX-I-4-aaa, 50. d. 62. tétel.

15 MOL, MM, XIX-I-4-aaa, 50. d. 62. tétel.

a szocialista realizmus azon, Révai minisztersége idején vallott értelmezését, mely a politikai propagandafunkció hatékony felvállalása miatt „elnézte” az átpolitizált tömegkultúra műfajoknak – többek közt az operettnek – kozmopolita, kispolgári eredetüket.

Az ellenzés indokaként szolgálhatott, hogy az 1956 után kényszerűen reálpolitikus magyar illetékesek megérezték, milyen abszurd, ízléstelen egy nemzeti tragédia után, akasztások, széleskörű megtorlások¹⁶ idején a frivol vidámságot sugalló *Csárdáskirálynő*-vel szerepelni a szovjet birodalmi *status quo* fennmaradását, az össznépi ellenállás letörését aktívan segítő szomszéd színpadán. Esetleg annak veszélye is felrémlett előttük, milyen potenciális veszélyekkel járhat a közismert operett, háború előtti pesti sztárokat felvonultató előadása a magyar színháztudomány egyik bölcsőjében, Kolozsváron. Tény, hogy a *Csárdáskirálynő* eredeti változatát számtalanszor játszották Erdélyben, ahol 1945 előtt Honthy is többször vendégszerepelt.¹⁷ Mi több, a Fővárosi Operettszínház igazgatója – az 1956-ban lemondott Gáspár Margit helyére kinevezett – Fényes Szabolcs zeneszerző is nagyváradi csodagyerek volt egykoron. Ez az „interkulturális csere” tehát épp a műsoron szereplő operett korábbi, felejtésre ítélt korszakokat idéző nosztalgijával, a Honthy–Feleky féle szórakoztató színházi stílusnak a kolozsvári nézők „elvárás horizontjába”¹⁸ tartozásával jelenthetett potenciális veszélyt.

A *Csárdáskirálynő*-höz való ragaszkodásban olyan presztízsszemponthoz is közeledhettek, hogy a Kádár-rezsim megerősítésében nyújtott segítségéért cserébe a román fél is igényt tartott a nemzetközi visszhangot kiváltó moszkvai vendégszereplés sláger-előadására, kerüljön az akármennyibe a magyaroknak. A forradalom után ugyanis a pénzügyi nehézségek is jelentősek voltak. Egy 1957. május 13-i irat tanúsága szerint épp azt vizsgálta a Művelődésügyi Minisztérium, miként faraghatnák le a színházaknak nyújtandó állami támogatás összegét: a helyárák emelésével, a ruhatári díjak újbóli bevezetésével és „racionalizálással” (ami elbocsátást jelentett). Először tizenhétmillió forintos csökkentést irányoztak elő,¹⁹ ám a helyáremelést – a politikai helyzet bizonytalanságára hivatkozva – végül elhalasztották.

Egy 140 tagú – zenekart, tánckart magába foglaló – társulat romániai turnéjának finanszírozása 1958-ban tehát bizonyára nem hiányozott a magyar félnek. Dr. Nyáry a már említett jelentésben ki is tér a költségek lefaragása érdekében tett intézkedésekre.

16 Csak a román magyar tárgyalások előtti két hónapot például véve: kivégzik Pálkás (Pallavicini) Antal őrnagyot, tisztázatlan körülmények között meghal a börtönben Losonczy Géza, halálra ítélik Földes Gábort és hat társát, kivégzik Iván Kovács Lászlót, Brusznai Árpádot, a Veszprémi Nemzeti Bizottság elnökét, vádat emelnek Nagy Imréné ellen (Varga 1990).

17 1933-ban például Nagyváradon lépett fel nagy sikert aratva, jelenlegi igazgatója, Fényes Szabolcs *Maya* című operettjének címszerepében (Indig 1991: 246).

18 A színházban, mint az összes többi előadó-művészetben, a befogadás a néző „elvárás horizontja” (Jauss) – vagyis a számára ismert kódok összessége – által meghatározott.

19 MOL, MM, Aczél György miniszterhelyettes iratai, XIX-I-4-aaa, 48. d., 51. tétel („A Színházművészeti Tanács javaslata a színházak átszervezésére és vezetésére”). Végül 3,5 millió forinttal csökkentették a színházak állami támogatását.

„Biztosítani szeretnénk, hogy az Operettszínház romániai vendégjátéka államunknak jelentősebb anyagi megterhelést ne jelentsen. Ezért tárgyalásokat folytattunk a színház vezetőségével, melynek eredményeképpen biztosítják, hogy mind az Operettszínház, mind pedig a Blaha Lujza Színház a vendégjáték alatt is tart rendszeres előadásokat. A színház vezetősége úgy tervezte, hogy csak a Blaha Lujza Színházban játszik a vendégjáték ideje alatt. Ez azonban több mint 400.000 Ft bevételi kiesést jelentene, amit nem vállalhatunk. A színház igazgatóját sikerült meggyőzni arról, hogy, ha feszített munkával is, de biztosítani lehet az Operettszínházban is a rendszeres előadásokat.”²⁰

A „vendégjáték rítus” zavartalan végbemenetele Bukarestben

Az Operettszínház társulata, élén Honthy Hannával és Feleky Kamillal, a magyar pártküldöttség február 20–28-i látogatása után kevesebb, mint egy hónappal, március 10-én megérkezett Bukarestbe. A *Csárdáskirálynőt* – az alább idézendő diplomáciai beszámolóból kiolvashatóan – a moszkvaihoz hasonló, a nemzetközi kulturális kapcsolatokban szokásos léptéket meghaladó elismerés fogadta.²¹ A társulatot a Kulturális Kapcsolatok Intézetéből kísérő Buzás Ferenc 1958. április 1-én a Külügyminisztérium Román referatúrája részére továbbított jelentésében azonban nem elégszik meg e siker konstatálásával.²² Elsősorban arról tudósít, mennyire követték Bukarestben a nemzetközi kulturális kapcsolatok szokásos rituáléját, s az események a magyar fél mekkora szimbolikus megbecsülését jelezték. E mérce szerint politikai sikert jelentett, hogy a román politikai elit színe-java megnézte a *Csárdáskirálynőt*, a presztízs tökélet csökkentette ugyanakkor, hogy Gheorghiu-Dej beteget jelentett, nevében „csak” virágkosarat adtak át a társulatnak.²³ Nem maradt el a testvér-színházak közt szokásos barátkozás sem, mi több, a bukaresti operettszínház társulata kifejezetten a magyar művészvendégek számára tűzött műsorra egy új román operettet. Az előadást szakmai vita, s szintén a rítus egy elemének tekinthető ajándék-csere követte. Az adott helyen és időben érzékeny dátumnak számító március 15-én, a magyar követségen rendezett koktélpartin sem volt zavaró momentum, mint ahogy rendben zajlott le a Scintea ház márványtermében a háromszáz fős fogadás is. Buzás szerint „a vezető román elvtársak úgy értékelték a turnét, hogy az a népeink közötti barátság elmélyítése

20 MOL, MM, XIX-I-4-aaa, 50. d., 62. tétel. A románokkal folytatott tárgyaláson – ugyancsak pénzügyi okból – a három hetesre tervezett vendégjátékot két hetesre „alkudták le”.

21 „A társulatnak a turné alatt mindvégig szavakba nem foglalható sikere volt. Erre bizonyíték az a tény is, hogy pl. a bukaresti lapok, élükön a Scientia-val, általában három ízben foglalkoztak az előadással és komoly, elismerő hangon írtak.” (MOL, KÜM. Admin. Románia (1945–1964), XIX-J-1-k, 24. d, 18/d. 002999/1 -1958.)

22 MOL, KÜM, XIX-J-1-k, 24. d, 18/d. 002999/1 -1958.

23 „A díszelőadáson megjelent Gheorge Apostol elvtárs, a Minisztertanács első elnökhelyettese Petre Borila, Alexandru Braghici, Mogyorós Sándor, Leonte Rautu, Leonte Salajan vezérezredes, Fazekas János, Atanas Joja, Anton Moiseseu, Mihail Relea akadémikus, a Román Kultúrkapcsolatok Intézetének elnöke, Gheorge Stoica, valamint a bukaresti diplomáciai missziók vezetői.” (MOL, KÜM. XIX-J-1-k, 24. d, 18/d. 002999/1 -1958.)

szempontjából óriási” jelentőségű.²⁴ Jelentése a kolozsvári programból is a barátság-rituálé elemeit – a tartományi tanács fogadását, a városi tanács díszvacsoráját – emeli ki. Emellett dicséri a magyar társulat vendéglátók által is méltányolt példás fegyelmét, amit a turné alatt folyó pártéletnek tulajdonít (Fényes Szabolcs színgazgató egyébként nem volt párttag). Valójában inkább az egyre terjedő, immár a színházakat is érintő magyarországi megtorlás lehetett hatásos fegyelmező erő. Hisz ekkorra ismertté vált az „ellenforradalmi események során tanúsított magatartásukért” 1957 júliusában szilenciumra ítélt tizenhárom budapesti színművész ügye (annál is inkább, hisz közülük hárman – Borvető János, Szabó László és Horváth István – az Operettszínház tagjai voltak) valamint Földes Gábor győri rendező 1957. december 21-i kivégzése.

„A román elvtársak nem titkolták, hogy félték a turnétól. Elmondották, hogy ilyen nagyfokú szervezettséget és politikai felkészítést a népi demokráciák közül csak egyedül a kínai elvtársaknál tapasztaltak. Ez elsősorban annak tulajdonítható, hogy a turné alatt pártélet folyt, rendszeres aktívaértekezletek voltak, melyre esetenként meghívták a pártönkívüli vezetőket is. A pártaktíva határozatait a tagság felé, szükség esetén az illetékes román szervek felé közöltük. A párt és a szakmai vezetés között a harmónia tökéletes volt. Ennek köszönhető, hogy a legnehezebb körülmények között is a társulat tagjai magas fokú politikai öntudatról tettek tanúbizonyságot és nem egy esetben hártottak el úgy Bukarestben, mint Kolozsvárott sovinizta, nacionalista provokációkat. Ilyen esetekben a pártszervezet azonnal értesült a dolgokról. Külön ki kell emelni Ráthonyi Róbert és Balázs István színművészek magatartását. Nem volt olyan megnyilvánulás, melyen Ráthonyi Róbert ne lett volna jelen, nem volt olyan kérelem, melynek ne tett volna eleget. Egyike volt a magyar–román barátság szószólójának (sic!). Több esetben elmondotta, hogy azt a vendégszeretetet, melyben a társulatnak része volt, sehol a világon, csak egyedül a népi demokráciák táborában képzelhető el. Balázs István színművész irredenta provokációt hártott el, melyet a jelenlévők meg is tapsoltak. Politikai öntudatára vall a társulatnak az a tény, hogy a tagság soraiból javaslat jött Groza Péter elvtárs sírjának megkoszorúzására. A koszorú árát a művészek zsebpénzükből adták össze. A koszorúzás ténye minden kétséget kizáróan nagy hatást gyakorolt a vendéglátókra. [...] A társulat az egész turné alatt igen politikusan viselkedett. Annak minden tagja magáévá tette Fényes Szabolcs igazgató szavait, melyet nem egy ízben román részről is hangsúlyoztak, hogy küldöttségünk a magyar párt- és kormányküldöttség látogatása után a tárgyalások szellemében jött vendégszerepelni.”²⁵

Buzás kijelentése, miszerint a színészek elhárították a sovinizta provokációkat, nem vág egybe a másik, szintén a Fővárosi Operettszínház vendégjátékával foglalkozó 1958. április 22-i titkos jelentés megállapításaival.²⁶ Keleti Ferenc bukaresti nagykövet ugyanis épp a vendégjátékhoz kapcsolódó politikai koreográfia súlyos sérüléseiről ad hírt a kolozsvári előadásokkal kapcsolatban, miután

24 MOL, KÜM, XIX-J-1-k, 24. d, 18/d. 002999/1 -1958.

25 MOL, KÜM, XIX-J-1-k, 24. d, 18/d. 002999/1 -1958.

26 MOL, KÜM, XIX-J-1-k, 24. d, 18/d. 002999/1 -1958.

a bukaresti sikert, s a szerepléshez kapcsolódó formális politikai akciók végrehajtását újólag konstatálja.²⁷ Kitér arra is, hogy a sikeres bukaresti szereplés sem volt képes oldani a Kádár-rendszer nyugati elszigeteltségét.²⁸

Eltérő befogadói attitűd Bukarestben és Kolozsváron

A *Csárdáskirálynő* 1956-os moszkvai és 1958-as bukaresti előadása esetében a jelentős közönség- és a politikai – mondhatni operett-diplomáciai – siker valójában a háború előtti bulvárszínház-hagyomány államközi kulturális kapcsolatok céljára történő kisajátításának volt köszönhető.²⁹ A *Csárdáskirálynő* ugyanis – librettója markáns átdolgozása ellenére – nem volt szocialista operett. A bulvár- és nosztalgia jelleget a külföldi befogadásban az is erősítette, hogy az új librettó arisztokrácia-ellenes kritikája az idegen nyelvű közegben alig érvényesült. Helyette az előadás azon elemei – fülbemászó muzsika, a monarchia világát idéző díszlet és jelmez, hatásképes játéktílussal és poénteknikával felvértezett, a háború előtti színházi iparban edzett sztárok – hatottak Bukarestben és Moszkvában, melyek lényegében változatlanul és átütő teátrális erővel idézték meg a monarchia operettjéből kinőtt húszas-harmincas évekbeli pesti operett-tradíciót.

Kolozsváron, zömében magyar közönség előtt azonban e két – bulvár és szocialista realista – tradíció elemeit vegyítő előadásnak egészen más vonatkozásai aktivizálódtak. A kolozsváriak számára Honthy fellépése, s a *Csárdáskirálynő* többlet jelentett egy andalító muzsikájú, kellemes színházi este ígéreténél, nem az interkulturális kommunikáció részeként értelmeződött, hisz a helyi tömegkultúra integráns része, favorizált produktuma volt. Vonzereje csak nőtt azáltal, hogy a *Csárdáskirálynő* reprezentálta nyelvi- és kulturális tradíciót a háború után polgáriként és magyarként egyaránt háttérbe kívánták szorítani Romániában.³⁰ A „terv-

27 A pesti színészek megnézték a Nemzeti Képtárat, az „Augusztus 23” szabadtéri színházat, a Floreasca-Sportcsarnokot, a Sztálin-parkot, a „Scinteia Ház” nyomdaipari kombinátot, megkoszorúzták dr. Groza Péter sírját és szakmai megbeszélést folytattak az Állami Operettszínház társulatával, ahol „tervbe vették a librettó-cserét, elvileg pedig megegyeztek, hogy Bukarestben magyar, ill. Budapesten román operettet fognak bemutatni”. (MOL, KÜM, XIX-J-1-k, 24. d, 18/d. 002999/1 –1958)

28 „Meghívást kaptak a díszelőadásra a bukaresti diplomáciai képviselők vezetői is, akik közül a barátiak valamennyien, a nyugatiak közül csak néhányan vettek részt.” (MOL, KÜM, XIX-J-1-k, 24. d, 18/d. 002999/1 –1958)

29 Az operett előadás politikai célú kisajátítása nem korlátozódott a pártállami irányítású szocialista kultúrpolitikára. Csáky Móric utal rá, hogy a Monarchia felbomlása után az egyes utódállamokban is felfedezhető volt e kulturális gyakorlat. „Bár ez nem újdonság a szórakoztató színház és ennél fogva az operett esetében, a két háború közötti időszak tekintélyelvű és totalitárius politikai rendszerei értették a módját, hogy tudatosan a maguk javára használják föl ezt a szórakoztató színházakra látenszen jellemző szándékot, mert el akarták terelni a figyelmet a politikailag egyre inkább megregulázott mindennapok valós tényeiről, illetve a »vidám hangulat« tudatos terjesztésével akarták elfedni, illetve csirájában elfojtani a bírálatot és elégedetlenséget” (Csáky 1999: 262–263).

30 Az operett annál könnyebben szolgálhatott 1958-ban a „saját” és a „másik” identitás, kultúra, hagyomány különbségeinek szimbolikus jelzőjeként, mivel – ahogy Csáky rámutatott –, a műfajban a monarchia korszakától honos sematikus alak- és témakezelés eleve támogatta az efféle felfogást.

utasításos” módszerrel készül, elsősorban a politikai propaganda közvetítésére szolgáló műsortervekben a kortárs magyar, román és szovjet „termelési darabok” domináltak, s e tendencia még a vendéjáték idején is érvényesült. 1958 márciusában tehát a kolozsvári magyarság minden bizonnyal nagyon készült, hogy a darab, a színészek, a melódiák és poénok által átélhessen egy olyan nyelvi, kulturális összetartozást, melynek kinyilvánítására egyre kevesebb tere maradt. Veszélyesen aktivizálódhattak a darab „magyar” motívumai 1956 közelsége miatt is. Egyrészt, mivel a forradalom követeléseit a romániai magyarság jó része támogatta, másrészt, mivel épp erre hivatkozva sokakat letartóztattak és elítéltek.

E lesekedő veszélyekből a kolozsvári hatóságok is érzékelték valamit, mert már előzetesen mindent elkövettek, hogy a szimbolikus egymásra találás a *Csárdáskirálynő*, a társulat és a helyi magyar közönség között ne jöhessen létre. A négy kolozsvári előadásra ugyanis nem lehetett a pénztárban jegyet váltani. Ezt azonban, sok egyéb korlátozottságtól eltérően, nem „nyelték le” a kolozsváriak. A híres előadáshoz, a sikerdarabhoz, és az ismert pesti színészek fellépéséhez kapcsolódó felfokozott várakozásuk e megcsalása – ez egyszer nyíltan, tüntetés formájában – leleplezte a barátságretorika mögötti valós nemzetiségi közérzetet. A kolozsvári *Csárdáskirálynőt* övező botrány – véleményem szerint – iskolapéldája annak a diktatúra és idegen elnyomás esetén bekövetkező jelenségnek, amit Assmann a kontraprezentikus emlékezet veszélyes aktivizálásának nevez, s amit egy az adott közösség kulturális emlékezetében élő alkotás nyilvános felidézése vált ki.³¹

Hogy megtudjuk, mi is történt Kolozsváron, adjuk át a szót Keleti követnek, ismerkedjünk meg azon eseményekkel, melyekről hallgattak a vendéjátékkal foglalkozó tudósítások.

„A Fővárosi Operettszínház március 22-én indult Kolozsvárra, ahol az érkezésnél mind a pályaudvaron, mind pedig a szálloda előtt nagy tömeg várakozott. Az érdeklődés a következő napokban még csak fokozódott. Március 22-én például a szállodát kora reggeltől kezdve több ezres tömeg vette körül, és a városba kijutni megpróbálkozó magyar színművészeket autogramokért és jegyekért annyira megrohanta, hogy azok a legtöbb esetben csak segítséggel tudtak megszabadulni. Az érdeklődés a nap folyamán tovább fokozódott, a déli órákban az addig nem mutatkozó Honthy Hanna és Feleky Kamill nevének kiáltozása közben a tömeg tüntetni kezdett. Este a művészgárda csak rendőrkordon segítségével tudott kijutni a szállodából.

„A szórakoztató színház célja kétségkívül identitások megteremtése volt, méghozzá a megszokott és ugyanakkor könnyen érthető módon, tehát úgy, hogy a saját, szubjektív létállapotot avagy azt, amiről az ember úgy vélte, ő maga vagy ami ő maga akart lenni, azt »idegen« mintákkal való szembeállítás révén, s megkülönböztető ismertetőjegyek kiemelésével erősítették meg vagy rombolták le” (Csáky 1999: 242).

31 „Szélsőséges hiánytapasztalat esetén a jelennek kontrasztot vető (kontraprezentikus) mitomotorika forradalmivá válhat, jelesül idegen uralom vagy elnyomás körülményei közt. Ilyenkor ugyanis a hagyomány nem megerősíti, hanem megkérdőjelezi az adottat, és annak megváltoztatására, fenekestül felforgatására szólít. A hivatkozott múlt nem valami visszavonhatatlan hőskornak tűnik fel, hanem politikai és társadalmi utópiának, amelyért érdemes élni és munkálkodni” (Assmann 1999: 80).

Kolozsvárott egyébként az együttes érkezése előtti héten minden reggel nagy tömeg gyűlt össze a helyi jegyiroda előtt. A pénztárban egyetlen jegyet sem bocsátottak a közönség rendelkezésére, ami miatt zajos jelenetek voltak, bevették a jegyiroda ablakait. A jegyek elosztása üzemek és intézmények szerint történt. E célból a városi pártbizottság külön bizottságot hozott létre, amely a beküldött listák alapján megállapította, hogy Kolozsvárott – bizonyos érdemek alapján – kb. 50.000 ember tartott igényt a ténylegesen rendelkezésre álló 5000 jegyre. Ez a körülmény annyira fokozta az elégedetlenséget, hogy az előadások ideje alatt a román nemzeti színház épületét 500 méter távolságban minden irányból kordonnal kellett elzárni. A kordon elé egy-két esetben lovasrendőröket is szükséges volt kivezényelni. Azok, akiknek jegyük volt, csak többrendbeli igazoltatás után közelíthették meg a színházat. Az OSTA jelen lévő képviselője a második előadás megkezdése előtt észrevette, hogy sokkal több ember tartózkodik a teremben, mint amennyi hely van. A tüzetesebb ellenőrzés során kiderült, hogy kb. 100 ember hamis jeggyel jutott be. A jegyek tulajdonosai, – akik egyébként legkevesebb 100 leit fizethettek kéz alatt jegyeikért – a magyar–román barátság szellemével összeegyeztethetetlen formában adtak kifejezést felháborodásuknak. A kolozsváriak emellett különféle trükköket is felhasználtak arra, hogy bejuthassanak egyik, vagy másik előadásra. A »Csárdáskirálynő«-t a közönség rendkívüli érdeklődéssel fogadta, a különböző dal- és táncszámokat többször visszatapsolta s az utolsó előadáson a »Hajmási Péter«-t a közönség együtt harsogta az együttessel. Az elutazásnál is ezzel búcsúztatta a pályaudvaron megjelent tömeg a Fővárosi Operettszínház társulatát. Ezt a majdnem kizárólag kolozsvári magyarok részéről megnyilvánuló túlzott, nem kis mértékben sovíniszta-nacionalista ízű szimpátiát a románok nem nézték jó szemmel.”³²

A kolozsvári vendéjáték tehát elsősorban a befogadás eltérő stratégiája miatt, a „vendéjáték rítus” szabályainak nyilvános megtörésével leleplezte a barátságretorika ürességét, diskurzus és praxis ellentmondásait. Ugyanakkor, a fenti események után a vendéglátók nem tiltakozhattak, nem vádolhatták a magyar kulturális diplomáciát vagy a Fővárosi Operettszínházat, hisz épp ők ragaszkodtak a *Csárdáskirálynő*hez, melynek a kisebbségi közegben még inkább felerősödő, magyar identitáshoz kötődő érzelmi–kulturális konnotációt nem érzékellhették. (Emlékezzünk, a Művelődésügyi Minisztérium óvatosabb volt, a Nemzeti vagy a Madách Színház vendégszereplését javasolta. Csakhogy a magyar fél érdekérvényesítő pozíciója az 1956 utáni román segítségnyújtást követően igen gyenge volt.)

Vizsgáljuk meg, voltak-e az ellentéteket markánsan felszínre hozó vendéjáték idején speciális nemzetiségi feszültségek a városban. P. Sebők Anna *Kolozsvári perek* 1956 című könyvében bírósági dokumentumok, s a magyar 1956-hoz kapcsolt események miatt elítélt egykori egyetemisták és tanárok visszaemlékezései tárják fel számunkra, milyen közegbe érkezett a Fővárosi Operettszínház társulata. Bár a forradalom után – elsősorban a magyar értelmiség megfélemlítése céljából – koholt, döntően a nyilvános izgatás vádpontjára épített katonai bírósági eljárások

32 MOL, KÜM, Admin. Románia (1945–1964), XIX-J-1-k, 24. d, 18/d. 002999/1 -1958

nemcsak Kolozsváron voltak, de az akkor még önálló felsőoktatási intézményként működő Bolyai Egyetemhez és a magyar képzőművészeti főiskolához kapcsolódó perek szimbolikus jelentősége nem tagadható. Eme jogtipró eljárások³³ helyi társadalom felé kommunikálható elsődleges üzenete az SZKP XX. kongresszusa után a magyar kisebbség helyzetében tapasztalható viszonylagos enyhülés, az autonómiatörekvések végének „bejelentése” volt. Ez a magyarországi politika oldaláról érzékelhető ellenállás nélkül érvényesülő törekvés „logikusan” vezetett a Bolyai Egyetem önállóságának megszüntetéséhez. Mikor 1959. február 22-én egyesítették a Babes Egyetemmel, a barátság-retorika cinikus kifordításával épp arra hivatkoztak, hogy az „önálló magyar egyetem a szeparatizmus melegágya; akadály a testvériség útjában, tehát a magyar nacionalizmust szolgálja.”³⁴ Az önálló magyar egyetem megszüntetését követte Szabédi László rektor, Csendes Zoltán rektor-helyettes és felesége, valamint Molnár Miklós egyetemi tanár tehetetlen tiltakozási gesztusnak tekinthető öngyilkossága.³⁵

A CSÁRDÁSKIRÁLYNŐ KOLOZSVÁRI ELŐADÁSÁNAK UTÓÉLETE

Magyar versek, dalok nyilvános előadásának ambivalens megítélése Romániában

Nem mutatható ki ok-okozati, közvetlen kapcsolat a kolozsvári egyetem diákbi-zottságához kapcsolódó perek – melyek konstruált jellegét az 1969–73-as időszakban néhány elítélt rehabilitációjával a román igazságszolgáltatás is elismerte –, a vádlottak megkínzása és megszarolása, családjaik ellehetetlenítése, és a *Csárdáskirálynő* 1958. márciusi, szó szerint tüntető sikere közt. Ugyanakkor – ahogy már utaltam rá – e reakcióban az az Assmann által leírt jelenség érhető tetten, melynek során egy elnyomott és kisebbségi helyzetben lévő nyelvi kulturális közösség számára a kollektív kulturális emlékezetébe tartozó mű felhangzásának ígérete, majd az elvárás megcsalattatása (a jegyváltás lehetetlensége) felszította az 1956 utáni kíméletlen retorziók után a magyar közösségben gyűlő, de a megfélemlítés miatt soha ki nem fejezhető indulatokat. Különösen érthetővé válik a vendégjáték tiltakozásra való kisajátítása, ha figyelembe vesszük, hogy a katonai bíróság által kiszabott ítéletek indoklásában gyakran szerepelt vádpontként magyar dalok nyilvános eléneklése, versek elmondása. Magyar írók sírjának halottak napi meg-

33 Balázs Imrét és Timován Arisztid Videt, a Képzőművészeti Főiskola hallgatóit hétévi börtönre ítélik. A november 12-én, a Bolyai Egyetem történelem-bölcsész karán tartott diákszövetségi vezetőségi megbeszélés, majd november 14-i ülés miatt Várhegyi Istvánt hét, Kelemen Kálmánt három, Koczka Györgyöt három, Nagy Benedeket ötévi börtönre ítélik. Bartis Ferencet és Dávid Gyula tanársegédet hét, Páskándi Gézát hat év fogházra ítélik. Varró János tanársegédet tizenhat, Lakó Elemér tanársegédet tizenöt évi kényszermunkára ítélik. Péterfi Irén tízévi fogházbüntetést, Vastagh Lajost nyolcévi börtönt kap. Páll Lajost hatévi börtönre ítélik (P. Sebők 2001: 14–17).

34 P. Sebők 2001: 17.

35 P. Sebők 2001: 17.

koszorúzásán való részvétel, egy ott elmondott beszéd súlyos börtönbüntetést vont maga után. A „népi demokráciák közti kulturális kapcsolatok” és a „nemzeti-ségi kultúra ápolása” diszkurzív terében támogatandónak deklarált magyar kultúra egyes elemeinek nyilvános felidézése a napi politikai gyakorlatban tehát nacionalista, sovinszta izgatásnak minősült. Miközben az ugyancsak a helyi nyelvi–kulturális identitás részét képező *Csárdáskirálynőt* – a nemzetközi kulturális kapcsolatok komponenseként, a baráti Magyar Népköztársaság színházművésze-te bemutatkozásaként – szabadon és nyilvánosan játszhatta a Fővárosi Operett-színház. Nem csoda hát, hogy épp e robbanó teátrális erejű, a monarchiára és a kozmopolita bulvár kultúrára utaló elemeket is tartalmazó, de Kolozsváron elsődlegesen magyarként identifikálódó, a háború előtti korszak nosztalgiáját keltő operett előadása révén törtek felszínre a barátság-maszk mögött feszülő nemzeti-ségi indulatok. A „Hajmási Péter, Hajmási Pál” színházi és pályaudvari, a társulatot és a nézőket összekapcsoló közös eléneklése, melyre a jelentés is utal, a befogadók általi protestációs célú kisajátítás megnyilvánulása, mellyel – paradox módon, egy kozmopolita bulvár műfaj segítségével – a magyar autonómia elégtelenségét jelzik.

A magyar zenei tömegkultúra (ítéletekben a román hatóság által is elismert) identitás reprezentáló funkcióját konstatálhatjuk, ha felidézzük, hogy a három évre ítélt Kelemen Kálmán vádiratában indoklasként az szerepel: „csoportosan, szeszes italok fogyasztása közben olyan burzsoá nacionalista magyar dalokat énekelt, mint a *Te vagy a legény, Tyukodi pajtás*”.³⁶ Bartis Ferenc ítélete pedig részben arra támaszkodik, hogy „1956. november 1-én, a városi temetőben nyilvánosan és tüntető módon nacionalista, sovinszta verset szavalt el, más diákokkal együtt lázító módon viselkedett, elénekelte velük a magyar himnuszt, és ugyanolyan nacionalista szellemű beszédet mondott.”³⁷ Efféle „vádpointok” a kolozsvári perek majd minden ítélet indoklásában felbukkannak. Arra is találunk bizonyítékot, hogy a magyar operett hagyomány mennyire folklorizálódott, mennyire az identitást őrző–kifejező tömegkultúra részévé vált Erdélyben. Bartis Ferenc visszaemlékezésében utal rá, mikor 1964-ben szabadon engedték s hazatért szülőfalujába Szárhegyre: „a falu apraja-nagyja mind odacsődültek, hajdani tanáraink is eljöttek Gyergyószentmiklósról. Hamar elment a híre, hogy Bartis Feri kiszabadult. Éjjelizenét adtak, azt énekelték, hogy »*ott túl a rácson nyílnak a rózsák*»” (Kiemelés tőlem – H. Gy.).³⁸ A faluközösség szerint a nemzetisége miatt igazságtalanul bebörtönzött fiút fogadó szerenád valójában egy magyar operett dal, Huszka *Gül babájából* való. E dalnak az adott kontextusban való, nem ironikus felhasználása is érzékelteti, hogy az erdélyi közegben a magyar operett hagyomány – populáris kultúrába tartozása ellenére – mennyire része volt az egyre korlátozottabban reprezentálható nyelvi, kulturális identitásnak. S mivel a szövegében, történetében

36 P. Sebők 2001: 126.

37 Bartis visszaemlékezése szerint Reményik Sándor, Dsida Jenő, Kriza János és Brassai Sámuel sírjánál beszélt (P. Sebők 2001: 38, 186).

38 P. Sebők 2001: 194.

némileg módosított, de színpadi hatáskeltő elemeinek nagy részében változatlanul hagyott *Csárdáskirálynő* is a helyi kulturális emlékezet e rétegébe tartozott, magától értetődően vette magára a kolozsvári vendégjátékon a politikai tiltakozás funkcióját.

Az internacionalista segítségnyújtás ára: a magyar autonómia szűkítése

A román politikát nem ingatta meg szándékaiban a *Csárdáskirálynő* kolozsvári előadásait kísérő botrány, 1958-ban zavartalanul folytatta a magyar autonómia szűkítését. Kádár és a magyar pártvezetés korabeli, a romániai magyar kisebbségre vonatkozó megnyilvánulásából kitűnik, hogy a szocialista világrend egységének demonstrálását a magyar nemzetiségi jogok érvényesítése elé helyezték.³⁹ A román testvérpárt így ellenállás nélkül hajthatta be az internacionalista segítségnyújtás árát. Erre utal az a jelentés, melyet Keleti Ferenc bukaresti nagykövet 1959 februárjában küldött a Külügyminisztériumnak a magyar kormánydelegáció 1958. februári, megkoreografált össznépi lelkesedéssel kísért látogatása után. *A Néhány negatív jelenség 1958-ban a magyar–román kapcsolatok terén* című jelentés a barátság-retorika háttérében működő kisebbségi politikába enged bepillantást.⁴⁰ A magyar nagykövet 1959. április 4-én, a Külügyminisztériumnak küldött évi összefoglaló jelentésében már az egyre nyilvánvalóbb román elhatárolódás okait is igyekszik megnevezni, amellett, hogy felsorolja a romániai magyar értelmiségi műhelyeket 1958-ban érő politikai támadásokat, és a nem hivatalos, nem formális kapcsolatok szűkítésére irányuló erőfeszítéseket.

39 1958. január 27-én Kádár Budapesten kijelentette, hogy Magyarországnak nincs területi követelése Romániával szemben, majd Marosvásárhelyen, a kormánydelegáció látogatása során, február 25-én Kállai azt állítja, hogy „a magyarországi ellenforradalom nyílt területi követelésekkel lépett fel”, és a szomszédos Romániában is vissza akarták állítani a földesúri-tőkés kizsákmányolást. Kádár pohárköszöntőjében köszönetet mondott az 1956–1957-es román segítségért, és kijelentette „itt laknak magyar származásúak is” (Varga 1990: 98).

40 „A magyar párt- és kormányküldöttség hazautazása másnapján már feltűnt nekem, hogy a nagy lelkesedés után ismét a hétköznapi gondjai jönnek, amikor még a határról visszatérő vonat kupéjában két vezető elvtárs megkérdezte, hogy meddig akarjuk még a Himnuszunkat megtartani? [...] A buciumeni-i közös kísérleti üzemet egyoldalúan román termelőüzemmé nyilvánították. Az ott dolgozó magyar kommunista mérnökök és technikusok pártcsoportja azt a javaslatot tette a román pártszervezet vezetőségének, hogy az üzemben Gh. Dej elvtárs mellé Kádár János elvtárs arcképét is függesszék ki. A javaslatot az elvtársak elutasították. [...] Nehezen számom el magam arra, hogy leírjam, de a tények azt bizonyítják, hogy az elmúlt évben több értelmiségit, sőt munkást is elbocsátottak, vagy alacsonyabb munkakörbe helyeztek azért, mert magyar állampolgárságú, vagy magyarul beszél. Rövidség kedvéért a felsorolást mellőzöm. Villamoson, üzletekben, utcán, gyakran rászólnak román sovíniszta a magyarul beszélőkre, hogy az illető »Nem szégyelli-e magát magyarul beszélni, amikor román kenyeret eszik?« Nemrégien elmondotta nekem a Mezőgazdasági Termékek Állami Értékesítő Bizottságának egyik elnökhelyettese, hogy a Bizottság elnöke, akit meghívtam vacsorára, érdeklődésére azt a választ adta: »meggondom magának őszintén, bármelyik nagykövetségre, vagy követségre elmegyek, de a magyarokhoz nem«. Az elnök korábban miniszter volt, mint elnök is miniszteri rangban volt, azóta más ügyből kifolyólag már leváltották. De vajon ő volt az egyetlen és utolsó ilyen magas rangú beosztott?» (MOL, KÜM, Román TÜK, (1945–1964). XIX-J-1-j, 3. d., 4/b. 002071/1959.)

„Megrázkódtatást okozott a KV plenáris határozatának végrehajtása a magyar értelmiség körében. Erős önbírálatot gyakorolt a magyar értelmiség vezető folyóiratának a *Korunk*nak a szerkesztősége, az 1958-as évfolyam cikkeiben történt tévedésekért, hiányosságokért, mulasztásokért, többek között azért, mert nem vett részt a szocialista realizmus körül zajló vitában, így nem gyakorolta ideológiai vezető szerepét. Leváltották a központi magyar lapnak, az *Előrének* a főszerkesztőjét, eltávolították a kolozsvári *Korunk* és *Utunk* folyóiratok főszerkesztőit. E szigorú intézkedések hátterében a magyar értelmiség »jobbrafordításától« való félelem van. Ez az aggodalom kihat az MNK és az RNK viszonyára is, megmutatkozik azokban a nehézségekben, amelyek a kölcsönös kapcsolatok fejlesztésében keletkeznek, abban, hogy a magyarországi irodalom behozatalát Romániában erősen korlátozzák, valamint abban is, hogy a román kormány szívós ellenállást tanúsít a magánlátogatások kiterjesztésével szemben. [...] A magyar értelmiség nagy része a várható szigorító, jogszerűítő intézkedések hangulatában van.”⁴¹

A szimbolikus politikai gesztusok átalakuló funkciójáról, eltérő magyar és román olvasatáról is tanúskodik a jelentés. A követ elismeri, nem tudja mire vélni azt az elmentmondást, hogy miközben a magyar küldöttség romániai látogatásának rituális külsőségei a viszony javulását jelezték, addig az aktuális fejlemények épp ellenkező irányba mutatnak. A jelentésből, a következtetések levonása nélkül is nyilvánvaló, hogy a kulturális kapcsolatok fejlesztésére való hivatkozás hátterében valójában a kapcsolatok és a magyar autonómia redukálásának szándéka munkál.

„Úgy gondoltuk, hogy a látogatással új szakasz kezdődik a magyar-román kapcsolatok alakulásában. Ezt a feltevést megerősítette az a tény, hogy az RNK-ban egyetlen baráti ország delegációjának sem rendeztek olyan gazdag programot és fogadtatást, mint a magyar párt- és kormányküldöttségnek. Az RNK vezetői lehetővé tették, hogy küldöttségünk az ország jelentős részét bejárva, sok új barátot szerezzen a magyar népnek. [...] A kulturális intézetek kölcsönös felállítása terén egy lépést sem jutottunk előre. [...] A könyvcserre kérdése tehát továbbra is megoldatlan maradt. Ebből kifolyólag 1958-ban egyrészt tovább csökkent a magyar könyvek behozatala, hónapok múltak el anélkül, hogy a könyvkereskedésekben új könyveket lehetett volna kapni, másrészt aránytalanul felemelték a magyarországi könyvek árát. [...] A könyv és sajtótermék terjesztés korlátozásának oka (az állami Székely Színház magyarországi turnéja ellenére is) elsősorban a romániai magyar nemzetiség Magyarországtól való egyre erősebb elszigetelésében keresendő. Több mindent tettek annak érdekében, hogy a magyarországi helyzetről az itteni közvélemény ne szerezhessen tudomást.”⁴²

41 MOL, KÜM, TÜK XIX-J-1-j, 7. d., 5/a, 006298

42 MOL, KÜM, TÜK, XIX-J-1-j, 7. d., 5/a, 006298

A szovjet csapatok kivonása Romániából

A román pártvezetés folyamatos kiállása a szovjetek és a Kádár kormány mellett valószínűleg összefüggött a Romániában állomásozó szovjet csapatok kivonására irányuló törekvéssel is.⁴³ Mihail Retegan utal rá, hogy 1955. augusztusában, az Ausztriával kötött szovjet államszerződés után a Román Munkáspárt azzal bízta meg Gheorghiu-Dej főtitkárt, hogy „Hruscsov elvtárs előtt vesse fel, tárgyalások útján rendezni kellene az országunkban állomásozó szovjet csapatok kérdését.”⁴⁴ A szerző szerint a román párt 1956-os külpolitikáját jórészt az határozta meg, hogy: „Gheorghiu-Dejnek meg kellett győznie Hruscsovot arról, hogy Románia »megbízható« partner, és a szocializmust a szovjet csapatok jelenléte nélkül is tovább lehet építeni.”⁴⁵ E román stratégia kül- és belpolitikai hasznot egyaránt hajtott. Hruscsov megerősítette Gheorghiu-Dejt a Román Munkáspárt élén, majd aláírta a rendeletet, mely a szovjet csapatok 1958. május 24-i kivonásához vezetett. Eközben a magyar és lengyel forradalmi eseményekre hivatkozva Gheorghiu-Dej hatékonyan korlátozhatta a magyar autonómiát, ezzel is tovább növelve megbízhatóságát a szovjetek szemében. A román–magyar kapcsolatok esetében is pozitív a román mérleg: lekötelezettsége miatt a Kádár-adminisztráció nem nehezményezhette a magyar kisebbség jogainak – a fenti jelentésekben is dokumentált – csorbítását.

A kolozsvári botrány hazai visszhangja

A kolozsvári vendégjáték nyilvános fórumokon „természetesen” nem taglalt botránya a magyar (párt- és minisztériumi) döntéshozók rosszallását váltotta ki. Ki más is támadtak volna e kudarcért, mint a Fővárosi Operettszínházat. Virány László, a színház párttitkára a VI. kerületi Pártbizottságnak 1958. május 16-án, egy hónappal a vendégjáték után írott levelében védekezni kényszerül.

„Végezetül megjegyezni kívánjuk, hogy a román vendégszereplés után közvetlenül és közvetve rossz hangulat keletkezett a színházzal kapcsolatban, melynek oka az volt, hogy helytelenítették felsőbb szervek, hogy a kormányküldöttség után közvetlenül az Operettszínház vendégszerepelt Romániában. Ezzel kapcsolatban meg kell mondanunk, hogy a színház felsőbb utasításnak tett eleget, amikor az egyezmény értelmében ezt a vendégszereplést vállalta, mint feladatot, mely feladatot becsülettel teljesítette s állítjuk, hogy ezen keresztül hozzájárult a színház, ha csak egy cseppel is a román és a magyar nép barátságához.”⁴⁶

43 A szovjet csapatok 1958. május 24-én, az Operettszínház vendégszereplése után két hónappal vonultak ki Romániából.

44 Retegan 1997: 134.

45 Retegan 1997: 134.

46 MOL, MM, Aczél György miniszterhelyettes iratai, XIX-I-4-aaa, 51. d., 65. dosszié

Hogy az intézmény rohamosan fogyó presztízsét növelje, a párttitkár levelében hivatkozik a Fővárosi Operettszínház nemzetközi tekintélyére, korábbi, nagy sikerű szovjetunióbeli vendéjátékára. Azt a bizalmatlanságot azonban, amit a Művelődésügyi Minisztérium döntéshozói táplálnak az egykori magánszínházi direktor, nem MSZMP-tag Fényes igazgató iránt, nem tudja legyőzni. Fényes Szabolcs zeneszerzőt „jobb híján” nevezték ki a forradalom idején a társulat által menesztett, majd posztját visszavenni nem hajlandó Gáspár Margit helyére, s 1958-tól már csak az alkalmat keresték leváltására, amire 1960-ban került sor.

A *Csárdáskirálynő*, illetve a magyar kulturális emlékezetben kitüntetett helyet elfoglaló darabok potenciális veszélyességét a romániai magyar színpadokon – e botrányos kolozsvári siker nyomán – mindenesetre jól megjegyezték a Művelődésügyi Minisztérium döntéshozói. Még 1962. március 10-én, egy a Nemzeti Színház romániai turnéjának előkészítéséről szóló feljegyzésben is így óvtak: „a Művelődésügyi Minisztérium a magyar klasszikusok közül nem tartja szerencsésnek bemutatni sem *Az ember tragédiáját*, sem a *Bánk bánt*”.⁴⁷ Helyette Darvas József *Kormos ég* című művét javasolják. Annak gyújtó erejétől bizonyosan nem kellett tartani.

* * *

Az esettanulmány láthatóvá tette az internacionalista barátság-rítusok mögött húzódó feszültségeket a román–magyar, mindenekelőtt a romániai *magyar–magyar* színházi kapcsolatokban. Láttuk, nem voltak könnyű helyzetben a vendéjátékokról kétoldalú tárgyalásokon döntő politikusok, akiknek a változó külpolitikai erőterében, az elnyomás és a szovjet megszállás dacára kiszámíthatatlan nézői reakciók fenyegetésében kellett megtervezni a „testvérnépek megbonthatatlan barátságának” e koreográfiáit. A közösségi- és közéleti jelleget ab ovo reprezentáló színházi médium, a nézői kulturális emlékezet veszélyes aktivizálódása révén ugyanis nyilvánosan leleplezhette e politikai célból konstruált barátság-rítusok hamisságát. Kultúrpolitikai vágyálom maradt csupán a nemzeti klasszikusok olyan inszcenizációja, melyben a kollektív kulturális emlékezetben elfoglalt pozíciójukból származó érzelmi mozgósító erejük semlegesíthető lett volna. Ez azért is lehetetlen aspiráció volt, mert – amint Assmann utal rá – a kultúra társadalmi- és idődimenzióban kiépülő, egyéneket összekötő struktúrája, az értelem hagyományozása révén olyan, a csoport identitását, önértelmezését megszabó közös tapasztalati és cselekvési teret alakít ki, melyet – erőszakos uralmi formák kommunikációt ellenőrző technikáival – nem lehet egyszerűen kikapcsolni, megszüntetni.

47 MOL, KÜM. Admin. Románia (1945–1964). XIX-J-1-k, 23. d, 18/d., 2/11/15-1

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL),

Művelődésügyi Minisztérium (MM), Aczél György miniszterhelyettes általános iratai XIX-I-4-aaa

Külügyminisztérium (KÜM), Általános iratok XIX-J-1-k

Külügyminisztérium (KÜM), Titkos ügykezelés (TÜK) iratok XIX-J-1-j

HIVATKOZOTT IRODALOM

Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Budapest

Csáky Móric 1999: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség*. Budapest

Ember Judit 1989: *Menedék jog – 1956. A Nagy Imre-csoport elrablása*. Budapest

Huszár Tibor (szerk.) 2002: *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989*. Budapest

Indig Ottó 1991: *A nagyváradi színészet másfél évszázada (1798–1944)*. Bukarest

Méray Tibor 1989: *Nagy Imre élete és halála*. Budapest

P. Sebők Anna 2001: *Kolozsvári perek 1956*. Budapest

Rainer M. János 1999: *Nagy Imre. Politikai életrajz II. 1953–1958*. Budapest

Retegan, Mihai 1997: A román kommunizmus és az 1956-os magyar és lengyel válság. A Politikai Bizottság titkos levéltárának újonnan feltárt dokumentumai. *1956-os Intézet Évkönyve V. 1996/1997.* 132–137.

Szereda, Vjacseszlav – Sztikalin, Alekszandr (vál.) 1993: *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából*. Budapest

Hegyi Mátyás

Emlékek egy letűnt korszakból

*Egy futballista emlékezései 1926-ból*¹

Hosszú esztendőök kemény harcai után született meg a magyar professzionista futball. Akik kitartóan, lankadatlanul sürgettük, az álamatørség romlottságát, erkölcsi posványát akartuk minél előbb eltávolítani ezzel a futballsportból. Gyanúsítottunk, bűnök soroltunk fel, vádoltunk s a gyanúsítottak, a bűnösök, a megvádoltak tagadtak, mert tudták, hogy az adott körülmények közt nem lehet bebizonyítani az igazságot. Az áldatlan kor elmúlt. Semmi ok többé, hogy a múltat, melyre a feledés fátyola borult, fel ne elevenítsük, tanulság okáért a nyilvánosság elé ne tárjuk. Egy cikksorozatban már felsoroltuk a múlt bűnei, inkorrekttségei, az álamatørség „rendes” esetei közül jó egynéhányat.² Most alkalmunk van Hegyi Mátyás tollából a maga vallomásait közölni, melyek ennek a letűnt kornak erkölcstelenségét, az álamatørség mocsarába süllyedt futballnak minden bűnét híven és őszintén tárják fel. Hegyi Mátyás végigélte ezt a korszakot. Az álamatørség minden előnyét kihasználta maga is. Írása ennek az elmúlt, letűnt időszak kortörténetének jelentős darabja. Az álamatørségnek jóformán a bölcsőjétől haláláig visz bennünket az érdekesnél érdekesebb esetek láncolatán. (*Nemzeti Sport*)³

1 Nemzeti Sport 1926. 11. 7., 10., 14., 19., 12. 24. (A magyar profizmus kialakulásáról lásd a folyóirat következő cikkét – Szegedi Péter: Az első cipőzsinórnál kezdődött... A magyar hivatásos futball születése. *Korall* 13. 163–183.)

Hegyi Mátyás (1892–1932) játékos-pályafutása: 1906-tól Fővárosi TC, Magyar Testedzők Egylete, 1909-től Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Egyesülete (KAOE), Józsefvárosi Torna Club (JTC), 1910-től III. ker. Torna és Vívó Egylet (III. ker. TVE), 1914-től Ferencvárosi Torna Club (FTC). Az FTC-vel kétszer nyert (nem hivatalos) bajnoki címet. 1918-tól óbudaai Vérhalom SC, 1920-tól III. ker. TVE, 1921-től Csehszlovákiában az Ungvári TK, 1922 májusától a PMTK [Pozsonyi Magánisztviselők Torna Köre], majd az Érsekújvár, 1923-tól ismét a III. ker. TVE játékos-edzője, 1925-től másfél évig a német Darmstadt edzője volt.

Jelen írását 1926 őszén, a profi bajnokság bevezetésének alkalmából közölte a *Nemzeti Sport*. A visszaemlékezés különböző címeken (az első rész *Emlékek egy letűnt korszakból*, a következő három *Egy futballista emlékezései* címmel jelent meg, 1926 karácsonyán pedig egy pótrészt közöltek cím nélkül). A nyomdahibák javítása mellett az utolsó rész egyes bekezdéseit az időrendben megfelelő helyekre illesztettem be, illetve a szöveget fejezetekre osztottam, melyek címeit magam adtam meg. A szövegben található rövidítések feloldását, a ma már nem használatos kifejezések jelentését szögletes zárójelben adom meg. A hosszabb szerkesztői megjegyzéseket lábjegyzetben tüntetem fel. (Sz. P.)

2 Mr. Allan álnéven, három folytatásban (1926. 10. 25., 27., 29.) jelent meg az *Intimitások a régi álamatőr világból* cikksorozat a *Nemzeti Sportban*.

3 Hegyi Mátyás neve az 1921/22-es, ún. kispesti profiperben is felmerült. Ennek tárgyalásán az egyik meghallgatott játékos elmondta: „Hegyi Mátyás [...] a KAC ügyről beszélgetve a következőket jelentette ki: »A KAC nagyon bután csinálta, én 14 éves korom óta ingyen labdába nem rúgtam.« Amikor ezen kijelentést tőle írásban kértem, azt felelte nevetve: »Én mindig csak tiszteletdíjat kaptam.«”

Kedves olvasó, eseteket fogok elbeszélni a régi amatőrvilágból, olyanokat, melyek leginkább velem történtek meg. Óh, ne hidd, nem magamért teszem. Én már leszámoltam a lelkiismeretemmel. Szégyellem magam a rosszaságomért, a hibáimért, a vétkeimért, amelyeket elkövettem. Rosszá tettek önző emberek: hibára kényszerítettek a harcban; vétkeztem, mert az élet kegyetlen volt hozzám és én balga fejfel követtem a rossz példákat. Megtért bűnös vagyok. Mint mondtam, nem magamért teszem, mert az ilyen esetekről legjobban hallgatni szeret az ember. Teszem ezt másokért. Okuljanak belőle az amatőrsport mai vezetői. Ragaszkodjanak a legszigorúbb amatőrelvekhez, harcoljanak a legvadabb erővel úgy az egyesületekben, mint a szövetségben a megalkuvás hívei ellen. A múltnak nem szabad megismétlődnie! Előjáróban még azokhoz óhajtok szólani, akik elbeszéléseimben szóba kerülnek. Elnézésüket kérem. Nem célom őket bántani, mert ennek semmi értelme sincs, de hogy a gyónás igaz és őszinte legyen, néha nem kerülhetek el egy-két nevet. Te pedig, kedves olvasó, figyelj. Tanulj vagy mulass, ahogy akarsz.

EGY ÁLAMATŐR PÁLYAFUTÁS KEZDETE

Mint szegény szülők gyermeke, már korán kenyérkeresetre kényszerültem. Így kerültem a Margitszigetre, a MAC-hoz [Magyar Atlétikai Club] labdaszedőnek. Itt ismertem meg a futballt, amelynek halálos rajongója lettem. Később inasnak mentem s ekkor felvételre jelentkeztem a III. ker. TVE-nél, de elutasítottak, mert munkást abban az időben a tagok sorába nem vettek fel. Konzervatív klub volt a TVE. Fájó szívvel vettem nyakamba a várost, talán találok csapatot, ahol szenvedélyemnek hódolhatok. Végigjártam az összes grundokat és pályákat. A Palatinus-házak helyén akkoriban „Fa-tér” volt, Bíró Gyula hazája. Innen került ki sok MTK [Magyar Testgyakorlók Köre] játékos és atléta. A „Lipstadti”-pályán Schafferral kerültem össze, itt a BAK-ok [Budapesti Atlétikai Klub] uralkodtak Konrád Jenővel. A Lehel-úton Bienenstock ollózásában gyönyörködtem; a „nyolc-házak”-nál Potya, a két Hlavay, Feldmann volt az ismertebb; a Millenáris melletti „mesterséges”-en Müllender, Horváth Jancsi, Feleky körül csoportosult az ifjúság. Híres helyek voltak még a Rezső-tér, ahol Károly vezérkedett, a Városmajor Kiss Gyuláékkal, a Marcibányi-tér a Székányokkal stb.⁴ Fölöslegesnek tartom, hogy az akkori

4 A grundokról részletesen lásd a *Sport hírlap* cikksorozatát (1944. 04. 29. – 1944. 06. 17). A Hegyi által említett ismertebb (válogatott) játékosok: Bíró Gyula (1890–1961) az MTK 36-szoros válogatottja, Schaffer Alfréd (1893–1945) az MTK 15-szörös válogatott játékosa, később – többek között – az AS Roma és a Bayern München edzője is volt. Konrád Jenő (1894–1978) az MTK-ból egyszer került be a nemzeti válogatottba, 1919-ben elhagyta az országot, az 1920-as évek osztrák futballjának kiemelkedő alakja volt. Bienenstock Sándor (1884–?) a Postásból egyszer került be a válogatottba. Tóth „Potya” István (1891–1945) a Nemzeti és az FTC játékosaként 19-szer volt válogatott, később edzette a válogatottat, nevéhez fűződik a hazai trénerképzés megeremítése. Az 1930-as években Olaszországban dolgozott. A két Hlavay közül a híresebb, György (1885–?) a Nemzeti és az MTK csapataiból 8-szor került be a válogatottba. Feldmann Gyula (1890–1955) a Nemzetiből, az FTC-ből és az MTK-ból 10-szer játszott a válogatottban. Kiss Gyula (1881–1959) később szövetségi kapitány és a *Sport hírlap* főszerkesztője az FTC-ből kétszer, Székány Géza (1886–?) a 33FC-ből egyszer került be a válogatott csapatba.

idők nagy csapatairól írjak, ellenben örökké felejtethetlen lesz számomra az angol amatőr csapatok játéka. A Richmond, a Casuals, a Pilgrims, New Crusaders stb. Sokat tanultam tőlük.

Csavargásaim közepette nem voltam válogatós, hogy hol játszom. Egyik héten az egyik ILSZ-csapatban, a másik héten egy másikban. Akkoriban ez így volt szokás. Így tették a nagyok is. Pl. Bosnyákovics⁵ egy hónapon belül szerepelt a Jó-zsefvárosi SC-ben, a Budai Reményben, a 33-ban, majd a III. ker.-ben [a 33FC – népszerű nevén „harihárom” – nevét alapítóinak számáraól kapta, 1926 után profi labdarúgó-csapata a Budai 33, majd a Budai 11 nevet vette fel]. Három évi bolyongás után végre egy komoly klubhoz kerültem, a Fővárosi Torna Clubhoz (mai TTC⁶), ahol Vámos Soma intéző vett gondjaiba. Itt is jó ideig baj volt velem, mert nem volt fehér ingem s így nem mehettem be az Andrássy úti kávéházba. Ebben a klubban történt azután az első nagyobb profi-esemény, amely az egész sportvilágot lázba hozta és amely bennem is mély nyomokat hagyott. A mai sportemberek közül kevesen emlékeznek rá, de talán maguk a szereplők is elfelejtették már. 1906-ban a Főv. TC igen kemény riválisa volt az akkori vezető csapatoknak. Tehetséges, fiatal erőkből álló csapatából kivált Weisz Tóni balfedezet, kire szemet vetett több intéző is. Különösen az FTC atyaistenének fájt reá a foga. Egy szép napon el is tűnt a jó Weisz Tóni körünkből, mintha a föld nyelte volna el. Pár hét múlva kiderült a titok. Az FTC vezére, hogy az átigazolást megkönnyítse, elküldte őt Győrbe s részére havi 20 korona ellátási költséget küldött. Az akkori szabály szerint az a játékos, aki legalább 6 hétig távol volt a fővárostól, visszatérve rögtön igazolható lett. Négy hét múlva egy másik Főv. TC játékos, ki szintén Győrbe került álamatőrnek az ETO-hoz [Győri Egyetértés Torna Osztálya], valahogy birtokába jutott egy postautalványnak, s azt Főv. TC-nek beküldte. Ennek alapján eljárás indult s az MLSZ [Magyar Labdarúgók Szövetsége] rövid vizsgálat után megállapította, hogy az FTC intézője bűnös játékoscsábításban és a szabályok kijátszásában s ezért őt az MLSZ-ben viselendő mindennemű tisztségtől két évre eltiltotta. Weisz kisebb büntetést kapott. Rövid idő múlva Weisz az MTK-ba került, ahol Vágó nevet kapott. Itt is maradt aztán végig. Szorgalmas, lelkes, megbízható játékaival úgy klubjának, mint a magyar válogatott csapatnak mindenkor egyik főtámasza volt.⁷ Ő volt – már a nyilvánosság számára – az első megbélyegzett amatőr!

A Főváros Torna Clubban sem bírtam ki sokáig. Minden alkalommal éreznem kellett szegénységemet. Háttérbe szorítottak egyszerű ruházatom miatt. És egyszerre fellángolt bennem a vágy a szép ruha után: fehér inget húzni, lakkcipőben járni. Az embernek csak a ruha után van értéke? Ettől a naptól kezdve csak

5 Bosnyákovics Károly (1887–1962) a BTC-ből [Budapesti Torna Club] és a 33FC-ből 2-szer került be a válogatott csapatba.

6 A Fővárosi Torna Club 1909-ben vette fel a Terézvárosi Torna Club nevet.

7 Vágó Antal (1891–1944?) 1908. november 1-én még Weisz néven és a Fővárosi TC játékosaként játszott először válogatottként a Millenárison a Csehország ellen, s az MTK játékosaként szerepelt az 1912-es stockholmi olimpián. Utolsó, 17. válogatott mérkőzését 1917. november 4-én Bécsben játszotta Ausztria ellen. Vágó a náciizmus egyik futballista áldozata.

ott játszottam, ahol kilátásom volt, hogy valamit kapok. Egy ILSZ-csapat [Ifjúsági Labdarúgók Szövetsége], a Magyar Testedzők Egylete, kiruházott a Rombach utcában. Róna intéző sárga cipőt is vett nekem. Lágyat, sevrót [finom kidolgozásút]. Huh, de csudálkozott a lábam! Hálás is voltam érette. Egy évig maradtam náluk. Ez az év megismertetett Pest éjjeli életével, a Dessewffy-, Király-, Vörösmarty-utcai „csehókat”, a Nagymező-utcai Chapeau de Rouge-t, a félvilági népség találkozóhelyeit kellett cimborámmal járni. Nem az én világom volt ez! Más cél lebegett szemeim előtt: megmutatni az óbudaiaknak, hogy oktalanság volt tőlük engem lebecsülni. Végtelenül vágyódtam a római III.-as dressz felvevése. 1909-ben felszabadultam. Gondoltam, most talán felvesz a TVE. Újabb csalódás. Elutasítottak. Most már nagyon megharagudtam. Futballhiéna lett belőlem. Több klubban játszottam. A KAOE-nél Nagy M. a JTC-nél Nagyhegyi, egy másiknál Sashegyi, sőt Naphegyi név alatt voltam igazolva. Egyik klub se tudta, hogy a másiknál igazolva vagyok.

A III. KER. TVE CSAPATÁBAN

Lassan közismertté lettem, úgy, hogy a többi klubban való szereplésem lehetetlenné vált. 1910 őszén végre a III. ker. érintkezést keresett velem. Végre célhoz értem. Csak baj volt a leigazolással. Melyik a valódi nevem? Suhajdy Pista intéző kihasználva Opréeval való jó ismeretségét kieszközölte, hogy a TTC-ben Nagyhegyi név alatt való leigazolásom legyen érvényes. Oprée [Rezső], mint a TTC akkori elnöke, közbenjárt a klubjánál, hogy engem rögtön kiadjanak. Ezt a nevet kellett használnom egészen addig, mígnem az FTC-hez kerültem.

1911 tavaszán a III. ker. már csak úgy nyerhette meg a II. o. bajnokságot, ha összes ellenfeleit megveri és akkor is csak gólaránnyal. Az eredményes játék forszírozására a tagok többféle módot eszközöltek ki. Én pl. Bíró dr.-tól minden gólért 1 ezüst forintot kaptam. Egy másik tag kalappal látott el. Volt, ki fát és szenet küldött lakásomra. Hogy a többi játékos mit kapott, nem tudom. A nekem juttatott dolgoknak nem tulajdonítottam nagy jelentőséget. Meg is nyertük a bajnokságot. 27 gólt lőttem: ebből 9-et a VAC-nak [Vívó és Atlétikai Club]. Ez a mérkőzés 16:0-ájával sok munkát adott a szövetségnek. Megvádolták a TVE-t vesztegetéssel. Ha már gyónok, meggyónhatom, hogy itt nem volt vesztegetés. A VAC lefeküdt önszántából, mert az URAK [Újpest–Rákospalota Atlétikai Klub] tetteges volt velük szemben.⁸ A bajnokság megnyerése után nagy harc tört ki a TVE-ben. Tóth István, ki az egyesület művezetője [edzője] volt, minden eszközt megragadott, hogy az intézői székbe kerüljön. Annál furcsább volt ez, mert Tóth tanárról

8 Az URAK – nevükkel ellentétben – az egyik „legveszedelmesebb” szurkolótáborral rendelkező fővárosi egyesület volt. Már 1917 végén úgy jellemezte a *Sporthírlap* (11. 19.) a csapat rákospalotai erdőben található pályáját, mint ahol „ázsiai állapotok uralkodnak”, 1919 után pedig több pogromszerű verekedést is rendeztek az URAK drukkerai. Nem véletlen tehát, hogy a cionista VAC csapata éppen annak a III. ker. TVE-nek „feküdt le”, amely az óbudai zsidó polgárság körében nagy népszerűségnek örvendett.

köztudomású volt, hogy a futballt nem szívlelhette és tanítványait ennek űzésétől el is tiltotta. Végül is intező lett, de ezzel kettészakította a csapat egységét.⁹ A bajnoki év végén ez meg is látszott. A csapat a kiesés előtt állt. Tóth tanár, hogy a nehéz helyzeten javítson, megvesztegette a MAC elleni mérkőzés bíróját, Simont. A Simon-ügy egyike volt a magyar labdarúgósport legszennyesebb ügyeinek. Legalább is így állították be a közvélemény előtt. De mi volt a későbbi dolgokhoz képest? Sorra jön minden. Az ügy következménye lett, hogy a TVE-t kitették az első osztályból. Tóth tanár egyidőre visszavonult a vezetéstől.

1912 őszén kegyelmet kap Tóth István. Újra harc a TVE-ben. A csapat bedolgozza ugyan magát újólág az első osztályba, de ezt megosztott erővel éri el. A csapat a mérkőzések után ritkán van együtt. Egyik része Tóth tanárral át-átrándul Pestre, ahol kedves kis helységekből mulatoznak. Narcis bácsi, a Nemzeti Színház művésze énekelgetett nekik. Sokszor hozta őket a konflis borközi állapotban. Egy ilyen „lerámolás” után elhatároztam, hogy nem játszom többet ingyen. Ha jut pénz a mulatozásra, jusson másra is. Kapóra jött egy eset. A játékosok nagy része nem volt megelégedve a nekik juttatott jegyekkel. Többet kértek. A vezetőség elutasította, mire sztrájkba léptek. A hét végén én is csatlakoztam hozzájuk. Ez megrökönyödést keltett. Krekkje [meghatározó játékosa] lévén a csapatnak, félték a kudarctól. Emlékszem: a TTC elleni kupameccs előtt történt. A játék megkezdéséig mereven állt a két front, végül is a közönség hangosan követelni kezdte a játékot s ennek hatása alatt a vezetőség engedett. Győztünk. Ezentúl a játékosok négy jegyet kaptak. Később észrevettem, hogy a játékosok a jegytöbbletet eladják s ily módon igyekeznek pénzhez jutni. Ez a jó szokás megmaradt Óbudán egészen a legutóbbi időkig, a professzionizmus bevezetéséig. Ez nekem nem volt elég. Tapasztalásból és hallomásból tudtam, hogy sok játékos támogatásban részesül, ezért elhatároztam, hogy addig nem játszom, míg nagyobb összeget nem kapok. Az első meccsen eltekintettek a szereplésemről. A játék eldöntetlenül végződött, ami a malmomra hajtott a vizet. A másik héten már megkaptam a pénzt. A pályát övező korlátra támaszkodva néztem a második csapat mérkőzését, amikor éreztem, hogy a balzsebem egyszerre megnehezedik. Benyúlok. Hát, Istenem, 25 ezüst korona volt, papírba csavarva. Szó nélkül mentem az öltözőbe. Kértem más alkalommal is pénzt, de mindig értettem a módját, hogy az oly formában történjék, hogy ne tudják megtagadni. Meg is kaptam mindig!

1912 őszén történt az alábbi „zri” [zajos eset] is. Sokat járt utánam Grünwald Maxi, a BAK intezője. – Matyi, gyere hozzánk, kapsz salnit [öltönyt], lóvét. Ebben az időben sok pénz kellett nekem, elhatároztam, hogy boltot csináljak vele. December 15-én be is nyújtottam átigazolásomat a BAK részére, sőt még négy másik játékosársam nevét is ráhamisítottam a blankettára és azokat is beadtam. A jó Grünwald Maxi 200 koronát adott ezért nekem! December közepétől egészen június 12-ig minden szombaton bementem a károlykörúti Splendid-kávéházba,

⁹ Tóth István 1912. januárjában lett a III. ker. TVE futballszakosztályának vezetője. A hivatalos indoklás szerint elődje, Suhajdy István visszalépett régi klubjába, a TLE-be [Tiszviselők Labdarúgó Egylete] (*Sport-Világ* 1912. 01. 06.).

ahol Maxi pontosan leszurkolta a 20 koronákat.¹⁰ Vett egy fekete-fehércsíkos ruhát, lakkcipőt (micsoda öröm!), selyeminget és zoknit. Most már én is a nehéz ütegehez tartoztam! Ugyanis a BAK ezidőben élte fénykorát. Schaffer, Cseh, Koroda, Késmárki, Szury stb. volt itt angazsálva [alkalmazva]. Szívesen fogadtak, azonban én június 14-én este mindnyájunk nevében visszavontam az átigazolási kérelmeket s maradtam a TVE-ben. Furcsa játéka a sorsnak, hogy legutolsó bajnoki meccsünk június végére esett s ez éppen a BAK volt. A hecc csimborasszója pedig, hogy az utolsó percekig eldöntetlenül álló mérkőzést az én góloom döntötte el. Szegény Maxi, majd agyonvert!

Húszéves játékoskarrierem alatt 29-szer voltam kiállítva, de büntetést csak négy ízben kaptam, míg 25-ször fölmentettek. Ez úgy volt lehetséges, hogy mindig legagyafúrta módon védekeztem, vagy kihasználtam patrónusaim összekötését. Meg kell jegyezni, hogy legalább 20 esetben oly csekélységért lettem kiállítva, amiért a mindenkori fegyelmi bizottságok nem láttak okot az eljárásra. Tapasztalnom kellett azt, hogy míg kis klubokban játszottam, egy rempliért [„félöklelés”¹¹] vagy belemenésért rögtön kiállítottak, míg amikor a nagyokhoz kerültem, szabadon grasszállhattam. A fegyelmi bizottságok ítéletein is meglátszott ez. A kis bűnösöket lefotgák, a nagy kutyákat szaladni engedték.

De beszéljenek a tények. 1912 őszén az MTK elleni bajnoki mérkőzés II. félidejében kiállítottak, mert boldogult Knapp Miksát megrúgtam, mikor az a kapujából kirohanva a labdát lábamról leszedte. Az eset súlyosnak látszott és mindenki nagy büntetésemre számított. Azonban másképp történt. A fegyelmi bizottságnak akkoriban Röser Edvin, az MTK alelnöke volt az elnöke, amit ki is használtam. A fegyelmi bizottság előtti védekezésemben előadtam, hogy Knapp Misit nem volt szándékomban megrúgni, mert benne jövődöbeli klubtársamat látom. – Hogy érti ezt? – kérdezte meglepetten Röser. – Úgy kérem, hogy én decemberben az MTK-hoz fogom az átigazolásomat kérni. – Igazán?! – volt a kételkedő válasz. A horog be lett kapva és kaptam négy hetet, amelyet azonban nem töltöttem ki. Pár nap múlva felmentem Röser lakására. Újra kijelentettem neki, hogy az MTK-ba megyek és kértem oldja fel büntetésemet. Ehhez, az akkori szabályok szerint joga volt. Ő rögtön telefonált a többi bizottsági tagoknak és én pár perc múlva megkaptam a játékgengedélyt. Ebben az időben a TVE intézőjével hadilábon állottam. Ő előtte elhallgattam ezt a körülményt és vasárnap én is az öltözőbe mentem. Lőn nagy megrökönyödés. Miért vetkőzöm, ha ki vagyok tiltva? Ez a hecc egész a kezdésig elhúzódott. A bíró az intéző kérésére nem akart játszani engedni,

10 Az 1908-tól 1920-ig érvényben lévő átigazolási szabályok szerint aki december 1. és december 15. között bejelentette, hogy új egyesületbe kéri átigazolását, június 15-ig még régi egyesületében játszhatott, és fél év alatt még meggondolhatta, hol folytatja pályafutását (erről lásd a folyóirat következő cikkét).

11 A futball első éveinek mindennapos kifejezése ma már teljesen kikopott a labdarúgó-szakszavainkból, jobb híján félöklelésnek fordíthatjuk az ellenfél testtel történő durva ellökését (a kifejezés a német *Rempeln* szóból ered, egy 19. század végi lap a *leichtes Rempeln*-t, mint *könnyű félretologatás*-t ajánlja a játékosoknak). Klebersberg Géza, a BTC egyik első labdarúgója szerint a rempli „testtel-mellel bele [...] a labdát elvinni, az embert lefektetni” (*Sport hírlap* 1936. 04. 01.).

mire kivettem a cédulát nadrágom ráncából és odaadtam neki. Az intéző nagy „plefföléssel” állott odébb.

ÁTIGAZOLÁS AZ FTC-BE

Így múltak a hónapok apró zsarolások, huncutságok és veszekedések közepette, mígnem 1913 szeptemberében egy velem történt baleset változást nem idézett elő. Az őszi forduló első bajnoki mérkőzésén Einwag a BTC centerhalfja tönkretúrta a térdemet. Ekkor új oldaláról ismertem meg az embereket: a kegyetlenségükről! Mert lehettem rossz és hibás, de ennyire nem lett volna szabad menniök. Hónapokig feküdtem tehetetlenül az ágyban, senki még csak felém sem nézett. A legrettenetesebb térdízületi bajok egyikét szereztem meg. Kínjaimban a falat martam. Elátkoztam a napot, amikor először labdát rúgtam. Kérvényeztem a klubtól orvosi kezelést, vagy költségeket. A választ nem merték velem közölni. Később tudtam meg, hogy az a kluborvos, aki forintokkal fizette a góljaimat, olyan értelmű Röntgen-leletet adott, hogy én többé nem játszhatom és kár minden fillérért. Így aztán a lábam gyógyításával nem is törődtek. Lelkileg is sokat szenvedtem. Szomorúan kellett tapasztalnom az emberek változó hangulatát. Kit is érdekelne egy letört krek? Eleinte még sajnáltak, de később még az utamból se tértek ki. Meggyőződtem, hogy egy játékosnak csak addig van becsülete és értéke, míg egészséges. Avagy talán így akarták visszafizetni kellemetlenkedéseimet? Kollégáim jóvoltából azonban lábam mégis meggyógyult. Ekkor a mellettem dolgozó Englohner, az FTC futóatlétája rábeszélte, hogy kérjem átigazolásomat a zöld-fehérekhez. Erre nem éreztem hajlandóságot, hogy azonban lerázzam a nyakamról, azt mondtam, jó, jó, csak írja alá a blankettát nevemben. Ezt meg is tette. Midőn december 15-én az átigazolási kérelmek nyilvánosságra kerültek, az enyéme elkerülte az óbudai vezetők figyelmét. Törődtek is velem? Csak később, mikor már nyilvánvaló lett, hogy a lábam jó és ismét trenírozom, kaptak észbe. Az elnökség vissza akart szerezni. Sejthették a blanketta körüli suskust, mert a szövetséghez fordultak. Itt azután visszafizettem a kölcsönt. Kijelentettem, hogy a blankettát nem én írtam alá, de a Fradinál maradok. Így kerültem egészen véletlen módon a nagy Fradiba.

A trónörökös pár meggyilkolásának napján debütáltam náluk Pécssett. Borbás dr.-t kellett helyettesítenem.¹² Azonban csakhamar a középfedezet helyére kerültem, hadbavonult centerhalfjuk pótlására. Négy évig játszottam a Fradiban. Örökké felejthetetlen lesz számomra az itt töltött idő. Új környezet, új impressziók. Az újdonság ingerével hatott reám minden: az első meleg fürdő, masszázs, a kitűnő szerelés, a vezetőség elsőrangú bánásmódja, a hangulatos klubvacsorák, a drága jó cimborák, a külföldi meccsek. Az álamatörizmus kinövéseit itt nem vettem észre. Lehet, hogy azelőtt más volt a helyzet, és hogy később megváltozott, de ak-

12 Dr. Borbás Gáspár (1884–1976) az FTC és a MAC 41-szeres válogatott játékosa, az első doktrált élvonalbeli futballista, az első világháború előtti magyar labdarúgás meghatározó alakja volt.

kor ideálisnak lehetett nevezni. Egyetlen előnyünk volt csupán. Minden elsőcsapatbeli játékosnak a klub terhére számlája volt a klubvendéglőben és kávéházban. Ezt azután alaposan ki is használtuk. Tréningek és mérkőzések után két-három bécsi szelet, 10–15 palacsinta meg se kottyant. Havi számláim elég tekintélyes összegre rúgtak, de senki soh' se szólt, mert lelkiismeretesen „megrakkoltam” [megdolgoztam] érte.

A legemlékezetesebb élményem az FTC-ben a háború alatt történt velem Prágában, a Slavia ellen. Az első félidőben a csehek borzasztó durván játszottak s hamarosan lerúgták három emberünket. A megfélemlített csapatnak azután nem volt nehéz gólokat rúgni. Félidőben bejött az öltözőnkbe egy 39-es százados, aki felbízottatott bennünket, hogy ne hagyjuk magunkat, ha baj lesz, itt van a magyar „Bereitschaft” [katonai készenlét]. Nem kellett több nekem. A második félidőben bizony visszakentem amúgy magyarmiskásan. Egy alkalommal Bielkát terítettem a földre, mikor a bíró odarohan hozzám és a következő szavakkal állít ki: – Gehen sie aus, sie ungarische Hund! [Álljon ki, magyar kutya!] A sértésre elfutott a düh s két hatalmas pofont akasztottam le a bírónak. – Du hast, du böhmische hak!¹³ [Mit gyűlölködsz, te kényes cseh!] Óriási ribillió tört ki erre. A tömeg a pályára rohant és meg akart verni. Drága jó cimboráim azonban védőgyűrűt fontak körülöttem. Nem engedtek bántani. Pár pillanat múlva megváltozott a helyzet. Működésbe léptek a magyar bakák. Puskatusuk szorgalmasan ropta a táncot a közönség hátán, amely hangos „Bozse! Bozse!” [Istenem!] kiáltással menekült. Még a kerítésről is leverték őket. A rend helyreállítása után tovább folyt a játék, kétszer került hozzám a labda, kétszer gól is lett. Egy cseh játékos sem mert megtámadni s a jó bíró erre csakhamar inkább lefújta a játékot. Nem profieset volt ez, de érdekes a megemlítésre, mert jellemző reám, hogy még ebben a környezetben is kitért belőlem a nyersesség és meggondolatlanság.

Egy másik eset. Az 1916. évi pünkösdi serlegdöntőt az FTC csapatában játszottam az MTK ellen. A mérkőzést az MTK már megnyerte, mert már 3:1 arányban vezetett s csak percek voltak hátra, mikor egy labda leadásánál egyszerre csak hátulról elvág valaki. Fölugorva körülnéztem, mikor is Kertész Vili szemtelenül nevető arcával találtam magam szemben. Ő gáncsolt el. Se szó, se beszéd, úgy kapásból két nyaklevest sóztam le neki. A bíró, az örök pihenésen levő Fehéry,¹⁴ nem látta a történeteket, csak a határbíró bemondására állított ki. Mielőtt a fegyelmi bizottság elé kerültem volna, a két klub vezetősége kibékített bennünket, és mi összebeszéltünk, hogy kedvezően vallunk egymás ellen. Így azután a pofozkodás csak „gesztikulálássá” degradálódott s a fegyelmi bizottság felmentett. Később kitanultam a védekezés technikáját, melyet sikerrel alkalmaztam mint intéző is. Rendszerint a késő esti órákban, lehetőleg legutolsónak jelentkeztem a fegyelmi előtt, utazva az ő kimerültségükre, és hogy már szeretnének hazamenni. Hosszú

13 A két mondat nyelvtanilag helyesen: „Gehen Sie aus, Sie ungarischer Hund!”, illetve „Du hast, Du böhmischer Hak!”

14 Fehéry Ákos (1882–1921) a BTC egyszeres válogatott játékosa, visszavonulása után futballbíróként működött, egy időben a magyar válogatott szövetségi kapitánya is volt.

lére eresztett védekezésemben a [fegyelmi] kódex paragrafusait hadartam össze-vissza, míg végül is olcsó áron menekültem meg.

A háborús FTC-nek legjobb része volt évekig az u. n. „komitácsi” halvesor [harcias középpályás-sor¹⁵]: Kiss – Hegyi – Farkas. Sok kellemetlenségünk akadt eredményességünk miatt. Megverték bennünket Prágában, Bécsben a Rapid ellen, szidtak amerre megfordultunk, de mi nem engedtünk utána. Labda és ember nem mehetett keresztül rajtunk, az egyiknek ott kellett maradni. Különösen Farkas Pista leánykedett mindig. Nem felejttem el egy esetét, 1917-ben Bécsben a WAF [Wiener Association FC] ellen játszottunk. A meccs szenzációsan durva lefolyású volt. Heinlein, az osztrákok vörös balösszekötője már két játékosunkat tett tönkre, ami mód felett bántotta Farkast. A mérkőzés vége felé aztán úgy lekente őt, hogy ölben kellett a pályáról levinni. Kiállították. A pályáról lemenet egy korláton belül levő néző folyamatosan „Fleischhackert” [mészáros] kiáltott feléje, amit ő ugyan nem értett meg, de széles gesztusokkal mégis feléje tartott. Ezekről a mozdulatoktól a gyáva bécsi úgy megijedt, hogy a társaságában levő hölgyet otthagya, hanyatt-homlok menekült a kerítésen át. Kacagnivaló jelenet volt.

ÚJRA ÓBUDÁN

Közben szorgalmasan tanultam. Önképeztem magamat egy lelkem mélyén szunnyadó vágy megvalósítására. Megnősültem, jó állásom is volt, gondtalan életet éltem és mégis... Boldogtalan voltam. Visszagondoltam gyermekéveimre. Rajta keresztül szülőhazámra: Óbudára. Vádak lázadoztak bennem. „Segíts az óbudai fiatalságon, azokon, kiket mindenki lenéz, megrugdal.” És én követtem lelkem sugallatát. Lemondtam a dicsőségről, a gondtalanságról s egy szép napon átvettem a Vérhalmi FC intézőségét. Képzeltetik, hogy állhatott ez a klub, mikor megválasztásom napján 13 ember volt jelen a közgyűlésen. Ebben a klubban érvényesítettem első ízben tapasztalataimat. Elméleti oktatásokon először gondolkozni tanítottam meg az ifjúságot és csak később futballozni. Mily eredménnyel, azt mások ítélik meg. Tény, hogy rövid két év alatt a harmadosztályból az első osztály kapujáig törtek elő s ha 1919-ben történetesen az UTSE [Újpesti Törekvés Sport Egyesület] 1–2 ponttal meg nem előz, úgy ma valószínűleg Vérhalom tölti be a TVE helyét.¹⁶ A TVE 48 játékosának átigazolási blankettája volt a zsebemben. Egy kavicson bukott el a nagy mű.

15 Komitácsi: a 19. század végén a török uralom, illetve az első világháborúban az osztrák–magyar hadsereg ellen harcoló délszláv felkelő. A half kifejezés a 19. század végén került be a labdarúgó szaknyelvbe, a csatársorból hátravont, de a védők (back, bekk) előtt állók pozíciójára utal (half-back – „félíg visszavont” játékos, magyarosított elnevezése: középpályás).

16 Az 1919/20-as bajnokságban – tehát a következő idényben – az első osztályba frissen feljutott újpesti UTSE 15 csapatból 13. lett, s ki is esett az élvonalból. Ugyanebben a bajnoki idényben a két-csoportos másodosztály Kárpáti-csoportjában a Vérhalom 7. lett, az 1920/21-es bajnokságban már csupán utolsó előtti. Az egyesület soha többé nem játszott még a második ligában sem.

[A következő bajnokságban] 1919 őszén a II. osztályú bajnokság Kárpáti-csoportjában játszottunk, ahol igen erős konkurencia alakult ki. Én ellenfeleimet, mint pályaválasztó fél a Határ-utcára vittem, mert anyagilag ez kitűnőnek bizonyult. Kikötésem csak az volt, hogy tavasszal viszont minket is elsőosztályú pályára vigyenek.¹⁷ Ezt a megállapodást minden klub megtartotta, kivéve az NTC-t. Ennek „oberhochem” [különösen ravasz] intézője, Lefkovics, csakhogy riválisaimnak szívességet tegyen, a Soroksári-útra akart kivinni [a KAOE pályájára]. Fülemben jutott ez a terv, mit megakadályozandó, az összes kültelki pályákat kibéreltem a mérkőzés terminusára. A pályaszerzés lehetőségétől megfosztott NTC-t azután az intézőbizottság arra kényszerítette, hogy köteles Óbudán játszani. A dolog fináléja pedig az lett, hogy mi a pályák újbóli kiadásán egy csomó pénzt kerestünk, az NTC-nek kilenc gólt berámoltunk, félcsapatjukat „felramoltuk” [játékosaik felét harcképtelenné tettük, „lerúgtuk”], s a bevételből nem kaptak egy fillért se.

1919-ben játékosaim egy része már meg volt mételyezve. Oláh, Skvarek, Farkas és a többiek után idegen klubok emberei szaladgáltak, sőt jobb ifjúsági erőimre is kivetették hálójukat. A hömpölygő ár elnyeléssel fenyegetett. Roppant elkéseredtem s elhatároztam, hogy utánozni fogom a nagyokat, hátha sikerül annyi pénzt szereznem, amivel célom elérhetem. Az idealizmust ofszájdra [lesre; itt: félre] állítottam. Mint intéző, a szövetségben sok minden gyanús dologról hallottam. Elszámolási manipulációkról, ügyes jegykezelésről, süllyesztésről és miegyebekről. Ezentúl mi is így tettünk. Az elszámolásnál rendezői díjat számítottunk fel, holott azt saját tagjaink végezték. Jegyblokkjaink duplán voltak számozva, amelyből az egyiket aláírattuk, de csak a felét adattuk el s így az aláíratlan blokkról eladottak ára minékünk maradt meg. Megtörtént, hogy egy nagyobb klubbal közös rendezésben, mikor a rendezés a mi kezünkben volt, a pénztáros jelentette, hogy 4 blokk elveszett. Szemrebbenés nélkül utasítottam a süllyesztésre. Ebben a szezonban 34.000 koronát harácsolunk így össze, azonban ez mind kevés volt. Sok volt a csapat. A játékosok között a fegyelmezetlenség is kitört. Egyik hátvédem lelazsált egy mérkőzést, amely a bajnokságunkba került. Voltak, akik 10–20 koronákat kértek kölcsön – a soha vissza nem adásra; vacsorákat kellett adni, szóval megindult a lavina. Elkéseredtem és elhatároztam, hogy visszamegyek a TVE-be, ahol nagyon csehül állottak a dolgok és én általam véltem a helyzeten javítani. De mielőtt ezt megtettem volna, még egyszer segíteni akartam a klubon. 1920 tavaszán három klub igen erős versengést folytatott a vezetésért, a Vérhalom, BEAC [Budapesti Egyetemi Atlétikai Club] és ETC [Erzsébetfalvai Torna Club].¹⁸ A BEAC akkori intézője, egy sporthírlapíró állandóan igen szenvedélyes

17 A Határ utcai pálya a III. ker. TVE élvonalbeli csapatáé volt. A Vérhalom saját pályáját 1920 őszén kezdték építeni a III. ker. TVE-től párszáz méterre, a Bécsi út 86. alatt. A korszakban elterjedt gyakorlat volt, hogy csapatok – akiknek többnyire nem is volt sportlétesítményük – nem saját pályájukon fogadták ellenfelüket. Ebben az esetben részesedtek a rendező fél bevételéből – esetünkben a III. ker. TVE fizetett a Vérhalomnak. Egy kisebb csapatnak jobban megérte egy olyan pályára vinni a mérkőzést, ahol nagyobb nézőközönség gyűlt össze, mint néhány száz néző előtt saját pályán játszani.

18 Az 1919/20-as, másodosztályú bajnokság Kárpáti-csoportjának végeredménye: 1. ETC, 2. BEAC, 3. KAOE... 7. Vérhalom.

és igaztalan hangon támadott bennünket.¹⁹ Miután, mint fentebb említém, lazslálás miatt leghamarább kiestünk a kombattánsok [küzdő; itt: bajnoki címre esélyesek] közül, elérkezett a bosszúállás órája és egyúttal pénzszerzési alkalom is. Megállapodtam az ETC akkori intézőjével, hogy ellenük a mérkőzést lelazsláljuk s cserébe ezért megkapjuk az egész bevételt, de legalább 800 koronát. Így az ETC lesz a II. osztályú bajnok. Mi még annyira óvatosak voltunk, hogy a lazslálásnak ne legyen szemtanúja, a kiküldött szövetségi bíró működését is megakadályoztuk azáltal, hogy a mérkőzést 20 perccel előbb kezdtük el s egy közösen választott szükségbíróval vezettettük le. A pakli majdnem felborult. Az ETC, hogy a mérkőzés egész biztos legyen, a játék előtt jól beboroztatta a vérhalmi fiúkat, akik azután olyan „lelkesen” játszottak, hogy egész a második félidő közepéig 1:0-ra vezettek. A beállott reakció után egy 11-es és egy ofszájd gól [offside, lessgól] döntötte el az ETC javára a meccset. A mérkőzés utáni számolás sem ment simán. Az ETC csak 800 koronát akart adni, holott az ellenőreink többet jeleztek. Erre a vitát úgy oldottuk meg, hogy a pénzes ládikó egész tartalmát magunkhoz vettük, mondván: ha több mint 800 korona, nekünk jó, ha kevesebb, nekünk rossz. A pénztáros megnyúlt ábrázata az előbbit árulta el. 1500 korona volt a bevétel. Ez után az eset után már vágyódtam tiszta levegő után. El a kloákából. Fáradt is voltam, a három évi éjjel-nappali munka megtört. Aznap, mikor a TVE-be visszaléptem, ugyanekkor kilenc első csapatbeli játékosuk hagyta őket ott, így Schrott, Breuer I, II, Zitter, Hönich I, II, Rázsó is. Kapóra jöttem tehát az engem követő kis gárdával. Elfeledtem a múltat, ők is. Beorganizáltuk a csapatot. Úgy képzeltem el, hogy most már végleg itt maradok. És mily hamar vége szakadt a barátságoknak. Túra volt az oka!²⁰

TÚRÁK ÉS MECÉNÁSOK

Mielőtt tovább mennék személyes dolgaimmel, ki kell térnem az 1919–1924 évek jellemzésére. Ez az időszak volt a túrák és mecénások korszaka. Ekkor kulmináltak az álamatőr sport káros kinövései. Mi is volt a túra? Mákony, mellyel a játékosok lázadó hangulatát altatták el; mézesmadzag, melyek a szájuk előtt húzva

19 Hegyi itt a *Sporthírlapra* és Földessy Jánosra gondolt. Az újság 1919. december 18-i számában jelent meg az *Egy halom vér és Vérhalom* cikk. Az újságíró szerint a Vérhalom–BEAC mérkőzésen, amikor a bíró a Vérhalom egyik játékosát kiállította, a játékvezetőt körbevették, „s Hegyi, a Vérhalom legdurvább és legszájasabb játékosa így vonta felelősségre az egész tribün füle hallatára: »Maga marha, hülye, hogy meri kiállítani ezt az embert, hiszen nem csinált semmit, nem fog kiállani!» A bíró kénytelen volt pályán hagyni a játékost. Hegyi Máttyást egyébként már 1912 tavaszán két hónapra tiltották el, mert mint a III. ker. TVE játékosa egyik mérkőzésükön megütötte a partjelzőt (*Tribün* 1912. 04. 22.).

20 A *Nemzeti Sportban* Hegyi még egy korántsem sportszerű esetével találkozhatunk. Az 1919/20-as bajnokságban az MLK kikapott a Vérhalomtól. Az MLK alelnöke később elmondta: „Éppen azon tanakodtak, miként lehetne megóvni a mérkőzést, amikor pihegő hírnök jelentette, hogy a Vérhalom intézője [...] tudna egy jó tippet, amelynek alapján az MLK megóvhatná a mérkőzést, de csak 500 koronáért hajlandó megsúgni” [vagyis Hegyi Máttyás, a már győztes csapat vezetője utólag eladta a mérkőzést]. Az MLK igazolatlan játékos szerepeltetése miatt óvott és nyert (*Nemzeti Sport* 1920. 09. 28.).

ösztönözték őket a további erőfeszítésre; ígéret az egyesületi vezetőknek, ha üres volt a kassza. Csillogó remény mindenki számára. A valóságban pedig egy járvány, mely halálra sorvasztotta futballsportunkat. A túrák okozták azt, hogy a játékosok és vezetők között egyenlenség tört ki, a be nem váltott vagy váltható ígéretek, kijátszás, mellőzés, kínzás, meg nem engedhető dolgok látása, mind-mind züllesztő hatással volt s játékosaink kezdtek lemaradozni. Előbb egyenkint, később már tömegesen, járványszerűen.²¹ Azért mondom járványszerűen, mert végül már nemcsak a megbántottak és a sorsüldözöttek maradtak le, hanem a kalandvágyók, sőt egy sereg irigykedő is. Majdnem minden intéző tudta, hogy egy túra abszolválása mily veszélyeket rejt magában és mégis forszírozták. Miért? A túra előnyt jelentett számunkra is sokszor, mert ő nekik is reményeik voltak anyagi vonatkozásban, de legtöbbször, mert evvel akarták pozíciójukat megerősíteni. A rosszul sikerült túrákkal azonban az ellenkezőjét érték el: lejáratták tekintélyüket, sőt egy pár nagy Mogul végleg el is vérzett bele. Igazságtalanság volna elhallgatni, hogy az emberi gyarlóságokon kívül a viszonyok mostohasága is közrejátzott a sporterkölcsök lezüllesztésében. Végleges mentségül azonban ez ne szolgáljon.

1922–23-ban, a konjunkturális idők fellángolásával a sporttényezők új típusai jelentek meg. A mecénásoké. Arányaiban és hatásaiban ezek működése károsabb hatású volt, mint a túrarendszer. Régebben is voltak már mecénások, rontottak ezek is éppen eleget, rosszra neveltek, züllesztettek, léhákká tették a fiúkat, de ezek ritkábbak voltak, sőt legtöbbször értékes, rajongó ember volt. De az új mecénás gárda a háborús gazdagok és a spekulációs idők szerencsés lovagjaiból rekrutálódott. Akik ideálja nem a sport volt, hanem a szereplési vágy, a feltűnési viselkedés. Ismerjük őket és műveiket. Ahol megjelentek, ott vége volt az idealizmusnak. Letiportak tradíciókat, elsöpörtek évtizedes múlttal bírót, kipróbált vezetőket; megvásároltak játékost, egyesületet, befurakodtak a szövetségbe; kisa-játították a sajtót, az amatőrfelfogást. Ezeket nem a testi kultúra nagy ideálja vagy a nemzeti testnevelés iránti megértés vezette, hanem az önzés. Nagyrésztük klubfanatikus volt. Ők csak győzelmet akartak látni, s ennek elérése szempontjából minden eszközt megengedhetőnek találtak. Csak ők legyenek fönt, csak őket tömjé-nezzék! Jaj volt annak, aki ellenük szegült. Körülöttük egy egész siserehad fejlődött ki. Szűkebb környezetéhez tartoztak a szép fiúk, a krekkek és az intézők. Ebben az időben minden intéző legfőbb gondja egy vagy több mecénás megszerzése volt. Ahol többen verődtek össze, ott klikkrendszer alakult ki. Elképzelték, hogy milyen gazdálkodás folyt itt. Végül is a sok bába között elveszett a gyermek. A mecénások voltak a futballsport lerombolói. Egyesületeikben azt a politikai elvet akarták uralkodóvá tenni, amelyet ők maguk vallottak. Nem riadtak vissza attól sem, hogy a klubhelyiségeket kortestanyává süllyesszék. Káros működésük

21 Hegyi a külföldön maradt labdarúgók tömegeire gondol. (A külföldön játszó magyar labdarúgóról lásd: Dénes Tamás – Peterdi Pál – Rochy Zoltán – Selmeci József 1999: *Kalandozó magyar labdarúgók*. Budapest, illetve Szegedi Péter 2003: A magyar futball európai expanziója, avagy hogyan lettek tanítók a tanítottakból. *Szociológiai Szemle* 2. 3–43.

leginkább akkor tűnt ki, midőn a konjunkturális idők megszűnésével az ő uralmuk is ingadozni kezdett. Egyszerre álhumanisták lettek. A játékosokat elbocsátották színekúra [kevés munkával járó, de jól jövedelmező] állásukból; megszűntek a vacsorafizetések, az apró ajándékozások. Voltak olyanok is, akik ráerőszkolt pénzüket visszakövetelték az egylettől. Távozásukkal ott állott a kép: a legjobb erőiktől megfosztott futballsport, a destrukció következményeképp részekre szakadt egyesületek, és a sárba tiport amatőrizmus. Nem csoda, hogy a felelős tényezők ezt észrevették és a hatalom szavával igyekeztek rendet teremteni.

Az első túra, amely szomorú akkordokkal végződött, a BAK 1919–20-iki téli túrája volt. Elment egy fiatal erőkből álló, pompás együttes, haza pedig csak a roncsai kerültek. Takács, Gácsi, Gulyás, Geller, Tóth maradtak le részben Svájcban, részben Németországban. A túra résztvevői beszéltek, hogy a menedzselés kétségbeejtő volt. Az akkori vezetővel folytonosan hadilábon álltak. Minden frankért és márkáért veszekedni kellett. Ő és felesége azonban minden luxust megengedtek maguknak! Akadtak olyanok is, akik a pénzt el akarták venni tőle. Ez azonban lehetetlen volt. Mint sárkány őrizte a táskáját. Soha egy pillanatra le nem tette, még éjjel is az ágyába vette a feje alá. Az intéző hanyagsága miatt a BAK-nak a túrából kifolyólag úgy a Deutscher F. B.-dal [Német Labdarúgó Szövetség], mint az MLSZ-szel évekig húzódó, kellemetlen ügyei voltak. Most pedig kedves olvasó, visszatérek személyes élményeimre.

Már egy hete is elmúlt, mikor Ungvárra érkeztünk, de zsebpénzt még nem láttunk. Kassán és Eperjesen még hallgattak a fiúk, mert reménykedtek az intéző belátásán. Erre azonban hiába vártak. Végül is elégtelenségben törtek ki. Értekezletet tartottak, amelyen elhatározták, hogy addig nem játszanak, míg tiszta képet nem nyernek a túra anyagi állása felől. Behívták a Korona-szálló 12-es szobájába Tóth tanárt és ezt értésére adták. Tóth tanár erre nagyjában elszámolt, ami nem elégtette ki a fiúkat, mivel e szerint még a munkabérüket sem kapták volna meg. Sok húza-vona után abban állapodtak meg, hogy minden játékos kap 200 szokolt és leköt számukra még egy mérkőzést, amelynek egész jövedelme a csapaté. Meg is kezdte azonnal a pénz kifizetését, amikor egyik játékos észrevette, hogy mellényzsebéből egy ezerszokolos kandikál ki. Figyelmeztette reá Tóth tanárt s természetesen, hogy ez is terítékre került. Megjegyzendő, hogy a klub mecénása már előbb elutazott. Az ő jelenléte valószínűleg nem engedte volna a dolgokat idáig fejlődni. A nagynehezen megbékített csapat tovább játszott, azonban akadtak még elégedetlenkedők. Ezek közül lemaradt Korein, Oláh, Hegyi II.²² Ungvári második mérkőzésünk előtt egy másik klub „túragyönyörűségeit volt alkalmunk végigélvezni. Ebéd előtti sétánkat végeztük az ungvári korzón, amikor oda egy furcsa karaván érkezett meg. Mi is közelebb mentünk, hogy lássuk kicsodák. A pa-

22 A *Nemzeti Sport* (1920. 08. 05.) szerint a III. ker. TVE felvidéki túráján három játékos Ungváron illetve Kassán maradt, mivel ott „mindhárom azonnal állást kapott”. 1922 tavaszán már nyolc „idegen” játékos volt az Ungvári TK-nak. Az erről beszámoló cikk írója hozzát teszi: „Fel kell hívnom az MLSZ figyelmét különösképpen a Hegyiék üzelmeire, akik valósággal üzérkedést üzve szállítják a magyar (pesti) játékosokat a »jól szituált« szlovenszkói sportkluboknak” (*Nemzeti Sport* 1922. 04. 16.).

rasztszekerek és sátoroskocsik mélyéből előkerült borotvátlanlanképű, összegyűrt arcú, torzonborz alakokban bámulva ismertük fel budai riválisainkat. A 33-asok voltak. Szaporán mesélik, hogy Kassán játszottak, de onnan kiutasították őket, pénzük nem lévén elegendő, Legenyemihálytól ily módon vándorolnak, hátha valahol fönnakadnak. Faragó Lojzi velünk akart egy bemutatómérkőzést játszani, de mi kénytelenek voltunk ez elől kitérni. Kaptak azonban az MTK-tól két játékot koszt-kvártély-mosásért.²³ Ezt a túrát se tették ki a 33-asok az ablakukba.

Hazaérkezésünk után az elszámolás körül voltak nagyobb viták. A jelentést opponáló magatartásom ellenére is elfogadták. Később emiatt is megbűnhődtem. A klub intézője és mecénása igen jó viszonyban volt. Addig, míg a csapat biztos révbe nem futott, nem bántottak, ellenben a szezon végén, mikor már 17 pontjuk volt, elbocsátottak állásomból, illetve nem folyósították tovább fizetésemet. Ez közvetlen karácsony előtt történt. Megtették ezt még két másik játékkal is. 1920 karácsony első napján detektívek vittek el lakásomról azon a címen, hogy feljelentés van ellenem politikai dolgok miatt. Nyugodtan követtem őket, mert tudtommal soha semmit el nem követtem. Ez hamarosan ki is derült jegyzőkönyv felvételénél. A priuszom tiszta volt. Érdeklődésemre azt a felvilágosítást kaptam, hogy feljelentőim klubtársaim, akik azzal vádolnak, hogy én külföldön kommunistákkal vagyok összeköttesben. A feljelentés bosszú műve volt, mert az illetők nem tudtak Ungváron érvényesülni és ezt az alkalmat öcsém [a már említett, Ungváron maradt Hegyi II] és az én megszarolásomra akarták felhasználni. Szabadon engedtek, ellenben feljelentőim hivatalból jártak el. Szomorú a dologban, hogy az egyik ártani akaró legjobb tanítványaim közé tartozott. Elrejtettem a katonarendőrség elől, ruháztam, ettettem, ahol lehetett segítettem rajta és íme, még ő is képes volt ily galádságra. Hát ez a hála! Mit volt mit tennem, kezembe vettem a vándorbotot.

A FELVIDÉKEN – TRÉNERKÉNT

1921 januárjában Ungvárra kerültem mint tréner, majd 1922-ben Pozsonyba és Érsekújvárra. A kép mindenütt egyforma. Eleinte nagy lelkesedés, odaadás. A ki-vándorolt pesti futballisták segítségével feljavulnak az első klasszisba, később eltűnnek a mecénások, gyűlnek az adósságok, a krekkek eltávoznak melegebb vidékek felé. Két évig tart a Felvidéken a zajlás, mígnem bebizonyosodik, hogy ily módon egy csapat sem tud állandó állapotot teremteni magának, ki is szórják – kevés kivétellel – a pesti játékosokat mindenünnen.

1921 nyarán az Ungvári TK erdélyi túráján vettem részt úgy is mint tréner, de úgy is, mint a ruszinszkoí kerület előadója. Első állomásunkon, Kolozsváron jelentkezett nálunk a Marosvásárhelyi TK intézője is, kinek nevét elfeledtem már, de ismertetőjele megmaradt emlékezetemben. Púpos volt a szegény. Mérkőzést kért

²³ Vélhetően arról lehet szó, hogy az MTK két „bemutató-mérkőzést” játszott Ungváron a Budai 33-assal. A bevételt azonban nem felezték meg, az teljes egészében az MTK-é lett, viszont ételt és szállást adtak, illetve mostak a budai játékosokra.

tőlünk. Örömmel fogadtuk, mert hát ki ne örülne túrán egy közbejött szerencsének. 8000 leit kértem egy játékért. A púpos, úgylátszik sokallta a pénzt, mert egyszerre hímezni-hámozni kezdett és azzal ment el, hogy választ másnap megadja. Nekem az a gyanúm támadt, hogy ő várásra lovagol. Ha kikapunk, akkor talán le tud még alkudni. Másnap azonban mi a Viktóriát [Victoria Cluj] 3:0-ra leléptük. Mérkőzés után jön a púpos: – Rendben van! 8000 leiért le vannak kötve. – Milyen 8000 lei? – mondom én – kivel állapodott meg? 10.000 lei a mérkőzés ára, de csak úgy, ha 5000 leit rögtön lefizet, 5-öt pedig a játék előtt. Ezt ő nem teheti meg, megy ismét válaszáért. Lejátsszuk a Haggibor [Kolozsvar cionista csapata] elleni meccset, megnyerjük. A púpos sehoh, még mindig vár, hátha a harmadik meccsen kikapunk. Nincs mentség, győzünk a KAC [Kolozsvari Atlétikai Club] ellen 2:0-ra. Berobog a fineszes. – Itt az 5000 lei előleg és az írás. – Ki beszél 10.000 leiról? 12.000-en alul nem megyünk. Szegényt ellepi az izzadtság. Nyög-pög, látja, hogy szándékát kitaláltuk. Elnézést kér. Mi azonban robogunk Nagyváradra. Megverjük a NAC-ot [Nagyvárad Atlétikai Club], az Egyetértést is. Meglepetésünkre felbukkan ismét a gnóm. Belegyezik a 12.000 leibe, lefizeti a felét, sőt még négy napi szálloda és ellátást is vállal. Erdély legnagyobb driblerét [cselszövőjét] keservesen megtáncoltattuk. Hja, ilyen a túra: aki bírja, marja.

A túra végállomása Nagyvárad volt. Addig igen szépen szerepeltünk s a NAC és az Egyetértés a két játékért 20 ezer leit ígért. Tudtunk azonban a nagyváradiak egy rossz szokásáról. Ha a mérkőzés eredménye a javukra dőlt el, úgy az ellenfélnek a járandóságából lehúztak és a további mérkőzéseit lemondták. Így tettek a VAC-cal és a Törekvéssel is. Hogy az eredmény a javukra billenjen, arról gondoskodott a hazai bíró. Mi azonban túljártunk az eszükön. A NAC ellen az első félidőben 1:0-ra vezettünk, de tisztában voltunk, hogy a második félidőben elnyomnak. Hogy sem a játékot, sem a pénz egy részét el ne veszítsük, odamentem a NAC vezetőségéhez és bejelentettem, hogy a második félidőre csak akkor állunk ki, ha a kialakult összeget kifizetik. Meg is mondtam miért. Ők ezt megtagadták, mire a csapat a pálya közepén leült és várakozott. Hiába fütyül a bíró, a csapat mozdulatlan. A közönség zajongani kezd s követeli vagy a játékot, vagy a pénzt vissza. Már-már a pénztár sturmolására készülnek, mikor a NAC észretér és fizet. Intek a csapatnak, a játék megindul, de előbb még figyelmeztetem a bírót, ha csalni merészel, levonulunk. Győztünk. Ilyen leckét se kaptak a váradiak.

1923 májusában mentem el Ungvárról Pozsonyba. Odavaló megérkezésemnél nem volt több pénzem, mint 20 szokol, amit egy napi szállodám béréért le is fizettem. Egy fillér nélkül mentem ki a PTE [Pozsonyi Torna Egylet] ligeti pályájára, ahol éppen válogatott trial [válogatott kerettagok közös edzése] volt. Rögtön megtudták, hogy ott vagyok és Kohut Pál, az ismert pozsonyi sportember vett gondjaiba.²⁴ Estére magához rendelt. Ezt megelőzően, mivel nagyon éhes lettem, a többi fiúval együtt a Léberfinger-féle vendéglőbe mentünk vacsorázni. Abban a hitben voltam, hogy Wilhelm barátom, az Ékszerészek [Budapest] jelenlegi cen-

24 Az 1920-as években Kohut Pál szerkesztésében Pozsonyban jelent meg a *Sport und Auto* című lap.

terhalfja majd kifizeti számláimat. Egyszerre észreveszem, hogy egyik játékos a másik után tűnik el, de nem tér vissza. Már fizetésre került volna sor, mikor Wilhelm felszólított, távozzunk mi is angolosan, mert az egész ceppet ráncsózzák. Pozsonyban ez időben, ha egy futballista éhes volt, elment Léberfingerhez, a Ligeti-ek elnökéhez,²⁵ bepofázott és „drakkot” adott [„bekajált és meglógott”]. Később, mikor pénzhez jutottam, kiegyenlítettem vacsorám árát, de egyszer bizony nekem is így kellett tennem. Vacsora után Kohut Pali 300 szokolt adott előlegül, hogy a PTE-be lépjek. Én a pénzt elfogadtam, de a belépést azonban attól tettem függővé, tudnak-e 14 nap alatt állást szerezni. Ez nem sikerült nekik, mire a PMTK-hoz fordultam, ahol Klug Frigyes és Steinfeld Zsaki, a BAK volt alelnöke tárt karokkal vártak. Havi 1800 szokol fizetéssel (tehát mint álamatőr többet kaptam, mint ma a maximális profigázi) leszerződtek. Három hónapig rendesen megkaptam járandóságomat, de állást ők se tudtak szerezni. Ez nagyon bántott, mert közelgett az ősz és féltem, hogy bevétel híján egyszerre csak csődöt mondanak. Másfelé orientálódtam. Szerencsémre Érsekújvárott megindult egy új napilap, az „A Reggel”, melynek mettőrije [tördelő] lettem. Jó állásomért otthagytam az álamatőrség munkanélküli, léha világát. Belemerültem a munka szeretetébe, mely ismét megmentett, mint már sokszor, a lezülléstől.

HARMADSZOR IS ÓBUDÁN

1923 telén hazahívnak a TVE öreg tagjai. Távollétem alatt ugyanis megbukott Tóth tanár politikája. Lemondott állásáról. Az intézői székben őt Vértes Imre követte. Mindjárt túrával jött, Portugáliába ment a csapat. Vértes első túrája fényesen sikerült. Kielégítette a játékosokat és megtöltötte a pénztárt. Elkövetett azonban egy hibát. Nem tudott az öreg tagokhoz alkalmazkodni. Túlmodern formában akarta programját megvalósítani. Ez pedig a kissé konzervatív óbudaiaknál nehezen ment. Két táborra oszlott a klub, az 1923-i őszi szezonban ennek nyoma meg is látszott a csapat szereplésén. Az utolsó helyezettek közé csúszott. A játékosokat mesterségesen ugratták, doppingolták. A tarthatatlan helyzet megmentésére hívtak haza. A helyzet tanulmányozása után rájöttem, hogy először a csapat egységét kell megmenteni. Átvettem a trénerséget. A játékosok is örömmel fogadtak. A csapat játékeréje a régi lett és elindulhattunk a Vértes által menedzselte második túrára. Ennek élményeit azért írom le, hogy az olvasó lássa, hogy volt eset, mikor egy nem számított körülmény mily furcsa helyzetet teremtett elő játékos és vezető között. Így volt a túrán is. Négy mérkőzést kellett volna játszaniunk Heilbronnban, Mannheimben, Frankfurtban és Neunkirchenben. Az első három meccset le is játszottuk annak rendje és módja szerint, míg Neunkirchen a játékot lemondta. A túra mérlege így felborult. Vértes közölte Frankfurtban a fiúkkal, hogy így nem lesz módjában a munkabérüket megtéríteni, sőt a kiadásokat is redukálni kell.

25 Léberfinger Frigyes a pozsonyi Ligetfalun 1911-ben alapított Ligeti Sport Club vezetője, illetve 1928-ig a Szlovenszkói Magyar Labdarúgók Szövetségének szövetségi kapitánya volt.

Elképzelhető, mily hangulat kerekedett a fiúk között. Hóban, vízben, sárban, jeges talajon játszottak, valósággal életveszélynek téve ki magukat. És most még a munkabérüket sem kapnák meg? Vértes egész nap összevissza szaladgált, hogy valahol egy pótmérkőzést szerezzen számunkra. Eközben a szállodában a következő esemény játszódott le. A kissé gyenge ebéd után a fiúk már három órakor éhesen, kutatni kezdtek valami harapni való után. Vértes szobájában meg is találták a pótménászit [élelem], de ez kevés volt. Egyikük észrevette, hogy Vértes kofferje nyitva van, ide is benéztek és egyéb jó dolgon kívül találtak még egy nagy csomó márkát is. A váratlan felfedezés egész megvadította őket. Hozzákezdtek a pénz megszámlálásához, de előbb stafétát állítottak fel a szálló kapujától a második emeletig. A többiek a pénzt számolták. Külön jegyezték az aprót, külön a nagyot és végül összeadva kiderült, hogy 1800 márka az összeg. Ez ugyan a visszautazásra volt eltéve, és tartalékolva, de a fiúk prédaként kezelték, bár nem szedték szét. Vértes visszatérte után kínos jelenetek játszódtak le. A hangulat csak akkor engedett feszültségéből, mikor közölte velük, hogy sikerült Wiesbadennel egy mérkőzést lekötnie és ennek jövedelme a csapatnak jut, valamint otthon mindegyik megkapja munkabérét. Vértes be is tartotta ígéretét, de az esemény elvette kedvét a további munkától. Lemondott.

Ennek a túrának anyagi sikertelensége hatalmas veszekedések magvát vetette el a TVE-ben. A klubnak egyik alelnöke, aki sportéletünkben nagy szerepet játszott, látva a pénztár ürességét, akciót indított, hogy a klub élére egy áldozatkész embert szerezzenek meg. Eljárását azzal indokolta, hogy a többi életképes szakosztály működése veszélyeztetve van. Kitűnt tehát, hogy a futball bevételeiből tartották fenn a bokszt- és úszószakosztályt. A vezetőség és tagok egy része bele is ment a tervzetbe, ami maga után vonta, hogy a klub élén 37 évig önzetlenül és lelkesen dolgozó elnök lemondott [dr. Stern József]. Benne az amatőrsport egyik leghűségesebb harcosát veszítettük el. Ő sohasem tudott az álamatór dolgokról. Csakhamar akadt is új elnök egy jónevű és közismert bankbizományos személyében. Székfoglalójánál adott ötmillió koronát és – sok szép ígéretet. A beváltáshoz nem jutott ideje, mivel a gazdasági életünkön keresztülszáguldó számum őt is elsöpörte. Szétpukkant a sok szép terv, mint a színes szappanbuborék. Pár hónapi uralma nem volt más, mint a politikai heccelődések sorozata. Pénzt csak úgy volt hajlandó adni, ha a vezetőségbe az ő politikáját valló emberek kerülnek.

Ebben az időben oly kétségbeejtő volt sokszor a helyzet, hogy a legszükségesebb kiadásokra, mint a kondíció-vacsorák és fürdő, nem jutott pénz. Saját felelősségemre beszédtem a tagdíjakat, hogy így egy pár játékos keresethez jusson. Mert ebben az időben a munkanélküliség is rémítő nagy volt. Egyik mecénásunknak megindult ugyan a textilgyára, de az ő humanizmusából nem kértek a játékosok. Egyik válogatott játékosunkkal téglát és maltert cipeltetett; egy másikkal a legalantasabb szolgálai munkát végeztette el 2000 koronás órabérért. Ha a gyártelepre bementem, egyik-másik játékos meg sem ismertem, úgy össze-vissza volt kenve az indigótól. Hát nem kellett ott az állapotoknak zülleni, ahol kevés pénzért elnökség volt kapható és ahol éhbérért dolgoztatták a játékosokat? Én ezek-

kel a dolgokkal nem sokat törődtem. Az én szemem előtt más célok lebegtek. Nevezetesen: megmenteni a csapatot a kieséstől és egy tartalékgárdát nevelni a jövőre. A játékosok megértettek. Szorgalmasan treníroztak, s így elértem mindent. Az első csapat a 9. helyre került, a II. csapat megnyerte a szövetségi díjat és megvettem alapját annak az ILSZ [ifjúsági]-csapatnak, amely egy év múlva bajnokságot nyert. Igen-igen boldog voltam.²⁶

Ha a nagy erőlködés közepette a játékosok elégedetlenkedtek, jött a vezetőség. „Fiúk, kitartani, lesz túra”. Mikor aztán már a túra biztos volt, azt mondták: „Minden pénz a tietek!” Nevezett alelnök 10–12 milliót ígért a fiúknak. Úgy várta mindenki a túrát, mint a zsidók a Messiást. Pedig nem megváltás volt ez a túra, hanem egyszerű sírásója egy nagyszerű együttesnek. A túra ugyanis nem úgy volt megszervezve, amint azt a vezetőség jelentette és amikor az ígéretet be kellett volna váltani, lecsíptek az összegekből. A túra Lengyel-, Cseh-, és Németországba szólt 11 mérkőzésre. A játékosok, csakhogy minél több pénzt takarítsanak meg, kimondták a legszigorúbb takarékosági elvet. Állandóan harmadik és negyedik osztályon utaztunk, várótermekben aludtunk és ha már szállóba kényszerültünk, akkor is a legegyszerűbbet választottuk. Minden játékosnak ceruza és papír volt a kezében. Számítási műveleteket végeztek a túramérleg ellenőrzésére. A cseh és lengyel mérkőzésekkel nem volt baj, csupán a lengyel–cseh határon akadt egy kellemetlen esetünk. Dsiedsicébe [ma: Czechowice–Dziedzice] éjfélkor érkezünk s miután tovább utaznunk lehetetlen volt, a helység egyetlen szállójában vettünk ki három szobát. Alig oltottuk el a villanyt, máris menekülni voltunk kénytelenek. Egész poloskahadosztályok vonultak ellenünk. Ettől kezdve Lengyelországban szállásvevés előtt falvizitet végeztünk.

Dollárokkal és szép reményekkel megrakodva vettük utunkat Németország felé. A szerződés értelmében a csapatnak a Leipziger Ballspiel-Clubnál, mint a túra rendezőjénél kellett jelentkeznie. Mi azonban már két nappal előbb ott voltunk. Megérkezésünknel – nagy meglepetésünkre – senki sem várt reánk, noha mi előre táviratoztunk. Ez igen kellemetlen benyomást tett reánk, mivel sokat hallottunk a németek túra-driblijeiről [túra-cseleiről]. Kísérő hiányában nekivágtunk magunk a városnak szállást keresni. Egyik mellékutcában találtunk is egy, az igényeinknek megfelelő szállodát. De megjártuk! Az éjjeli órákban kitört hangkaosz, ajtócsapdosás, falak ingadozása jelezte, hogy hová tévedtünk: egy garnihotelbe [zugszálloda]. A fiúk egy pillanatra sem hunyták le a szemüket. Másnap kora reggel a Leipziger Ballspiel-Club vezetőségének felkeresésére indultunk, ami nehéz dolognak bizonyult, de jószerencsénk nem hagyott el. Megtaláltuk őket. Előzetes aggodalmunk valóra vált. Bádokképpel jelentették ki, hogy az öt mérkőzésből csak hármat garantálnak. Majd leestünk. Egy nappal később megérkezett

26 Az 1923/24-es bajnokságban a 8. helyen végeztek az óbudaiak (Hegyi tehát rosszul emlékezik), egy év múlva már a 4. helyet foglalták el. Figyelemreméltó, hogy az 1930/31-es idényben a Magyar Kupát – nagy meglepetésre – a III. ker. csapata nyerte. Bár nincs lehetőség összehasonlítani az 1931-es kupagyőztes és az 1925-ös ifjúsági bajnok együttest, valószínű, hogy a későbbi sikercsapat alapjait Hegyi Mátás rakta le.

klubunknak még egy embere, majd Bányai közvetítővel is kapcsolatot teremtettünk s így egyesült erővel ostromra indultunk. Segítőársunk volt még Kretchmar, a középnémet szövetség elnöke. Az ő tanácsára elvettük a túrarendezés jogát a Ballspiel-Clubtól, mert a szerződést nem tartotta be. Most meg ők csináltak sava nyú képet, mivel már előlegeket vettek fel s azt előttünk elhallgatták. A játszandó klubokkal telefonérintkezést vettünk fel s velük új megállapodást kötöttünk. A Leipziger BC-t a túra körül elkövetett inkorrekttsége miatt később a német szövetség diszqualifikálta. Lipcse és Drezda után Kilia-Kiel következett. Újabb megpróbáltatás. A mérkőzés lejátszása után ugyanazzal a bádopofával, aminővel a lipcseiek, bejelentik, hogy nem a kialakult összeget fizetik, hanem csak a DFB által engedélyezett költségmegtérítést. Mi ebbe nem mentünk bele, hanem mivel tudtuk, hogy Blaschke, a DFB elnöke Kielben lakik, ő elé kértük az ügyet áttenni döntés végett. Fel is kerestük őt, de nem volt otthon (noná, majd otthon lesz). Az első ijedtségtől felocsúdva, hamar rá jöttünk, hogy nem is oly veszélyes a dolog. Összeaptunk egy számlát, amely alig különbözött a kialakult összegtől. Nagyot néztek a jó emberek s most ők vittek minket Blaschkehoz. Természetes, hogy addigra már hazaérkezett. Számlánkat nem kifogásolta, így pénzünkhez jutottunk.

Az itthoni elszámolásnál minden játékos sokat kapott. 8–10–12 millió körül a krekkek, de a legutolsó tartalék is legalább 3 milliót. Ezt bátran lehet rekordteljesítménynek nevezni a túrák anyagi jövedelmezősége szempontjából. A játékosok mégse voltak megelégedve. A vezetőség minden játékosnak kb. 2 milliót vont le járandóságából. Ezt az összeget felszerelés vásárlására és az úszók spanyolországi túrájának támogatására fordította. Hat játékos ezt nem értette meg és sztrájkba lépett. Én, mint tréner, kénytelen voltam a csapatot reorganizálni, ami hála a tartálékanyag kiválóságának, jól sikerült, olyannyira, hogy később, mikor a renitensek jobb belátásra tértek, csak egy részük tudott a csapatba visszakerülni. E miatt meg a játékosok haragudtak meg reám. Ívet köröztettek ellenem, hogy a vezetőség túlzott erélyességem miatt ne engedjen tovább működni. Saját tanítványaim fordultak ellenem. A vezetőség azonban nem engedett. Kutya-macska barátságban dolgoztam velük 1925 februárjáig, mikor is Darmstadtba mentem. Itt tanítottam és tanultam közel két évig.

Most pedig kedves olvasó, befejezem élményeim elbeszélését. Megelégedéssel teszem le a tollat, mert szemléltető képeket állítottam eléd azokról a dolgokról, amikről általánosságban tudtál és hallottál és hogy ezek leírásával a jó célt szolgáltam. A múltnak nem szabad megisméltódnie!

Sajtó alá rendezte: *Szegedi Péter*

Szegedi Péter

Az első cipőzsinórnál kezdődött...

A magyar hivatásos futball születése

„Abban a pillanatban, amint szerepelni kezd a pénz, a sport erkölcsstelené válik, üzletté aljasodik, s maholnap megérjük, hogy részvénytársasági alapon fogják Magyarországon a sport egyik vagy másik ágát kezelni.” (Gömbös Gyula, 1924)¹

AMATŐRÖK ÉS PROFIK – POZÍCIÓK ÉS IDEOLÓGA

Ez a tanulmány Hegyi Mátyás visszaemlékezéséhez kapcsolódva azt a mintegy másfél évtizedig tartó folyamatot mutatja be, melynek végpontját a profi labdarúgó bajnokság 1926-os bevezetése jelentette.² Bár nem céloim az amatőrök és álamatőrök pozícióharcait, a küzdelmek társadalmi hátterét elemezni, a fogalmak tisztázása mellett szeretném nagy vonalakban bemutatni azt az ideológiai kontextust, melyben az amatőr–álamatőr oppozíció értelmezhető.³

Először a Brit-szigeteken, a sportok és a futball őshazájában különböztettek meg amatőr és profi sportolókat. Az 1800-as évek derekán az angol sportolók többsége kedvtelesből hódolt a testedzésnek (Gentlemanek), néhányan azonban pénzdíjas versenyeken indultak (ők a Mister „előnevet” viselték). A „felsőbb osztályok” tagjainak azonban – akik a sportolás elterjedésével, így természetes „plebejizálódásával” kénytelenek lettek volna együtt szerepelni alacsonyabb státusú sportolókkal – az volt az érdeke, hogy az amatőr fogalmat minél inkább leszűkítsék. Így az ő szemükben nem volt amatőr például az a mészáros, aki fizikai munkával „edzi magát”, illetve a sportoláshoz szükséges eszközöket nem maga szerzi be (ennek extrém példája a klubtól kapott cipőzsinór). 1864-ben alakult az első angol, nevében is amatőr egyesület (Amateur Athletic Club), ahová csak katonatisztek, állami tisztviselőket és diákokat vettek fel tagnak. 1880-ban, Oxfordban fogadták el az első amatőrszabályzatot, melyben pontosan meghatározták, ki *nem* számít amatőrnek: 1) aki pénzért versenyez (a fogadásban való részvétel, vagy ajándék nyújtása és elfogadása), 2) aki hivatásos sportolóval versenyzett, 3)

1 *Nemzeti Sport* 1924. 06. 01. (Gömbös Gyula interpellációja Klebelsberg Kunó kultuszminiszterhez, miután a párizsi olimpián a magyar válogatott váratlanul 3:0-ra kikapott Egyiptomtól).

2 Lásd a folyóirat előző cikkét – Hegyi Mátyás: Emlékek egy letűnt korszakból. Egy futballista emlékezései 1926-ból. *Korall* 13 144–162. Angliában és Skóciában még az 1880-as években vezették be a profizmust, Ausztriában 1924 őszén, Csehszlovákiában 1925 elején, míg Magyarországon és Spanyolországban 1926 őszén.

3 A futball professzionalizálódásáról a közeljövőben több tanulmányom is megjelenik (Szegedi 2003a, 2003b, 2003c).

aki pénzért tanított sportot. Ez később kiegészült azzal, hogy 4) aki egyik sportágban hivatásos volt, az minden sportágban annak tekintendő, és 5) aki egyszer hivatásos lesz, az sohasem nyerheti vissza amatőrségét.⁴

A magyar futball, mint bárhol, bármilyen más sportág, az amatőrizmus jegyében szerveződött. A profivá válás természetes előfeltétele ugyanis, hogy a sportág tömegeket vonzzon, hisz annak jövedelme kezdetben kizárólag attól függ, hogy mennyien látogatják rendezvényeit. A növekvő jövedelem azonban nem vezet automatikusan profizmushoz, vagyis egy klub nem válhatott egyik napról a másikra profivá. Egy *amatőr sportszövetségnek* ugyanis, mint amilyen az 1901-ben alakult MLSZ (Magyar Labdarúgók Szövetsége) volt, nem lehetett *profi tagegyesülete*, így egy *nyíltan* hivatásos labdarúgókat foglalkoztató gazdag klub 1926 előtt nem indulhatott (volna) a bajnokságban. Ebben a rendszerben az álamatőrség – amikor a játékosok hivatalosan amatőrök, de juttatásokban részesülnek – jelentette az átmeneti stádiumot. A futballszakosztályok irányítói egyre gyakrabban csúszattak néhány koronát a játékosok zsebébe, de a szegényebb sorsú labdarúgók is – felismerve, hogy a futball bevételeit ők termelik meg – a gazdagodó kluboktól szerettek volna juttatásokat szerezni. Az álamatőrizmus megjelenése egy sportágban tehát annak is indikátora, hogy a sportolók társadalmi összetétele megváltozik, hisz a jómódúak nem tartanának igényt anyagi ellenszolgáltatásra (és fordítva: a pénz megjelenése alacsonyabb státusúakat vonz egy sportághoz, azzal, hogy mobilizációs csatornát kínál számukra).

A futball az álamatőrök, a titkos pénzlelések, a bundázások miatt lassan eltávolodott az amatőr ideáloktól: egyrészt pusztán azzal, hogy a játékosok juttatásokban részesültek az amatőrizmus lényege sérült, másrészt az egyik legfontosabb amatőr ideál, a *fair play* elve is csorbult. A futball irányítói rövidesen úgy érezték, hogy az álamatőrizmus – az ellenőrizhetetlen pénzmozgások, illetve a játékosok jogainak és kötelességeinek szabályozatlansága következtében – „megfojtja” a sportágat. Amikor az amatőrség megmentése reménytelennek látszik, a sportvezetők előtt az álamatőrség kezelésére három lehetőség adódik. Vagy igyekeznek azt durván elfojtani, és erővel mentik meg az amatőrizmust (ezt tették a diktatúrák); vagy próbálnak együtt élni vele (ami szinte reménytelen vállalkozás, hiszen az ilyen ellenőrizhetetlen rendszer melegágya a visszaéléseknek); esetleg megte-remtik a profizmust, amivel nemcsak a klubokra rónak nagyobb terhet (a szerződ-tetett profi nem *alkalmi adományokat*, hanem *rendszeres fizetést* kap), de az amatőr ideológia vereségét is elismerik.

Az *amatőrizmus* ugyanis ideológia, ha az amatőr–álamatőr–profi felosztást *csupán* gazdaságiként értelmezzük (mint azt a sporttörténészek teszik), nem látjuk a pozíciók közötti különbség lényegét. Amatőrök és álamatőrök között ugyanis nem az volt a legfontosabb megkülönböztető jel, hogy az egyik ingyen, a másik pedig pénzért sportolt, a két pozíció mögött a sportolás mibenlétének ideológiája húzódott meg. Az amatőr azért sportolt ingyen, mert célja *önmaga* szórakoztatá-

4 Az (angol) amatőrizmus eredetéről: „Körutazás” az amatőrség kérdése körül – Mamusich Mihály interjúja Misángyi Ottóval, a Testnevelési Főiskola igazgatójával (*Nemzeti Sport* 1944. 01. 11.).

sa, testének edzése volt, az álamatőr azonban *másokat* szórakoztatott, vagyis az egyik *játszott*, a másik *munkát* végezett (e felosztás ekvivalens a magaskultúra–tömegkultúra oppozícióival). Az amatőr egy ideológiát vall magáénak, (pontosabban egy ideológia lényegéhez tartozik az amatőrség) ami olyan jelszavakban öltött testet, mint az „Ép testben ép lélek”, vagy a második világháború idején „A sport mindig honvédelem!”, esetleg az 1950-es évek MHK (Munkára, Harcra Kész) sportmozgalma.⁵ E jelszavak logikájából az is következik, hogy ha a sportolás célja mintegy túlmutatva a bourdieu-i értelemben vett futballmezőn, valamilyen „felsőbb ideológiában” gyökerezik (a honvédelem vagy a kultúra mezőjében), akkor a sportoló tevékenységéért nem kaphat juttatást.

Szembeötlő, hogy az olyan diktatúrák, melyek valamilyen messianisztikus üdvtanra épültek, ellenségesen, vagy legalábbis gyanakodva tekintettek a profizmusra. A legendedékenyebbnek az olasz fasizmus bizonyult, a nyílt profizmust ugyan nem vezették be, de a klubok maguk döntöttek arról, hogy fizetik-e labdarúgóikat, és köztudott volt, hogy az olasz futballban hatalmas összegekért cseréltek csapatot a játékosok (állítólag Mussolini többször hangoztatta, ha egy sportoló dicsőséget szerez Olaszországnak, őt nem érdekli, hogy ezért kap-e pénzt). Az 1950-es évektől a szovjet érdekközösségbe tartozó országok hasonló futballpolitikát folytattak, bár markánsabban hangsúlyozták amatőr jellegüket. A labdarúgók is szerényebb juttatásokat kaptak, és sokszor „sportállásokat” töltöttek be (ritkán jelentek meg munkahelyükön), a legjobbak pedig külföldről csempészárut hozhattak az országba. A náciizmus élesen szemben állt az álamatőrizmussal. A DFB (Német Futball Szövetség) már az 1920-as években is küzdött a professzionizálódás ellen, teljes sikert azonban nem értek el. 1933 áprilisától a német futball – miután ügyeit a teljhatalommal felruházott Hans von Tschammer-Osten irányította – a náci ideáloknak megfelelően működött, ám nemcsak az amatőrségen volt a hangsúly: a sportolás terepét igyekeztek a kluboktól különböző tömegszervezetekhez irányítani – mint a Hitlerjugend, vagy a Kraft durch Freude.

AZ ÁLAMATŐRSÉG TÍPUSAI

Az első világháború előtt nagyon kevés álamatőr eset vált ismertté, hisz a klubok igyekeztek eltitkolni játékosaik premizálását, de a mérkőzésekből sem származott akkora profit, hogy sok labdarúgót fizethettek volna (a juttatások ráadásul esetlegeseek voltak). Angliában az első ajándék cipőfűzőhöz kötötték az álamatőrizmus

5 Egy jellemző idézet a debreceni szélsőjobboldali *Hajdúföldből* (1928. 10. 03.): „Az a versengés amely már nem az »ép testben ép lélek« nemzetemelő jegyében történik, hanem pénzért, elvesztetve ethikai alapjait s a lehető legrosszabb népnevelési eszköz. [...] Elüzletiesíteni a sportot – lehet –, ez megfelel az amerikai és a hozzá oly rokon pesti pszihének: a magyar közszellem azonban elutasítja magától a vállalkozásnak ilyen formáját s nem hajlandó magát azonosítani vele.” A szélsőjobboldali sajtóban a profikkal kapcsolatban gyakran használták a kufár, kalmár, vagy kazár jelzőket, jelezve, hogy a profizmust nemcsak „önmagáért” vetik meg, hanem azért is, mert azt „zsidó érdekeltségnek” tekintik.

megjelenését, Magyarországon azonban a legszigorúbb (oxfordi) amatőrszabályt sohasem tartották be, hiszen a labdarúgók – rosszabb anyagi körülményeik miatt – sokszor a sportoláshoz szükséges felszerelésüket sem tudták volna megvenni. Már a futball első éveiben ajándékokat kaptak, egy válogatott labdarúgó szerint itt „a professzionizmus az első arany nyakkendőtnél s az első ajándék cigaretta-tárcával kezdődött”.⁶ Az intézők később segélyeket, ruhát és klubvacsorákat adtak a játékosoknak, az első világháborúban pedig a jó játékosokat itthoni katonai szolgálat, vagy felmentés formájában igyekeztek távol tartani a fronttól.

Az átigazolások szabályozása

Egy amatőr sportoló bárhol sportolhat, csak akkor vált klubot, ha esetleg a régi egyesületénél valamilyen konfliktusba keveredik, vagy lakhelyet változtat. Sőt, a klubhűség az amatőrizmus egyik fontos jellegzetessége, a profi azonban ott játszik, ahol legjobban megfizetik (az álamatőr is, ám a profikkal ellentétben ő ezt nem hangoztatta).⁷ Ha egy ország amatőr labdarúgásában hirtelen megnő az átigazolások száma, biztosak lehetünk abban, hogy a játékosok azért váltanak klubot, mert új klubjuk ezért anyagi áldozatot hoz, vagyis „elszipkázza” a játékost (s ezt mindig titokban tették, bár a játékost felnevelő klub – mint amatőr egyesület – nem is kaphatott volna átigazolási pénzt). Egy új sportágban a viszonylag szabad játékosáramlás a játék fejlődését segíti elő, hisz a tapasztalt labdarúgók így adják át tudásukat az új egyesületek futballistáinak. A magyar játékos-vándorlás azonban viszonylag rövid időn belül olyan nagy méreteket öltött, hogy az MLSZ 1902-ben szabályozta az átigazolásokat:⁸

- egy bajnokságban, egy osztályban csak egy csapatban szerepelhetett egy játékos
- a futballisták igazolójegyet kaptak, s csak ennek birtokában léphettek pályára
- külföldi labdarúgó csak akkor játszhatott a bajnokságban, ha legalább öt éve Magyarországon élt (1903-ban enyhítették a szabályt, így Magyarországon állandó lakással és foglalkozással rendelkező külföldiek is igazolhatóak voltak, függetlenül attól, mióta éltek az országban)

6 *Nemzeti Sport* 1924. 09. 21.

7 Az 1920-as években nem volt ritka, hogy egy magyar játékos pályafutása során majd tucatnyi csapatban is megfordult, ráadásul a legkülönbözőbb európai bajnokságokban. Tipikus példa erre Hirzer Ferenc (1902–1957) pályafutása. A 32-szeres válogatott labdarúgó 1923-ig a budapesti Törekvés játékosa volt, innen a Makkabi Brno-ba, 1924-ben a hamburgi Union Altonába, 1925-ben a torinói Juventusba szerződött (a magyar labdarúgás színvonalát jelzi, hogy a Makkabiban Feldmann Gyula, Hamburgban Kertész Gyula, a Juventusban Károly Jenő volt a labdarúgó edzője). A profizmus 1926-os bevezetése után az MTK profi csapatába, a Hungáriába szerződött, műszerész-műhelyt nyitott, a gazdasági válságban azonban minden vagyonát elveszítette. Hirzer 1932-ben ismét külföldre távozott, először a zürichi Young Fellows (edző: Winkler József), 1933-ban a francia Saint Malo játékosa lett, majd 1935-ben, 32 évesen a III. kerületi FC-be tért haza.

8 Az átigazolási szabályokról: Földessy 1926: 127, 141, 146, 147, 193, 227, 269; *Sporthírlap* 1911. 07. 10.

- meghozták a mindmáig legszigorúbb átigazolási szabály is: csak úgy válthattott csapatot egy labdarúgó, ha előző egyesületében már egy éve nem lépett pályára. Ez a rendelkezés azonban sokakat kényszerű pihenőre kárhozott, ezért 1908-tól, ha a játékos december 1. és 15. között az MLSZ-nek bejelentette távozási szándékát (az új egyesület megnevezésével együtt), úgy június 15-ig még játszhatott régi egyesületében, de fél év alatt meg is változtathatta átlépési szándékát. A játékosok tekintélyes hányada ezt a fél évet arra használta fel, hogy mind régi, mind új egyesületétől jobb lehetőségeket harcoljon ki.

Nem meglepő, hogy amikor az 1910-es évek elején látványosan nőtt a labdarúgás iránti érdeklődés, futballisták tömege kérte átigazolását. Köztudott volt, hogy a klubok jövedelmeik növekedésével igyekeztek jó játékosokat „szipkázni”. Az átigazolási szabályokon ezért háromszor is jelentős változtatást hajtottak végre, minden esetben a visszaélések egy-egy típusát próbálták visszaszorítani.

- Több klub állásajánlatokkal csábított futballistákat, ennek megakadályozására az MLSZ 1908-ban meghozta az úgynevezett gyári paragrafust, melynek értelmében „ha egy játékos valamilyen cég, gyár, intézet, közhivatal kebelében működő sportegyletbe lép át, köteles igazolni, hogy intézménynek legalább három éve alkalmazottja” (ez később egy évre módosult). Így törtenhetett meg, hogy 1910-ben a csepeli Lőszergyárban hiába kapott több élvonalbeli játékos állást, hogy a bajnokságba benevezni szándékozó gyári csapat erősségei legyenek – a klub nem indulhatott az első osztályban.⁹
- Az 1910-es évekig nem beszélhetünk színvonalas vidéki futballról, így gyakran előfordult, hogy fővárosi csapatok a tehetségesebb vidéki labdarúgókat elcsábították. Az 1910-es évek elején sorra alakultak vidéki futballcsapatok, így a vándorlás iránya is megváltozott, mert „még számos vidéki egylet van, a mely zavarba jönne, ha sajátnevelésű játékosokat kérnének tőle számon mostani csapatában”.¹⁰ 1913-ban a Nagyvárad AC és Nagyvárad SE válogatott játékosok sorát igazolta le, amit az MLSZ már nem tolerált. Nemcsak a kelet-magyarországi labdarúgó kerület autonómiáját függesztették fel, de azt is kimondták, hogy egyik kerületből egy másikba csak akkor lehet átlépni, ha a játékos régi egyesületében már legalább hat hónapja nem játszott.¹¹
- 1912-ben az MTK több osztrák és angol csatárt is igazolt (külföldiekre nem vonatkozott az 1908-ban hozott féléves várakozási időszak, azonnal szerződtehetőek voltak). A bécsi Kohnt, majd az angol Lane-t, végül a szintén angol Owent igazolták, s ezzel az MTK jogosulatlan előnyre tett szert (Lane játéktudását jelzi, hogy 1913 nyarán az angol bajnok Sunderland

⁹ *Sport-Világ* 1908. 08. 09.; Vedres-Zsolt 1962: 4.

¹⁰ *Sporthírlap* 1913. 03. 17.

¹¹ Földessy 1926: 227. Az országban hat kerületben folytak a vidéki bajnoki küzdelmek: Nyugat, Dél, Közép, Észak, Kelet, Erdély. Az új szabály gyakorlatilag lehetetlenné tette a futballisták vándorlást, hisz nem volt olyan tökéletes vidéki egyesület, amelyik úgy tudott volna szipkázni, hogy a futballista játékaról fél évig le kellett volna mondania.

játékosa lett, és az angol kupa döntőjében is pályára lépett). 1913-ban született a *Lex Owen*, amely a külföldiek magyarországi szereplését szabályozta azzal, hogy csak úgy engedélyezték külföldi játékos leigazolását, ha az már legalább egy éve Magyarországon élt.

- Az első világháború után soha nem látott mértékben megnőtt az átigazolások száma: „Lezajlott a nagy nap és december 15-én az MLSZ irodájának mennyezetén léket kellett vágni az Eiffel-torony magasságra emelkedő átigazolási blanketták halmazán” – tudósított a *Nemzeti Sport* 1919 karácsonyán.¹² A Törekvés 1920 elején indítványban kérte az MLSZ közgyűlését, hogy az átigazolási szabályt változtassák meg, a szövetség tanácsa végül kisebb módosításokkal 1920 júniusában fogadta el a *Lex Törekvés*-t. Az 1908-as szabállyal ellentétben a játékosok ezentúl csak akkor váltak azonnal igazolhatóvá, ha egyesületük ebbe beleegyezett, egyébként pedig csak akkor, ha fél évig nem léptek pályára (vagyis megszűnt az 1908-ban hozott féléves „türelmi idő”).¹³

Az 1926-os profi-szabályzat szerint az egyesületeknek minden év június 15-ig kellett bejelenteniük visszatartási-, illetve átengedési listájukat. Visszatartási listára azok kerültek, akikre továbbra is igényt tartanak, és az egyesület hajlandó volt a játékosnak előző évi legmagasabb fizetését megadni (de legalább heti 30 pengőt). Átengedési listára kerültek a feleslegessé vált játékosok, akik után minden megkezdett heti 10 pengő fizetés után legfeljebb 400 pengő átigazolási díjat kérhetett egyesülete (tehát ha egy játékos heti 60 pengőt keresett, akkor átigazolási díja 9600 pengő volt – 1926-tól vált lehetségessé, hogy a klubok pénzt kapjanak a tőlük eltávozott labdarúgójuk új egyesületétől). Hogy a feleslegessé vált labdarúgók ne maradjanak játéklehetőség nélkül, a szabályok lehetővé tették, hogy egy profi játékos akár nyolc hetente egyesületet váltson.¹⁴

Az álamatőrök bevételei

Az első világháború előtt a vacsorák, ruhák, alkalmi fizetések még csak apróbb sebeket ejtettek az amatőrségen. A legjobb játékosok az 1920-as években többre is számíthattak, így sokuk számára a futball a felemelkedés lehetőségét jelentette. „Újpest környékén azt rebesgetik, hogy az egyik játékosnak tímárüzletet vásároltak. A Ferencváros tájékán grandiózus tejjüzletről beszélnek az egyik elröppenő játékosal kapcsolatban” – írta a *Sport hírlap* 1920-ban, míg az MLSZ egyik vezetője bevallotta, hogy a játékosoknak már a fele nem tekinthető amatőrnek.¹⁵ Rendszeres fizetés mellett a legjobbakat, a „futball-primadonnákat” az egyesületek tagjai, a mecénások üzletekhez, vagy álláshoz segítették. Az első futballista-vállal-

¹² *Nemzeti Sport* 1919. 12. 23.

¹³ *Sport hírlap* 1920. 06. 13.

¹⁴ Földessy 1927, *MPLSZ* 1926.

¹⁵ *Sport hírlap* 1920. 08. 19., *Nemzeti Sport* 1920. 10. 12.

kozó Kertész II Vilmos, az MTK 50-szeres válogatott játékosa volt; a sportlapokban rendszeresen jelentek meg Andrásy úti sportáru-boltjának reklámjai (noha az amatőrszabályok tiltották, hogy a futballisták nevüket reklámcélokra használják fel). 1923-ban, amikor sokan szerették volna – többnyire sikertelenül – álamatőrségen kapni a klubvezetőket és futballistákat, a *Nemzeti Sport* egyik újságírója betekintést nyert az adókönyvekbe. Ebből kiderült, hogy Kertész Vilmos éves jövedelme 240.000 korona volt, vagyonát pedig több mint 1 millió koronára becsülték.¹⁶ Egy budapesti szakmunkás 1921 végén 4800, 1922 végén 25.500 koronát keresett havonta, tehát egy jobb labdarúgó egész vagyont futballozhatott össze.¹⁷ Kertész (illetve csapattársa, később üzleti vetélytársa, Orth György) azonban csak a jéghegy csúcsát jelentette, a ferencvárosi Blum Zoltánnak például a IV. kerületben bank- és tőzsdebizományos üzlete volt, az apróhirdetésekből pedig több futballista reklámozta üzletét.

1919-től magyar labdarúgók tömege hagyta el az országot, a legjobbak Ausztriába és Németországba távoztak, de sokan választották Csehszlovákiát, Jugoszláviát, sőt Romániát is. Néhány év múlva már Olaszország volt a célpont, becslésem szerint 1925-re a magyar élvonalbeli labdarúgók mintegy fele elhagyta az országot.¹⁸ Akárcsak a magyar, az osztrák klubok is a pénzromlással egy időben kezdtek rendszeresen fizetni egyre rosszabbul élő játékosaikat. Bécsben, az „álamatőrök eldorádójában”, a „magyar futballisták Mekkájában”, ahol a jegyárak a magyarországiak háromszorosát is elérték, hivatalosan élelmezési segílyt fizettek a klubok („Lebensmittel Zuschlag”), de sok játékosnak különböző üzleteket is biztosítottak. Guttmann Béla (MTK) Bécsben éppúgy tánciskolát nyitott, mint amikor 1920-ban Budapestről Újvidékre ment játszani (bécsi kuncaftjai a Hakoah Wien pártolói közül kerültek ki). Nemes Sándor (FTC) a Favoritenstrassén sportboltot nyithatott, Schaffer Alfréd (MTK) az Amateure-tól kapott üzletet, Molnár György (MTK) kereskedelmi állást kapott a Hakoah-tól, Konrád Jenő és Konrád Kálmán egy bécsi bankban helyezkedett el. E kiváló labdarúgók természetesen sokkal jobban éltek mint Budapesten: a Konrád fivérek, illetve Nemes Sándor 12 millió osztrák koronát kerestek játéukért és munkájáért, Guttmann havi 10 milliót, Schaffer „csak” 7 milliót keresett (12 millió osztrák korona másfélmillió magyar koronának felelt meg 1923 közepén, amikor egy magyar szakmunkás alig 300.000 koronát keresett).¹⁹ Egy nagy bécsi rangadó bevétele 500 millió koronánál

16 *Nemzeti Sport* 1923. 01. 02.

17 A nagy infláció miatt nehéz megítélni, hogy pontosan milyen nagyságrendű fizetéseket kaptak a játékosok. A szakmunkások órabérére vonatkozó adatok: Kovács 1923a, 1923 b, 1928 (Kovács csak az órabéreket adta meg, a fenti összeg saját számítás). A labdarúgók jövedelmét életkoruk és foglalkozásuk miatt célszerű a (fiatal) szakmunkásokéhoz viszonyítani.

18 Erről lásd: Szegedi 2003a, 2003b. Az 1919/20-as bajnokságban még „csak” 17-en, 1920/21-ben 19-en, majd 11-en és 17-en hagyták el egy-egy év alatt az országot. Az 1923/24-es évadban az előző évhez képest megduplázódott a kivándorolt játékosok száma (38), de a nagy áttörést az „olaszországi invázió” hozta, az 1924/25-ös bajnokságban 53, az ezt követő, utolsó amatőr bajnokságban 50 magyar labdarúgó hagyta el az országot. A profizmus bevezetését követő első bajnokságban (1926/27) már csak 16 tázót találunk.

19 *Nemzeti Sport* 1923. 07. 16.

kezdődött, tehát a magyarok aránylag magas keresete mellett is virágzott az osztrák futballüzlet. Semmivel sem voltak rosszabb helyzetben a budapesti futballisták legkedveltebb együttese, a Makkabi Brno magyar játékosai (a morva-zsidó klubban 1922 és 1925 között több mint 40 magyar labdarúgó fordult meg). 1923 februárjában a Makkabi játékos-edzője, Feldmann Gyula 3500, a játékosok többsége pedig 2000 cseh koronát keresett havonta (2000 cseh korona 160.000 magyar koronának felelt meg, amikor egy budapesti szakmunkás 30.000 koronából élt). Jellemző, hogy a brünni játékosok havi 100.000 magyar koronát is meg tudtak takarítani, és az egykor FTC-játékos Schwarz Ernő azért utasította vissza a már akkor is világhírű Barcelona szerződési ajánlatát, mert Brünnben nagyon jól keresett.²⁰

Az MLSZ az elvándorlás miatt enyhítette az amatőrszabályokat, így téve lehetővé, hogy a magyar klubok is segíthessék az országból elvágódó játékosait. Az 1921 októberében elfogadott amatőrszabályzat szerint²¹ nem számított amatőrség elleni vétségnek 1) a játékhöz szükséges ruházat és felszerelés elfogadása, 2) a játék közben elszenvedett sérülés kezelési költségeinek egyesület általi fedezése, 3) a más városba áthelyezett játékos utazási költségeinek megtérítése, 4) a mérkőzés napján az ebéd fizetése, 5) a játékos részére alkalmaztatás szerzése, amennyiben az nincs összefüggésben egyesületi tagság változtatásával és a játékos valóságos munkáltatásával jár. Az amatőrszabályzatot sokan nem tartották be, ráadásul abban szó sem volt a sokakat érintő – az edzés és mérkőzés miatt kiesett jövedelmet pótló – munkabér-megtérítésről.

Pályabevételeiknek köszönhetően az MTK és a FTC fizette legjobban játékosait és edzőit (a különbségeket pontosan érzékelteti, hogy az 1924/25-ös bajnokságban az MTK-nak 664, az FTC-nek 597 millió korona bevétele volt, míg három csapatnak a 100 millió koronát sem érte el). Az MTK 1921-ben szerződtette trénernek az angol Fred Burgess, aki a magyar klubnál magasabb fizetést kapott, mint előző klubjában, a Manchester Cityben (Burgess 30.000 koronát, egy szakmunkás fizetésének 6–7-szeresét kapta).²² Konkrétumok ritkán láttak napvilágot a játékosok fizetéséről, ezért is keltett óriási meglepetést, amikor 1925-ben a jobboldali *Új Nemzedék* az egész magyar élvonal fizetési listáit közölte.²³ A cikk szerint az MTK-ban Hogan tréner 12 millió, Orth és Molnár 7 millió, a többiek 1 és 6 millió korona között kerestek (egy budapesti szakmunkás fizetése ekkor körülbelül 1,8 millió korona volt).²⁴ Az FTC tréner, Tóth-Potyá István prémiumokkal 7 millió koronát, a legjobb játékosok – szintén prémiumokkal kb. 5 millió koronát kerestek, az FTC havonta 80 millió koronát költött futballra (szemben az

20 Szegei 2003b.

21 *Sport hírlap* 1921. 10. 20.

22 *Sportlap* 1921. 07. 11., *Nemzeti Sport* 1922. 09. 30.

23 *Új Nemzedék* 1925. 09. 22.

24 Más források szerint Hogan – aki 1915 és 1921 között a világ egyik legjobb csapatává tette az MTK-t – visszatérése után, 1925-ben 15 millió koronát keresett havonta és adóját is az MTK fizette. Az angol edző így nagyjából annyit keresett, mint egy egyetemi-, és hatszor annyit, mint egy középiskolai tanár (az értelmiségi keresetekről: Kovács 1978).

MTK 100 milliójával). Az UTE ad-hoc jelleggel fizette játékosait, a Fogl testvérek 3–4 milliós fizetése számított kiemelkedőnek. Annak ellenére, hogy a klubnak saját pályája volt a Megyeri úton, és a futballra „csak” 35–40 millió koronát költött havonta, az 1924/25-ös szezont 200 milliós deficittal zárta. A III. ker. TVE (Torna és Vívó Egylet) és a VAC (Vívó és Atlétikai Club) játékosai közül többen kerestek 2 millió korona körül, de a kisebb csapatok inkább csak alkalmatosan fizettek, vagy a mérkőzés jövedelméből adtak részesedést a futballistáknak. A lista alapján úgy becsülhetjük, hogy 1925-ben kb. 15 labdarúgó illetve edző kiemelkedően jól keresett, 30-an meg tudtak élni a futballból szerzett jövedelmükből, és mintegy 100-ra tehető azok száma, akik többé-kevésbé rendszeres mellékjövedelemhez jutottak. Tegyük hozzá, a labdarúgók jó része a mecénásoknak köszönhetően helyezkedhetett el, így fizetésük még magasabb volt – és jelentős kapcsolati tőkére is szert tettek. Korábban nagyobbak voltak a keresetek, tekintettel arra, hogy a futball konjunktúrája (akárcsak a tőzsdéé) 1922–23-ra tehető.²⁵ 1926-ban, az amatőr–profi szétválasztás után pontosan szabályozták a profik keresetét: a hivatásos játékos heti fizetése legalább 5, legfeljebb 60 pengő lehetett, míg győztes mérkőzés után legfeljebb 40, döntetlennél 15 pengőt kaphatott.²⁶ Egy élvonalbeli profi futballista tehát akár 300 pengőt kereshetett havonta, amikor egy budapesti szakmunkás kb. 130 pengő fizetést kapott.

Leleplezett álamatőrök

Az álamatőrséget szinte lehetetlen volt bizonyítani, ha mégis sikerült, az „ügyek” hónapokig foglalkoztatták a sajtót és az MLSZ vezetőit. Az első profiügy 1905-ben robbant ki, amikor a Postás csapatát azzal vádolták meg, hogy mérkőzésük előtt a Fővárosi TC két játékosát állásígéretével lazsálásra bírták. A Postás győzelmével bajnoki címet szerzett, azonban az eredményt az MLSZ megsemmisítette, a mérkőzést nem ismételték meg, így jobb gólarányával az egy mérkőzéssel többet játszott Ferencvárosi TC lett a bajnok. A Postás tiltakozásul kilépett az MLSZ-ből, s csak 1908-ban tért vissza a második osztályba.²⁷

Jóval nagyobb vihart kavart Schlosser Imre ügye. A „kisemberből” futballszttárrá emelkedett játékos évekig erősítette az FTC-t, s valóságos bálványává vált a feltörekvő ferencvárosi sváb kispolgárság szemében. 1916 februárjában az FTC egyik vezetője lekicsinylően utasította vissza a tiszteletjegyet kérő Schlossert, a sér-

25 Nem véletlen, hogy az álamatőrizmus elterjesztői, a futball-intézők között több tőzsdeügynökkel is találkozunk (az MTK és az UTE futball-szakosztályvezetőinek, Fodor Henriknek és Langfelder Ferencnek közös tőzsdebizományosi irodája volt). Feltételezhető továbbá, hogy az 1922–23 körül felbukkanó mecénások többsége is tőzsdén szerezte vagyonát. (Hegyi Mátvás szavaival: „az új mecénás gárda a háborús gazdagok és a spekulációs idők szerencsés lovagjaiból rekrutálódott. [...] Ebben az időben minden intéző legfőbb gondja egy vagy több mecénás megszerzése volt.”)

26 Földessy 1927, *MPLSZ* 1926.

27 Földessy 1926: 177, 182.

tődött játékos az FTC nagy riválisához, az MTK-hoz szerződött.²⁸ Noha Schlosser állítólag önként jelentkezett az MTK-nál, az első osztályú klubok többsége bojkottálta a profi-gyanús ügybe keveredő klubot. 1916 végén az MLSZ (melynek vezetőségében ekkor az FTC és szövetségesei domináltak) professzionizmus vádjával vizsgálatot indított az MTK öt játékosa és két vezetője ellen. A vádat ugyan ejtették, ám az MTK és szövetségesei 1917 elején rendkívüli MLSZ közgyűlést hívtak össze, melyen a kisegyesületek óriási számban vettek részt, és átvették a szövetségi hatalmat (az FTC főtítkára szerint az MTK azzal vesztegette meg a klubokat, hogy a kisegyletek tagdíjhátralékait befizette).²⁹

A Schlosser-ügyhöz kapcsolódott Weinber János profi esete. A fiatal játékos 1917 végén kilépett az FTC-ből és játékra jelentkezett az MTK-ban. Rövidesen megjelent az FTC választmánya előtt, és bevallotta, hogy csak az FTC szeretete vitte a kilépésre, mert az MTK bűnösségét akarta bizonyítani (Brüll Alfrédttől, az MTK elnökétől 542 koronát kért öccsének exhumálására). Az FTC választmánya minden érintkezést megszakított az MTK-val, bajnoki mérkőzéseit lemondta, ezért az 1917-óta „MTK-uralom” alatt álló MLSZ 1918 elején a ferencvárosi klubot kizárta a bajnokságból.³⁰

1919-től magyar csapatok rendszeresen indultak európai utakra, e túraláz jegyében fogant az első magyar (berlini) profi csapat is.³¹ A budapesti szervezők azokat kívánták összefogni, akik nem tudtak megélni, és MLSZ engedéllyel szerettek volna fél éven át külföldön túrázni. Mivel az engedélyt nem kapták meg, csak úgy tudtak útra kelni, hogy a túrát a berlini földalatti vasút igazgatója és egyik fő-résztvevője, Otto Eidinger finanszírozta. Noha a játékosok hivatalosan a berlini cég hivatalnokai lettek, az MLSZ felfüggesztette játékjogukat, s mivel a német szövetség ezért nem adott játékendélyt a magyaroknak, a csapat csupán egy mérkőzést játszott Berlinben. A vállalkozás megbukott, a játékosok 1920 novemberében visszatértek Budapestre. Az MLSZ 1921 áprilisában hosszas procedúra után amatőrre nyilvánította csapatot, ami hatalmas felzúdulást váltott ki az „igazi” amatőrökből: a MAC (Magyar Athletikai Club) a belügyminiszterhez fellebbezett az MLSZ döntése ellen.³²

Az MLSZ nem tiltotta el a berlinieket, ám pár év múlva az 1945 előtti magyar labdarúgás legbotrányosabb ügyében, a „kispesti-profiperben” példát statuált.³³

28 Fekete 1963: 39–43.

29 *Sporthírlap* 1917. 02. 12.

30 *Sporthírlap* 1918. 02. 04. A két klub 1918 áprilisában helyreállította kapcsolatait, megalakították az élvonalbeli klubokat tömörítő Szövetségi Pártot, és 1926-ig minden MLSZ közgyűlésen megvédtek hatalmukat. A Szövetségi Párt – így az FTC is – tulajdonképpen az álamatőr klubok szövetsége volt. Az FTC végeredményben a Schlosser-ügy után lépett a professzionalizálódás útjára, hisz látniuk kellett, hogy az ekkor már lényegesen nagyobb játékerőt képviselő MTK-val csak így tudják felvenni a versenyt.

31 A berlini profi csapatról: *Sportlap* 1920. 08. 02., 11. 02., 1921. 05. 09. *Sporthírlap* 1920. 08. 12., 08. 23., 09. 02., 10. 04., 10. 04., 10. 07., 1921. 01. 13., 04. 25., 06. 16.

32 Ha a szövetség profivá nyilvánítja a játékosokat, azok azonnal elhagyják az országot – érveltek a színpalak mögött –, és a szomszédos országokba szerződnek, ahol nem foglalkoztak volna az MLSZ tiltó határozatával.

33 *Sporthírlap* 1921. 11. 21., 12. 15., 12. 22., 1922. 01. 05., 01. 06.

1921 elején a KAC (Kispesti AC) német túráján a berlini profi csapatban is szereplő Jeszmás Józsefnek feltűnt, hogy két játékosára több pénzt kap nála. A labdarúgó szövetség a Mayer Béla intézői posztjára vágyó Boldog Nándor főtitkárral, és meg is buktatták a régi intézőt. A sértett Mayer 1921 novemberében nyilvánosságra hozta, hogy az egyesület pénztárosánál van egy 2. számú, titkos pénztárkönyv, amelybe a játékosok fizetését könyvelik (1922 tavaszán a Békéscsabai Előőről és a Miskolci Munkás TE-ről is kiderült, hogy két pénztárkönyvet vezetnek – a sikkasztás tehát általános gyakorlat lehetett³⁴). Mayer bevallotta, hogy szinte minden KAC-játékos kap fizetést, Jeszmás 3200, Eisenhoffer 3000, további négy-négy labdarúgó pedig 2000, illetve 1500 koronát havonta (egy szakmunkás 1921 végén 4800 koronát keresett, a játékosok fizetései tehát nem voltak kiemelkedően magasak). Az MLSZ Fegyelmi Bizottsága 1921. december közepén a KAC pénztárosát is kihallgatta, aki bemutatta a 3. számú (!) pénztárkönyvet. A könyvelésből kiderült, hogy például az UTE elleni mérkőzésen nem 9.000, hanem 23.000 korona bevétele volt kispestieknek, míg a klub szilveszteri mulatsága nem 300, hanem 22.000 koronát jövedelmezett. 1922 elején hozott ítéletében az MLSZ Fegyelmi Bizottsága Mayer Béla és Balogh Nándor intézőket két évre eltiltotta a sportvezetői tevékenységtől, nyolc játékost profinak nyilvánított, míg három labdarúgó játékjogát nyolc hónapra felfüggesztették. A bizottság egyben javasolta az MLSZ igazgatótanácsának, hogy a KAC-ot zárja ki a szövetségből (a kispestiek végül új vezetőséggel és új csapattal tovább játszhattak az élvonalban).

Az eltiltott kispesti labdarúgók azonban nehezen nyugodtak bele, hogy az MLSZ rájuk osztotta az álamatörség elleni harc mártírjainak hálátlan szerepét, ők ugyanis tudták, hogy miképp a KAC, úgy a többi klub is fizeti játékosait. 1922 februárjától folyamatosan jelentek meg leleplező vallomásaik a *Nemzeti Sport*ban, melyekből világossá vált, hogy a nagy csapatok is – mint az MTK, az FTC, vagy az UTE – már évek óta letértek az amatőr útról.³⁵ Jeszmás József elmondta, hogy 1917 novemberében csábította el a KAC egy fővárosi kiscsapatból, s a mérkőzések után 20–40 koronát kapott, 1917 őszétől pedig rendszeresen heti 200, majd 500 koronát. Jeszmás később az UTE-t is álamatörséggel vádolta meg, vallomása szerint Szűcs János, az újpestiek elnöke örömmel honorálta volna, ha pályafutását náluk folytatja. Csontos Kálmán 1918 őszén még az MTK játékosaként Brüll Alfréd klubelnöktől kért 50 koronát, aki – miután átadta a pénzt – megnyugtatta a játékost: „Pubikám, ha valamire szükséged van, gyere hozzám.” Később két FTC-játékosal katonáskodott együtt, akik elmondták, hogy heti 1000 koronát kapnak klubjuktól, Varga Péter pedig bevallotta, hogy 1919 őszén az FTC egyik vezetője jó állást, lakást és természetbeni juttatásokat ígért neki, ha átlép a ferencvárosi klubba. A játékosok hatalmas felfordulást okoztak, különösen az amatőr sport egyik utolsó védelmezőjének tartott FTC-ben: a ferencvárosiak rendkívüli választmányi ülést hívtak össze, és sajtóperrel fenyegették meg a *Nemzeti Sport*ot. A kispesti játékosok vádjai alatt ugyan nem roppantak össze az álamatőr klubok, ám

34 *Nemzeti Sport* 1922. 03. 13., *Sporthírlap* 1922. 07. 03., 07. 10.

35 A labdarúgók vallomásai: *Nemzeti Sport* 1922. 01. 30., 02. 04., 02. 06.

nyilvánvalóvá vált, hogy az amatőrizmust már nem lehet megmenteni: az 1922 februárjában MLSZ elnöknek választott egykori kormányfő és válogatott labdarúgó Friedrich István egyértelműen utalt arra, hogy a profi–amatőr szétválasztás immár elkerülhetetlen.

Az exhibition match-től a vajaskenyér-túrákig

A labdarúgás hőskorában a játékra kétségtelenül illett a nemzetközi jelző: az *exhibition match*-eken két külföldi csapat tartott bemutatót, de magyar csapatok is gyakran utaztak Bécsbe, esetleg Budapestre érkeztek a „tanítók” – osztrákok, csehek, ideális esetben angolok –, hogy a honi tanítványok (súlyos vereségek árán) ellessék a labdával való bánás fortélyait. A leglelkesebbek azonban még Bécsbe is elmentek, hogy az angolok játékát megnézzék, 1904-ben például a Hohe Wartén játszott bemutató mérkőzést a londoni Tottenham és a liverpooli Everton, a találkozót 400 magyar néző is megtekintette.³⁶ A magyar futball első 15 évében a csapatok nagyjából fele-fele arányban vettek részt nemzetközi és bajnoki mérkőzéseken. A BTC (Budapesti Torna Club) 1897 és 1910 között 130 nemzetközi találkozón szerepelt, ebből 90-szer Budapesten. Az FTC 1914-ig 123 nemzetközi mérkőzést játszott (82-t Budapesten), az MTK ezalatt 109 nemzetközi összecsapáson lépett pályára, ebből 69-szer Budapesten.³⁷ A magyarok szorgalmas tanulók voltak, 1909-ben egy angol sportvezető kijelentette: „immár nagyon kevés az, amire mi Önöket taníthatjuk, a tanítványok közel vannak, hogy elérjék azt a nívót, amelyen a mestereik állanak”.³⁸

Nyilvánvaló, hogy az egyre több nézőt vonzó, ezáltal jövedelmező nemzetközi mérkőzések is elősegítették a profizmus kialakulását. 1911-ben az FTC, egy évvel később az MTK épített stadiont, melyek egy-egy jelentősebb nemzetközi mérkőzés alkalmával kiemelkedő profitot hoztak az azokat fenntartó részvénytársaságoknak. A régi klubok, régi pályáikkal, „tisztá amatőrizmusukkal” azonban akadályozták a „nagyok” terveit. Alig épült fel az FTC Üllői úti pályája, azonnal összetűzésbe keveredtek a „hagyományosan amatőr” csapatokkal. A BTC 1911 májusában a Millenárisra szervezett exhibition match-et az angol Oldham és Blackburn részvételével, amit az FTC igencsak nehezményezett: először a BTC-től meg akarta szerezni a rendezés jogát, majd amikor ez nem sikerült, az angolok mérkőzésével egyidőben bajnoki mérkőzést szervezett az Üllői útra. A *Sport-Világ* meg is jegyezte: az FTC „csak azzal törődött, hogy a Millenárisra ne menjen senki, hogy csak csődüljön a közönség az Üllői útra. Egészen megittasodtak, egészen belebetegedtek a sok belépődíj láttára.”³⁹

36 Marschik 1998: 178.

37 BTC 1885–1910 é.n., Nagy 1974: 7–22, Vedres 1963: 205–216.

38 Földessy 1926: 200.

39 *Sport-Világ* 1911. 05. 27.

Az 1910-es évek elején a magyar csapatok egyre távolabbi országokba jutottak el. A válogatott 1910-ben hagyta el először a Monarchiát, Franciaországban, Olaszországban és Svájcban lépett pályára. Az FTC volt az első klub, amelyik európai túrára indult, 1911-ben – Hamburgban, Brémában, Berlinben és Londonban – hat mérkőzésen öt győzelmet arattak, egy év múlva pedig Schlosser Imrének a londoni Tottenham profi szerződést ajánlott.⁴⁰ Ezek a túrák, mérkőzések még nem a profitszerzés jegyében fogantak, épp olyan bemutatók, illetve gyakorló-mérkőzések voltak, mint egykor az osztrák, vagy angol klubok magyarországi vendégjátékai.

Az 1919 utáni rossz gazdasági helyzetben a magyarok szinte minden pénzszerzési lehetőséget kihasználtak: ha kellett kétnaponta, gyenge ellenfelek ellen, csekély juttatás ellenében is pályára léptek (innen ered a vajaskenyér-túra kifejezés). Megváltozott tehát a mérkőzések helyszíne, míg korábban jobbára Magyarországra érkeztek csapatok, 1919 után (az osztrákok és csehek mellett) magyarok járták az európai pályákat. A századfordulóval ellentétben ugyanakkor már nem csupán a nagyobb klubok szerepeltek nemzetközi mérkőzéseken, előfordult, hogy jóformán az egész első- és másodosztály útra kelt.

1. táblázat

*Az MTK és az FTC nemzetközi mérkőzései*⁴¹

		1910–1914	1920–1924	1930–1934
MTK	hazai	41 (66%)	23 (24%)	12 (8%)
	idegenbeli	21 (33%)	72 (76%)	133 (92%)
	összesen	62	95	145
	leggyakoribb ellenfelek	osztrák 30 angol 13 cseh 8	német 28 osztrák 23 spanyol 11	cseh 49 német 22 osztrák 13
FTC	hazai	46 (62%)	16 (17%)	15 (10%)
	idegenbeli	28 (38%)	78 (83%)	132 (90%)
	összesen	74	94	147
	leggyakoribb ellenfelek	osztrák 37 angol 16 cseh, német 4–4	német 21 osztrák 16 olasz, svéd 9–9	cseh 26 német 24 jugoszláv 18

Tegyük hozzá, e felfokozott túrázási kedv annak a következménye volt, hogy a magyar csapatok világszínvonalon űzték ezt a játékot, és immár ők voltak azok, akiket „tanítónak” hívtak külföldre. A csapatok általában kétszer túráztak; télen a legfontosabb úticél a futballját rohamléptekkel fejlesztő Olaszország, Spanyolország, később Franciaország, nyáron pedig Lengyelország és Svédország volt. Csupán két jellemző adat: 1922 folyamán svéd klubok 85, zömmel hazai pályán rendezett nemzetközi mérkőzést játszottak, 28 esetben magyar klub volt ellenfelük,

40 Schlosser 1957: 44.

41 Nagy 1974: 7–22, Vedres 1963: 205–216 alapján saját számítások.

és csupán 18 esetben német, míg 1924 karácsonyán közel 40 közép-európai csapat érkezett Olaszországba – amikor az olasz élvonal klubjainak mintegy felét angol, osztrák, vagy magyar szakember edzette.⁴² A magyar labdarúgók az 1920-as évek végétől a kor embere számára elérhetetlen országokba is eljutottak: a Ferencváros Brazíliában, Uruguayban, Argentínában, Marokkóban, Egyiptomban és Máltán járt, az MTK Egyiptomban, Mexikóban, az Egyesült Államokban, Kubában és Máltán is szerepelt, de még a szombathelyi Sabaria is eljutott Kubába, Mexikóba és az Egyesült Államokba.

Az 1920-as évek elején a magyar csapatok elárasztották Európát, 1923 karácsonyán például négy magyar csapat egyszerre indult Olaszországba, a futballistáknak külön vagonot csatoltak a trieszti gyorsvonathoz. 1923-ban 18 magyar csapat összesen 140, egy év múlva 19 együttes 174 nemzetközi találkozón szerepelt, csak Olaszországban 26-szor léptek pályára magyar csapatok.⁴³ Az 1920-as évek első felének túrái sokszor botrányoktól voltak hangosak, csupán néhányat emelnék ki ezek közül. Előfordult, hogy egy csapat még szállodai számláit sem tudta kifizetni, és csak a külügyminisztérium segítségével térhettek haza. Egy másik klub 24 órás téli utazás után csak fűtetlen szállodában kapott helyett. Máskor egy „bérvita” következtében a túraveető úgy összeverekedett játékosával, hogy a labdarúgót kórházba kellett szállítani. Az 1924-es párizsi olimpiára a magyar labdarúgó válogatott fapados vonaton utazott és egy olyan szállodában kapott helyet, ahol a szobákban nem volt fürdőszoba, az étterem pedig olyan kicsi volt, hogy a végső győzelemre is esélyes csapat játékosai csak turnusokban tudtak étkezni, éjszakánként pedig kénytelenek voltak patkányokra „vadászni”.

Miközben a klubvezetők költségeiket minimalizálták, a játékosok igyekeztek hasznukat maximalizálni, a túrákhoz a csempészés és a „csencselés” éppúgy hozzátartozott, mint a játék. 1922 augusztusában az MLSZ Fegyelmi Bizottsága figyelmeztette a játékosokat, hogy „sportbeli kiküldetésük alatt szigorúan tilos bármínekmű üzleti tevékenységet folytatni, árukat vagy bármínekmű cikkeket bármily célból magukkal kivinni.”⁴⁴ Hasztalanul: pár nap múlva a Kassán szereplő Terézvárosi TC négy játékosát letartóztatták, miután egy vendéglőben irredenta dalokat énekeltek, majd újabb négy társuk jutott erre a sorsra, amikor a nyílt utcán nyakkendőt és cigarettát árultak a járókelőknek.⁴⁵ Mivel a labdarúgók üzleteltek, ahelyett, hogy a „magyar faj kultúrfölényét” bizonyították volna, a labdarúgó szövetség megalkotta túra-szabályzatát, melyet az amatőrségről hozott más szabályokkal együtt senki sem tartott be.⁴⁶ Olyannyira nem tudták a labdarúgókat visszatartani a legkülönbözőbb visszaélésektől, hogy még az 1930-as években is

42 *Sporthírlap* 1923. 01. 22. (a stockholmi *Idrotsbladett* statisztikája alapján); *Nemzeti Sport* 1924. 12. 23.

43 *Nemzeti Sport* 1924. 01. 01., *Sporthírlap*, 1925. 01. 01.

44 *Nemzeti Sport* 1922. 08. 26.

45 *Nemzeti Sport* 1922. 09. 02., *Sporthírlap* 1922. 09. 04.

46 Ebben azt szabályozták, hogy egy csapat hányszor indulhat túrára, a játékosok mennyi zsebpénzt és munkabér-megtérítést kaphatnak (*Sporthírlap* 1923. 03. 12.).

több botrány került napvilágra, a bőr- és dohányáru labdában való csempészése éppúgy előfordult, mint a szállodai távozás előtti motozás.

A profizmus bevezetése után, annak köszönhetően, hogy a gazdasági világváltság miatt egy jelentősebb magyar profi klub mintegy másfélszer több nemzetközi mérkőzést játszott, mint bajnokit, új szakma született: a túraszervező a profi klubok egyik fontos pozícióját töltötte be. 1935-ben Klement Sándor, a Ferencváros túraszervezője „kollégái” két típusát különböztette meg, az egyik saját maga szervezett, a másik ügynökökkel dolgoztatott.⁴⁷ A szervezés levelezéssel kezdődött, Klement 1935 nyarán 50 levelet küldött Németországba, 34-et Franciaországba, 20-at Belgiumba, téli út szervezésekor pedig legalább 300 levelet adott postára. A túraszervezők propagandaanyagot is küldtek, melyben bemutatták a klub eredményeit és játékosait. Ha sikerült mérkőzést lekötni, akkor újabb levelezés kezdődött a szállodákkal. Klement hozzátette, hogy a Ferencvárosnak évente 20–25.000 pengőt kellett előteremteni túráik során. A 2. táblázatból kitűnik, hogy még egy vidéki profi csapat is szinte állandóan úton volt.

2. táblázat

*A debreceni Bocskay FC túrái*⁴⁸

év	tél (december–január)	tavaszi	nyár
1928/29	görög	–	cseh–osztrák
1929/30	–	görög	felvidéki
1930/31	olasz–francia	görög–egyiptomi	dán–svéd
1931/32	–	román–erdélyi–kárpátaljai	felvidéki és holland
1932/33	olasz–német	török és német–belga	holland–német és felvidéki
1933/34	olasz–algériai–francia	lengyel	svájci–francia–olasz és kárpátaljai
1934/35	francia–spanyol–portugál	–	lett–litván
1935/36	holland–német	palesztinai–egyiptomi	lengyel és jugoszláv–török
1936/37	francia–luxemburgi	német–luxemburgi–francia	lengyel–felvidéki (két-szer) és svéd
1937/38	–	német–belga–francia	lengyel–svéd–német
1938/39	–	–	lengyel

47 *Nemzeti Sport* 1935. 12. 23.

48 Saját gyűjtés alapján.

Tiltott fogadások és bundázás

Mit tehetett az a játékos, aki kevesellte a klubjától kapott juttatásokat, vagy szerény anyagi helyzetű egyesületétől nem is számíthatott támogatásra? Két dolgot: vagy fogadást kötött csapata mérkőzésére, vagy eladta a meccset. Jóllehet az 1920-as évek elejétől többen is tettek kísérletet az „embersport-totalizátor”, (ennek rövidítése a totó) bevezetésére, erre csak az ötvenes években került sor. A politikusok eleve idegenkedtek attól, hogy bárhogyan is elősegítsék a tőke és a sport közeledését, de ennek a futball vezetői is sokáig ellenálltak (tegyük hozzá, hogy a nemzetközi labdarúgó szövetség még az 1930-as évek közepén is megtiltotta tagjainak, hogy a futball-totalizátor bevezetéséhez hozzájáruljanak). Ennek következtében – noha „csak privátim és kiskereskedésszerűleg” – a két háború között titkos fogadásokat kötöttek a klubok helyiségeiben és kávéházakban.⁴⁹ Ez azonban óriási visszaélésekre teremtett lehetőséget, hisz a csalásnak ma is az egyik legegyszerűbb módja az, ha egy játékos saját csapata vereségére fogadást köt, a mérkőzésen pedig sok hibával játszik (a „klasszikus” bundával szemben ennek az az előnye, hogy csak egy szereplő szükséges a csaláshoz, hiszen nincs „megrendelő fél”).⁵⁰ Az 1920-as évek elején az MLSZ szabályai még csak azt szankcionálták, ha a labdarúgó saját csapatának vereségére fogadott, később tiltották a győzelemre kötött fogadást is.⁵¹ A *Nemzeti Sport* 1922 őszén írt először a fogadásokról (amelyeken egyébként szinte soha sem buktak le játékosok), amikor az MTK–VAC találkozó a játékosok és a nézők verekedése miatt félbeszakadt.⁵² A lap szerint a Terézvárosi TC (TTC) drukkerai kötöttek először fogadásokat, s e szokást gyorsan átvették a nagy egyesületek tőkeerősebb drukkerai is, akik sokszor egész vagyontokat tettek fel egy-egy mérkőzés eredményére. Hamarosan csatlakoztak a játékosok is, ez vezetett az MTK–VAC mérkőzés botrányához (a VAC játékosai saját győzelmükre fogadtak, vezettek is, ám a labdarúgók megtámadták a bírót, amikor az a mérkőzés végén 11-est ítélt ellenük). Az amatőr sport hívei hasonlóan súlyos vétségnek tartották, hogy az egyesületek klubhelyiségeiben gyakran tiltott házárdjátékot űztek. Az OTT ezért 1925 januárjában bezáratta a VAC Operaház melletti klubhelyiségét, majd 1925 márciusában a belügyminiszter további három klubot sújtott e szankcióval.⁵³

49 *Sportlap* 1919. 02. 15.

50 A két háború között négy alkalommal – 1922-ben, 1923-ban, 1924-ben és 1933-ban – történt kísérlet az embersport-totalizátor bevezetésére. Noha 1922-ben a kormány, 1923-ban a honvédelmi és az igazságügyi minisztérium is támogatta, ám az Országos Testnevelési Tanács, vagy a sportklubok minden esetben elutasították a terveket (*Nemzeti Sport* 1922. 05. 22., 06. 26., 1923. 12. 29., 1924. 01. 07., 03. 12.; *Sport hírlap* 1924. 03. 13., 1933. 02. 25.; *Magyarság* 1933. 02. 26., 03. 01.).

51 *Nemzeti Sport* 1922. 10. 11., *Magyarság* 1927. 03. 25., *Sport hírlap* 1936. 11. 07.

52 *Nemzeti Sport* 1922. 10. 11.

53 *Sport hírlap* 1925. 01. 18., *Nemzeti Sport* 1925. 03. 04. A BAK (Budapesti Atlétikai Klub) Nádor u. 23., a TTC (Terézvárosi Torna Club) Szegei u. 5., és a ZAC (Zuglói Atlétikai Club) Erzsébet krt. 44. alatti klubhelyiségeit zárták be.

Igazán nagy vihart azonban nem a fogadások, hanem a bundázások kavartak. Jellemző azonban, hogy ezek többnyire kisegyesületekhez kötődtek, hisz játékosainak nem volt lehetőségük, hogy rendszeres jövedelmet kapjanak klubjuktól, így sok esetben nem is pénz, hanem élelmiszer vagy ruhanemű volt az alku tárgya. Az első vesztegetési ügy 1921-ben pattant ki, amikor a Kőbányai SC 6:0-ra győzte le a TSC-t, s ezzel a harmadosztály győztese lett. A kőbányaiak a TSC kapusát és a klub egyik vezetőjét vesztegették meg, a csapatnak reggelig tartó evést-ivást, öt pár cipőt, 11 nadrágot, és 11 lábszárvédót ígértek. A kőbányai vesztegető vezetőt és a TSC álcázásként felkötött kézzel védő kapusát örökre eltiltották.⁵⁴

A vesztegetési ügyek „nagy korszaka” 1925–1926-ra tehető, jellemző hogy 1925-ben a belügyminiszter a főváros polgármestere útján a vesztegetések kivizsgálását rendelte el, és hatósági biztost is küldtek a labdarúgó szövetségbe.⁵⁵ A bunda immár a másodosztályban is elterjedt, a klubok közel harmada valamilyen formában érintett volt a vesztegetési ügyekben. Az 1924/25-ös idényben a másodosztályból két csapat juthatott fel az első osztályba, e pozíciókra három csapat, az Ékszerész, a Húsos és a TTC is pályázott. Először 1925 márciusában a TTC-ről derült ki, hogy ötmillió koronával akarta rábírní egyik ellenfele kapusát, hogy mérkőzésükön „ne fejtse ki teljes tudását”. Ezután a TTC–Ékszerész mérkőzés előtt jelezte a bíró, hogy az Ékszerész meg akarta vesztegetni. Újabb két hét elteltével az Ékszerész–Föv. T. Kör (FTK) mérkőzés előtt az FTK három játékosa ajánlotta fel szolgálatait az Ékszerészeknek (a két klub négy vezetőjét örökre eltiltották). A legpikánsabb eset azonban az utolsó fordulóban történt, a Húsos–KTE (Kőbányai TE) mérkőzés mindmáig a magyar futball történetének egyik legsportszerűtlenebb találkozója volt. A nézők ezen a mérkőzésen azt látták, hogy a Húsos 12:0-ra nyer, s így jobb gólarányával megelőzi a TTC-t, azaz feljut az első osztályba. Az eredménynél is feltűnőbb volt, hogy a mérkőzés előtt a bíró öt kőbányai játékost rendőri segítséggel távolított el a pályáról, helyüket ifjúsági játékosok foglalták el. Az első magyarázat szerint erre a példátlan lépésre a kőbányaiak vezetője kérte fel a bírót és a rendőröket, azzal, hogy a játékosok gyanúsán játszottak legutóbbi, a feljutásra szintén esélyes TTC elleni mérkőzésükön, s a sportszerűség azt diktálja, hogy most ne szerepelhessenek. Néhány nap múlva azonban fény derült az igazságra, ami azokat igazolta, akik a magyar futballt „fertőzöttnek és erkölcstelennek” nevezték. Kiderült ugyanis, hogy a Kőbányai TE intézőjét a Húsos, játékosait azonban a TTC vesztegette meg. Először a KTE–TTC mérkőzést bundázták meg: amíg a TTC futballigazgatója a kőbányaiak négy játékosát vesztegette meg, hogy veszítsenek, addig a Húsos azért fizetett a kőbányai klub intézőjének, hogy győzzék le a TTC-t. Ezután következett az ominózus KTE–Húsos mérkőzés, ahol a kőbányaiak intézője (vagyis a Húsos „beépített embere”) öt játékosával közölte, hogy nem léphetnek pályára, ám ezért kapnak félmillió koronát, öt kiló zsírt és két kiló húst. A szövvényes bundaügy tárgyalása hónapokig tartott,

⁵⁴ *Nemzeti Sport* 1921. 06. 25., 08. 13.

⁵⁵ Lénárt 1936: 16, Földessy 1926: 302. A bundaügyekről részletesen: *Nemzeti Sport* 1925. 03. 02., 03. 25., 04. 09., 05. 21., 05. 25., 05. 28., 06. 25., *Sporthírlap* 1925. 06. 25., 06. 27., 07. 02.

több játékost, addig köztisztviselőként álló egyesületi elnököt tiltottak el, de megbüntették az egyesületeket is: a TTC és a Húsos bajnoki pontjait megsemmisítették, az Ékszerészeket egy évre eltiltották a nyilvános szerepléstől, a Kőbányai TE-t pedig kizárták az MLSZ-ből.

A „vesztegetési láz” elérte az első osztályt is. Az 1925/26-os, utolsó amatőr bajnokságban a cionista VAC nagyon rosszul szerepelt, a klub néhány drukkere 1926 májusában úgy gondolta, valamit tenniük kell, hogy elkerüljék a kiesést.⁵⁶ Néhány forduló volt már csupán, és a csapatnak a legjobbakkal, az UTE-val, az FTC-vel és az MTK-val is játszania kellett. Néhány „VAC-hoz közelálló személy” Deutsch Árpádot, a csapat edzőjét, az egykor válogatott újpesti játékost bízta meg, hogy az UTE négy futballistáját vesztegesse meg. Deutsch a futballistáknak 6 millió koronát adott át, a VAC pedig néhány nap múlva győzött. Az UTE két lefizetett játékosa azonban már a mérkőzés előtt jelezte elnökségüknek a vesztegetést, így a bundára azonnal fény derült. A következő fordulóban a VAC legyőzte az FTC-t is, majd döntetlent játszott az MTK-val, így elvileg meghosszabbította élvonalbeli tagságát. A szövetség vizsgálatot rendelt el, annak ellenére, hogy a VAC vesztegetői kilátásba helyezték, ebben az esetben olyan adatokat hoznak nyilvánosságra, melyek „több egyesületet is kompromittálni fognak.” A cionista klub játékjogát végül egy évre felfüggesztették (soha többé nem szerepeltek az élvonalban), több UTE játékost pedig évekre eltiltottak.⁵⁷ Az 1926-ban legalizált profizmussal a bundázás gyakorlatilag megszűnt, 1945-ig mindössze egyszer, 1931-ben fordult elő, hogy vesztegetés miatt kellett ítélnie az MLSZ fegyelmi bizottságának.

A PROFIZMUS LEGALIZÁLÁSA

1920 szeptemberében az MLSZ igazgatótanácsa arról tárgyalt, miképp lehetne megmenteni az amatőrséget. A klubok képviselői a „tisztá amatőrség” mellett foglaltak állást, az MTK-s Fodor Henrik kivételével, aki „kizárólag a professzionista alakulás lehetőségéről, módozatairól, kilátásairól beszélt”.⁵⁸ Fodor volt az első Magyarországon, aki a nyilvánosság előtt vállalta, hogy ő a profizmus híve, néhány év elteltével a futball vezetői már – kétségeik ellenére – egyöntetűen a profizmus bevezetése mellett álltak (az amatőrök is, akik kiszorultak a sportág irányításából, és szívesen látták volna már a profikat köreiken kívül). A profizmus bevezetése azonban számos akadályba ütközött.

A hivatásos rendszer nem állt érdekében a labdarúgóknak. Egyrészt attól féltek, munkahelyük nem fogja engedni, hogy hivatásos labdarúgók legyenek, más-

56 A VAC vesztegetési ügye: *Sport hírlap* 1926. 05. 18., 05. 25., 05. 31., 06. 01., 06. 03., 06. 29., 08. 05.; *Nemzeti Sport* 1926. 05. 23., 05. 30., 06. 04., 06. 30., 07. 14.

57 Deutsch Árpádot örökre eltiltották, ő kivándorolt Palesztinába, 1927-ben újra megjelent Budapesten mint „a palesztinai futballsport budapesti származású vezetője”, és játékosokat toborzott Palesztina amerikai túrájára (*Sport hírlap* 1927. 04. 05.).

58 *Nemzeti Sport* 1920. 09. 23.

részt a profikat sokan megvetették (lásd a tanulmány mottóját!). Szigeti Imre, az FTC egyik vezetője szavaival élve: „a társadalom a profit nem tekinti magával egyenrangúnak, inkább deklasszált elemnek”.⁵⁹ A ferencvárosi Blum Zoltán még keményebben fogalmazott: „A budapesti sajtó a múltban mindig prostituáltként tüntette fel azokat, akik a futballsportból jövedelmet élveztek. Ebből származott azután, hogy a futballistáknak rossz a hírnevük.”⁶⁰ Nem volt érdeke a profizmus legalizálása a kisegyleteknek sem, akik csupán alkalmi juttatásokban részesítették labdarúgóikat, állandó fizetésük már túlságosan nagy terhet rótt volna rájuk. Nem volt érdekük abból a szempontból sem, hogy az igazán jelentős bevételt a nagypályák termelték meg, ilyen azonban csak kettő volt a fővárosban. További problémát jelentett, hogy a hatalom – bár sok politikus elmondta, hogy a profizmust legalizálni kell – nem szimpatizált az államatorókkal. Ez ugyan nem akadályozta volna a hivatásos rendszer híveit, ám az állam több szempontból is hátráltatta a profizmus bevezetését. Egyrészt többször hatósági biztos kirendelésével fenyegettek (ami a párizsi olimpia után meg is történt), de ezzel a labdarúgó szövetségben csupán szították az egyébként is súlyos ellentéteket. Sokkal nagyobb problémát jelentettek a futballra kivetett adók: a politikusok ugyanis sokszor hangoztatták a sport nemzetpolitikai szerepét, annak finanszírozását azonban legtöbbször a futballra hárították volna. (A futballt – a többi sportággal együtt – több adó is terhelte: 1917-től vigalmi adó, 1921-től forgalmi adó, 1923-ban drasztikusan megemelték a rendőri díjakat, 1925-ben bevezették a testnevelési adót. 1925 végén egy futballmérkőzés bruttó bevételének 50–65 százalékát vitték el különböző adók és díjak...)

Friedrich István, az MLSZ elnöke már 1922 elején azt nyilatkozta, hogy az amatőröket és a profikat szét kell választani. Jobboldali politikusok az 1924-es párizsi olimpiai kudarc után szintén a szétválasztás mellett érveltek (elsősorban az amatőrök védelmében). Jóllehet a klubok vezetői különböző anketokon éveken át tárgyaltak a profizmus bevezetéséről, az események csak 1925-ben gyorsultak fel. A nagyjából sikeres gazdasági és pénzügyi stabilizációnak köszönhetően az államamatőrség zavaros viszonyaiból legnagyobb hasznot húzó tőzsdeszpekulánsok – akik a klubokban mecénási szerepben jelentek meg – kivonultak a futballból. Természetesen fontos szerepet játszott a rendkívül kínos olimpiai kudarc is, ám a legfontosabb szerepet az osztrák (1924. szeptember) és cseh (1925. január) profizmus bevezetése jelentette, a szomszédos országos profi klubjai ugyanis gond nélkül szerződtehetők volna a magyar amatőröket.

A szétválasztás – ugyan nem hivatalosan – már 1925 nyarán megtörtént: több, hagyományosan amatőr (és hatalmas politikai tőkével rendelkező) klub (mint az OTE, a MAC, és a BTC) nem indult a bajnokságban, hanem a MAC Jubileumi Serlegéért és a BTC Iszer Serlegéért játszottak. 1925 ősztől a különböző szekértáborok egyre békülékenyebben viselkedtek egymással szemben, amit a hatalom is értékelt (az OTT – Országos Testnevelési Tanács – kérte a belügyminisz-

59 Szerbák 1979: 21.

60 *Nemzeti Sport* 1926. 07. 26.

tert, hogy az amatőr versenyekre kirótt vigalmi adót szüntesse meg, a profikét pedig csökkentse). 1926 januárjában a BTC javaslatára megalakult a Kibontakozási Párt, melynek célja az amatőrök (Amatőr Párt) és profik (Szövetségi Párt) közötti béketeremtés volt. A három párt tárgyalásokat kezdett, és 1926. március 8-án megszületett a megegyezés: 1926 ősztől profi bajnokságot indítanak. A több évig tartó folyamat 1926 július végén ért véget, amikor 23 klub megalakította a Magyar Professzionalista Labdarúgók Szövetségét, mely az MLSZ alszövetségéként működött. Az új rendszer abban különbözött legmarkánsabban az osztrák és a cseh profizmustól, hogy a magyar klubok futballcsapatái nem alakultak át profivá, hanem az egyesületek – amatőr labdarúgó szakosztályuk mellett – profi szakosztályokat is létrehoztak (erre azért volt szükség, ha egy csapat tönkremegy, akkor ne szűnjön meg teljesen, hanem amatőr csapatát továbbra is működtethesse). Ennek megfelelően a bajnokságban – látszólag – teljesen új csapatok indultak. Az MTK *Hungária* néven indult (vagyis a klub profi szakosztályát Hungáriának hívták, a Budapest bajnokságban induló amatőr csapatát pedig továbbra is MTK-nak), az FTC a *Ferencváros*, az UTE az *Újpest* nevet vette fel.⁶¹

FORRÁSOK

Hajdúföld, Magyarság, Nemzeti Sport, Sporthírlap, Sportlap, Sport-Világ, Új Nemzedék

HIVATKOZOTT IRODALOM

BTC 1885–1910 é. n. Budapest

Fekete Pál 1963: *Orth és társai*. Budapest

Földessy János 1926: *A magyar futball és az MLSZ*. Budapest

Földessy János 1927: *Futball évkönyv*. Budapest

Kovács I. Gábor 1978: *Az értelmiségi keresetek változása (1920–1975)*. In: Huszár Tibor (szerk.) *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások*. Budapest, 227–238.

Kovács Norbert 1923a: Adalékok az ipari munkabérek hullámzásához. *Magyar Statisztikai Szemle* 3–4. 79–83.

Kovács Norbert 1923b: Ipari munkabérek. *Magyar Statisztikai Szemle* 9–12. 324–332.

Kovács Norbert 1928: Ipari munkabérek. *Magyar Statisztikai Szemle* 8. 872–907.

Lénárt Ernő (szerk.) 1936: *A Budapesti Labdarúgók Alszövetsége tíz éve*. Budapest

A Magyar Professzionalista Labdarúgók Szövetsége Általános Rendszabályai 1926. Budapest

61 Jelentősebb profi csapatok (zárójelben a létrehozó sportegyesület): Ferencváros (FTC), Hungária (MTK), Újpest (UTE), III. ker. FC (III. ker. TVE), Nemzeti (NSC), Kispest (KAC), Vasas FC (Vasas SC), Budai 11 (33 FC), Turul (Fővárosi TKör és Zugló VII. ker.), Erzsébetváros (ESC), Kosuth (ETSC), Városi AC (VAC), BAK FC (BAK), Terézváros (TTC), Pesterzsébet (ETC), Sabaria (Szombathelyi AK), Bástya (Szegedi AK), Artila (Miskolci AK), Bocskay (Debrecen; új klub) Pécs-Baranya (Pécsi AC és Pécsi SC), Somogy (Kaposvári MÁV).

- Marschik, Matthias 1998: Der Ball birgt ein Mysterium. In: Bruckmüller, Ernst – Strohmeyer, Hannes (Hrsg.) *Turnen und Sport in der Geschichte Österreichs*. Wien
- Nagy Béla 1974: *Az FTC nemzetközi labdarúgó-mérkőzései*. Budapest
- Schlosser Imre 1957: *Fél évszázad a futballpályán*. Budapest
- Szegedi Péter 2003a: A magyar futball európai expanziója, avagy hogyan lettek tanítók a tanítottakból. *Szociológiai Szemle* 2. 3–43.
- Szegedi Péter 2003b: A cionizmustól a futballgazdaságig. A Makkabi Brno az első világháború után. *Múlt és Jövő* (megjelenés előtt)
- Szegedi Péter 2003c: A szent és a profán. Amatőr és profi pozícióharcok 1945 előtt: a futballmező struktúrája és dinamikája. (kézirat)
- Vedres József – Zsolt Róbert 1962: *Csepel sportjának 50 éve*. Budapest
- Vedres József (szerk.) 1963: *A Magyar Testgyakorlók Köre 75 éve*. Budapest

Vidéki társadalom és mezőgazdaság a kommunista diktatúrában – Brandenburg példáján

Arnd Bauerkämper: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963.*

Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2002. 641 oldal

A kelet-németországi tartományok államhatalmi gépezetének, a politikai uralom összetétele és a társadalmi reakciók vizsgálata – a tiltás alól felszabadított – hatalmas mennyiségű történeti forrásanyag révén páratlan lehetőséget kínált a módszertani tudatosságot és a modern társadalomtudományos megközelítéseket mindig is szem előtt tartó nyugat-németországi történészeknek. A „történeti társadalomtudomány” tapasztalt képviselői és tanítványaik, majd pedig nem kis konfliktusok mellett, a volt NDK-ban szocializálódott kutatók egy része az 1990-es években keleten is alapíthatott új intézeteket és munkacsoportokat. Ma már több ezer elindult és megvalósított programról lehet beszélni, amelyek sorába tartozik Arnd Bauerkämper munkássága is, aki először angliai tárgyú, összehasonlításra alapozó témákkal foglalkozott, majd hosszú évekig az agrárpolitika, a földreform és a vidéki társadalom vizsgálatára fordított figyelmet, melynek záróműve az itt bemutatott könyv. Persze, a nyugati tudományosság kényszerűen választott kihívásai és az állandó eredménycentrikusság miatt is, ma már a szerző – mint a *Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas* igazgatója – egészen más kérdésekkel: a modern demokráciafelfogással és gyakorlattal foglalkozik.

A könyv öt fejezetre oszlik. A bevezető első részben a berendezkedő kommunista diktatúra és a vidéki társadalom kutatási problémáiról, a vizsgálati szempontokról, térről és időről, valamint a forrásbázisról van szó. A második egységben elemzi a kelet-német agrárpolitikát, a harmadikban a kutatás gazdasági–földrajzi–társadalmi tereként választott Brandenburgról ír, amely egyúttal a munka konkrét történeti, lokális–regionális elemzésének keretét adja. A negyedik nagy fejezetben a korábbiakban kifejtett és bemutatott állami beavatkozásra adott társadalmi reakciókat elemzi. Végül összefoglalja a kutatási eredményeket.

A második világháború végén megszállási övezetekre osztott Németország keleti fele a szovjet katonai parancsnokság alá került, amely a későbbi NDK történetét alapjaiban meghatározta. A megszállók akaratából hatalomhoz jutott döntéshozók első – igen jelentős lépésben – a vidék radikális átalakítását célozták és valósították meg. A bankok és a takarékpénztárak 1945. júliusi államosítását követően a Szovjet Katonai Adminisztráció és a Német Kommunista Párt vezetése

földreformot hajtott végre. Az agrárgazdaság átalakítása a berendezkedő rezsim egyik kardinális jelentőségű területe volt. A rendszerint kollektivizálásnak nevezett folyamat – legalábbis Kelet- és Délkelet-Európában, a Balkán egy részén – „nemzetközinek” számított, az NDK-ban 1952-től 1960-ig ment végbe. Mindehhez persze arra is szükség volt, hogy a jog a hatalom birtokosainak kezében pusztá eszközzé vált. A gazdaság világában pedig ehhez járult az, hogy a piacot és a pénzt hivatalosan leértékelték, mondván, hogy azok a társadalmi egyenlőtlenség meghatározói. A radikális társadalmi átalakítás további alapjait képezték a „proletárdiktatúra” jelszava mögé bújtatott olyan eszközök, mint például a szabad nyilvánosság kiiktatása és az elitcsere. Mindennek ellenére a kutatás középpontjában álló vidéki társadalom az NDK-ban sem volt csupán a politikai diktatúra „tárgya”, amit a megszálló szovjet csapatok és a kommunista pártvezetés úgymond megerőszakoltak. Az egypártrendszert sokkal inkább transzferálni és adaptálni kellett a falusi miliőbe, ami nem várt elentmondásokat, töréseket, konfliktusokat eredményezett.

Bauerkämper műve elsősorban a társadalmi konstrukciók politikája és a vidéki társadalomstruktúra fejlődése közötti viszonyról foglalkozik, célkitűzése szerint módszertani megfontolásként az áll a háttérben, hogy a társadalomtörténetet miképpen lehet kultúrtörténeti értelemben kiszélesíteni. A kultúra alatt a reprezentációk, az alkalmazkodás és az értelmezés folyamatát érti a szerző. Így célszerűnek látszik a vidéki környezetben zajló társadalmasodási folyamatok résztvevőinek és a politikai hatalom mindennapokban megfigyelt jelenségeinek vizsgálata. Ennek bemutatásához nem egy vagy több faluról, vagy éppen biográfiáról, hanem elsősorban a kényszermodernizációról és a tradicionalitásról szól a könyv. A szerző az utóbbit olyan normatív koncepcióként értelmezte, amely nem csupán a totális hatalmi igényeket alapozta meg, hanem konkrétan is – különösképpen a 1960-as évek elejéig – beavatkozást jelentett a fennálló társadalmi viszonyok fel számolásának érdekében.

A sztálinizmus szovjet és német hatalomgyakorlói többek között egy technicista utópia rabjai voltak, amely a tudományba vetett nagy fokú hittel is párosult. A vidéki miliőben azonban gyakorlatilag blokkolták vagy mindenesetre deformálták az egypárt hatalmi igényeit, amelyekre vonatkozóan bőséges helyi példákat olvashatunk. Ez utóbbiról egyébként, összehasonlító elemzése alapján még plasztikusabb képet alkothatunk Antonia Humm monográfiájából.¹

Társadalomelméleti és módszertani megfontolásból is érdemes figyelembe venni a „miliő” fogalmának értelmezését, amit Bauerkämper különböző irányokból kiindulva is leír. A kérdés elméleti lezárásában így összegzi véleményét: mind a miliők, mind pedig az azokba zárt életvilágok a mentalitásokon alapulnak, amelyek „a társadalmi viselkedést és a politikai cselekvést lényegesen meghatározó kollektív beállítódások”. Hasonlóképpen támaszkodik a habitus bourdieau-i kategóriájára, amely mint szabályozási keret jellemzi a társadalmi szereplők észlelési,

1 Humm, Antonia 1999: *Auf dem Weg zum sozialistischen Dorf? Zum Wandel der dörflichen Lebenswelt in der DDR von 1952 bis 1969 mit vergleichenden Aspekten zur Bundesrepublik Deutschland*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht

gondolkodási, tapasztalati és ítéletalkotási formáit és ezzel a cselekvéseket a társadalmi struktúrákhoz köti. A „praxis” koncepciója pedig az érdekhez kötött tevékenységeket jelöli. Az államszocialista keretek között is igen nagy jelentőséget tulajdonít a társadalmi és a kulturális tőkének, amelyek közül főleg az utóbbit emeli ki, mint ami az „osztályhelyzetek” reprodukálásban a gazdasággal szemben szerint sokkal nagyobb szerepet játszott. Mindezt a pénz – mint kritérium – jelentőségvesztésével is magyarázza.

A vidéki társadalmat illetően a kényszermodernizáció és a tradicionalitás összefüggését három dimenzió alapján mutatja be: agrár- és társadalompolitika, ezek társadalmi és gazdasági következményei, valamint a cselekvők gyakorlata. A historiográfiai áttekintésből kiderül, hogy a „vidéki társadalom” vizsgálatát mindkét államban a hidegháború következményei határozták meg. Az NDK-ban csak az 1980-as években kezdtek el a földreform és a kollektivizálás kérdésével foglalkozni. Az NSZK-ban is az 1960-as évekig a politikátörténet volt domináns, s ebben az értelmezésben a kelet-német agrárgazdaság és a vidéki társadalom összefüggései egyszerűen mint a szovjetizálás és a bolsevizálódás paradigmái jelentek meg. Összességében a történeti és a szociológiai kutatásban a szovjet megszállási zóna és az NDK vidéki társadalmi átalakulását, az agrárpolitikát, a társadalmi és kulturális áttörést és az egyéni reakciókat messzemenően egymástól függetlenül mutatták be, mint például ezt a következő két, alapvető, de ugyanakkor különböző megközelítésekben használt kifejezések mutatják: „rendszer- és hatalomtörténet” és a „az áldozat perspektívája”. Ezekkel szemben Bauerkämper a politikai, gazdasági és kulturális dimenziókat együttesen – a konstellációelemzés alapján – mutatja be. Így például a gazdasági-társadalmi fejlődésfolyamatokat azok történeti kontextusában ábrázolja. Tehát nem csupán az állampárt politikai programját veszi komolyan és a vidéki mélyreható struktúraváltást vázolja fel, hanem foglalkozik egyéb tradicionális értékorientációkkal is. Ezáltal a feszültségek és időbeli ütközések éppúgy érthetővé válnak, mint a megszakadt fejlődések és elutasított alternatívák. Ebből fakadóan a mezőgazdasági üzemeket mint „társadalmasodási magokat” fogja fel, amelyeknek igen fontos gazdasági és politikai funkciói is voltak.

A brandenburgi régió – mint középszint – kiválasztása alkalmasnak tűnt a politikai uralom, a gazdasági-társadalmi változások és az emberek alkalmazkodási formáinak együttes bemutatására. Igen fontos a mű térfogalmának az összefoglalása: egy funkcionális-kultúrtörténeti kategóriát használ. Eszerint a „régiónak [...] nem statikus, földrajzi vagy közigazgatás-történetileg egyértelműen behatárolható alakulatok, hanem mentális rendezettség-elképzeléseket is visszatükröznek. A ‚régiónak’ ezért egy folyamatfogalom, amely egy ‚speciális tér-idő életösszefüggésre’ vonatkozik” (44).

A Német Szocialista Egységpárt agrárpolitikája alapvetően támaszkodott a marxi és az engelsi elgondolásokra, miszerint a parasztságnak programmatikus szerepe van a „világtörténelemben”, a radikális átalakulás révén keletkező új társadalmi formációban. Ideológiailag a munkásság és a parasztság szövetségét képelték el, persze ez is ellentmondásos volt, hiszen az utóbbi nagy társadalmi tömb

hol kizsákmányolóként, hol pedig kizsákmányoltként jelent meg. Az előbbi kiosztott szerep Magyarországon is nyomon követhető a kulákság ellen indított kampányokban, erőszakos, törvénytelen eljárásokban. A marxi-engelsi történelmi materialista értelmezés szerint a feudális uralom felszámolása vidéken a paraszti (amerikai út), vagy pedig az uradalmi agrárgazdaság (porosz út) mentén történhetett meg. Engels az 1894. évi, Franciaországra és Németországra vonatkozó művében a bérmunkásokat vidéken mint a forradalmi munkáspárt klienseit jellemezte, ugyanakkor a kisparasztokat szerinte a forradalom érdekében mobilizálni kell és birtokaikat a termelészövetkezeti üzemeknek kell átadni. Mindezt ezekben a szövegekben erőszak nélkül látták megvalósíthatónak, de ezt a kíméletességet a nagybirtokosokkal szemben már nem tartották mérvadónak. Lenin 1895–1896-ban foglalta össze a „vidék forradalmának” stratégiáját, amit forradalomelméletének megfelelően később továbbalakított. Eszerint a parasztokat elsősorban a nagybirtokosok ellen kell mozgósítani. Végül az „előkapitalista–feudális” uralmi csoport hatalmának elvételével, majd az így elnyert vidék fölötti ellenőrzéssel látta megvalósíthatónak az ipari munkássággal való szövetséget. A bolsevikok csak az 1917. évi októberi hatalomátvétel előtt tették nyilvánvalóvá a kisajátítást, amit azután végrehajtottak. Lényegében a Kommunista Internacionálé 1920. évi programjában vált meghatározó programmá a nagyüzemileg szervezett mezőgazdaság a kollektívnek gondolt munka alapján.

A bolsevik agrárelképzelések mellett polgári reformerek is felléptek a közös gazdálkodás érdekében, néhányan közülük szintén a nagybirtokok erőszakos kisajátítását tartották célravezetőnek. A német kommunista agrárprogramja külföldi emigrációban született meg 1933 után. Azonban az 1945 utáni kisajátítást elsősorban a szovjet állami és pártvezetés hajtatta végre. Ennek során azoktól is elvették a földet, akik a náci rendszer ellen foglaltak állást. Az egyházak itt is a kisajátítás ellen foglaltak állást.

A Szovjet Katonai Adminisztráció 1948–49-től erősítette az „átmenetet a vidéki osztályharchoz”, azonban a nagy éhínség miatt Sztálin utasította a német kommunista pártvezetést, hogy nem kell erőltetni a vidéki radikális átalakítást, így egyelőre a „nagyparaszto” kiszorításáról is lemondtak. Wilhelm Pieck, a kommunista párt társelnöke igen jellemző moszkvai jegyzetei (1948. december 18.) azonban egyértelművé tették, hogy a gépállomások alapítása és egyéb intézkedések, mindenekelőtt a szovjet politikai stílus, módszer és fogalomhasználat a kollektivizálás első lépéseit jelentik. Valójában ennek tervét is tabusították, nyíltan nem beszéltek erről, sőt 1952-ig határozottan tagadták a kollektivizálást. Hogy ez pontosan ebben az évben változott meg, abban nagy szerepe volt annak, hogy májusban elismerték a nyugati német területek függetlenségét.

Bauerkämper összehasonlítja a szovjet fennhatóság alá került országok földreformjait is. Összefoglalóan leírja a Szovjetunióban az 1920-as évek végétől gazdasági és egyéb terrorisztikus eszközökkel megvalósított kollektivizálást. Azokon a területeken, amelyeket a Szovjetunió 1939–1940-ben annektált, a földreformokat a második világháború után végrehajtották. Radikális átalakulás volt Csehszlovákiában,

ahol már 1948-ban kényszerítették a parasztokat a kollektív gazdaságokba való belépésre. Ott a magyarországihoz hasonlóan, 1961-ben tekintették befejezettnek a kollektivizálást. Lengyelországban viszont nem sikerült ezt a radikális átalakulást véghezvinni. Ebben az összehasonlításban találkozhatunk a magyarországi helyzetkép felvázolásával is. Relatív ön- és idegenképünk változatosságát illusztrálja az, hogy ebben az összehasonlításban Magyarország mint balkáni állam szerepel.

A tsz-tagok mindennapi világát, a kisebb-nagyobb ellenállási technikákat bemutató fejezetből kiemelném a nemek közötti eltérő stratégiákat. Így például a nők sokáig nem akartak tagokká válni, aminek az okáról az egyik férj – igen elterjedt véleményt kifejezve – 1962-ben azt vallotta, hogy nem akarja a feleségét „rabszolgává” tenni. Mindinkább jellemzővé vált a klientizmus, a korrupció és a praktikus alkalmazkodás. Szovjetellenes megnyilatkozások, a magyarországihoz hasonló forradalmi cselekedetekre vonatkozó utalások is gyakran előfordultak, mint ahogy az is, hogy a földtől megfosztott vagy bezárt parasztok érdekében igyekeztek eljárni. Az 1956. évi magyarországi szovjet beavatkozást, a forradalom erőszakos leverésének elutasítását illetően több apró idézetet is közöl a szerző. A tsz-szervezés során és azután a szembenállásnak jeleit illusztrálják a gyakori szitkozódások, feliratok, vagy éppen a tsz-gúnynevek: „Éhező Ország”, „Fenséges Maszlag”, „Vakondok”, „Temető”. Öngyilkosságok és az azzal való fenyegetőzések is előfordultak, utóbbinál hangsúlyozták, hogy azt az utcán fogják véghezvinni, hogy világossá váljék a tsz-szervezéssel szembeni álláspont. A szerző ezzel párhuzamosan fejt ki azt is, hogy korántsem volt egységes a parasztság. A korábbi hagyományos belső ellentét tovább élt, például a módosabb és a kisbirtokosok külön-külön termelőszövetkezetbe léptek be. A háború alatti menekültek pedig később is marginalizált helyzetben voltak.

A szerző az összegzésében a kényszermodernizációs politikát homogenizálással, hatalomkoncentrációval és – a magyarra nehezen átültethető – különbségtétel-nélküliséggel (Entdifferenzierung) jellemzi. Végeredményben ezek révén azt mondja, hogy nem létezett ebben a közegben civil társadalom, amit a nyugati demokratikus berendezkedésű államokkal összevetve lát így. A tsz-ek ezzel együtt olyan többfunkciós formaként működtek, amelyek a társadalmasodás és bizonyos közösségképződés kereteit képezték. Különbséget lát a sztálinizmus elnyomó rendszere, radikális üldözési politikája és az NDK állam- és pártvezetésének gyakorlata között. A német kommunista vezetők agrárpolitikája például 1953. júniusától sajátos jegyeket öltött, és a szovjet modellek közvetlen átvétele valamelyest korlátozódott. A korábbi évtizedek vidéki társadalmi rétegződéseinek és értékorientációinak elhatárolódásai nagyrészt megmaradtak, s eleve kizárták a hatalomgyakorlók szerint egységesnek nyilvánított „nagyüzemi paraszti osztály” létezését.

A mű ebben a tematikában a modern társadalomtudományos módszereket, a politika- és a társadalomtörténeti megközelítéseket együttesen alkalmazó úttörő összefoglalás, amely jóval kisebb részben kapcsolódik a kultúrtörténeti értelemben továbbfejlesztési igénnyel fellépő irányzathoz.

Ö. Kovács József

Kaposi Zoltán: *Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. A vrászlói társadalom átalakulásának folyamata*
 Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2000. 285 oldal

Az uradalomtörténet-írás hol felkapott sikerágazata, hol mostohagyermek a magyar történetírásnak. 1990 után az utóbbi a jellemző. Kérdésfeltevéseiben az úr–paraszt viszony mikéntjét hangsúlyosan megjelenítő irányzat művelése az elmúlt 10–15 évben hirtelen vált divatjamúltá, pedig az uradalmak vizsgálata az agrártársadalom és az egykori megyei elitek társadalomtörténeti szempontú kutatásához elsődrendű terepet kínálta. Az okokat nem firtatjuk, az mégis bizonyos, hogy ebben nem kis szerepe van az egykori marxista agrártörténet által felvetett kérdések egyhangúságának, ami fokozatosan népszerűtlenné, indifferensé tette az uradalmak történetének kutatását. Amikor pedig már bármilyen kérdésfeltevés mentén lehetett volna közelíteni a problémához, akkor az attraktívabb (vagy annak hitt) témák versenyében e munkaigényes irányzat rendre alulmaradt. Kaposi Zoltán könyvét ezért is olvastuk fokozott várakozással.

A kötet a Somogy megye Zalával határos részén elterülő vrászlói uradalom történetének komplexítésra törekvő elemzését adja. A mű ennek megfelelően négy dimenzió mentén tagolódik. Az elfoglalt elméleti pozíciót a főbb szakirodalmi munkák tükrében bemutatató bevezető részt¹ egy birtoktörténeti áttekintés² követi, majd a gazdálkodás elemzése³ jön. A kötetet záró leghosszabb fejezet az uradalom társadalmát vizsgálja.⁴

Rátérve a könyv részletesebb bemutatására, úgy véljük, a modernizációs átmenet és az uradalom mint gazdaságszervezeti egység jelentőségét tárgyaló bevezető kissé rövidre sikerült, az abban leírtak nem kapcsolódnak igazán a főszöveghez.⁵ Érződik, hogy e szövegrész később keletkezett, meg kívánva felelni azon elvárásnak, hogy egy valamirevaló monográfiának illik elméleti áttekintéssel nyitnia. Lényeges viszont, hogy Kaposi itt definiálja kutatása tárgyát, ami szerint „az uradalom [...] a mezőgazdasághoz tartozó társadalomnak egy szocioökonómiai egysége, agrárszervezeti kerete, melyben a termelés és az elosztás egysége, illetve akár a társadalom totalitása jelenhet meg egyszerre reciprocitív és redisztributív kapcsolatban”. (17.) A kötet végső soron e „reciprocitív és redisztributív kapcsolat” mibenlétének kibontása mentén épül fel.

1 *A nagybirtok mint gazdasági és társadalmi kategória* (7–19.)

2 *A vrászlói uradalom birtoktörténete* (21–72.)

3 *Az uradalom reformkori gazdálkodása* (72–153.)

4 *A vrászlói uradalom társadalmi (1767–1867)* (155–245.)

5 *A nagybirtok a magyar gazdaságtörténet-írásban* c. alfejezet a 12 oldalas fejezetből pl. 1 oldalt kapott.

A Szerző a vrászlói uradalom birtoktörténetét a 15–16. század fordulójától követi végig. Aprólékos elemzéssel mutatja be a Lengyel-, Baranyai-, Boronkay-, Festetics- és Zichy-családok birtokba jutásának történetét, a jövedelemszerzés halmozásának típusait, mely utóbbira számtalan példát hoz. A birtokosok gyarapodásának alapját a házasság, birtokvásárlás, a meglévő kapacitások területi egységesítéssel és okszerű gazdálkodással történő jobb kihasználása képezte. A gazdálkodás átalakítása egyben az uradalom munkaerőigényeit is megnövelte, közvetlen kapcsolatot teremtve az elemzésben az úrbéres népesség és az uradalmi cselédek vizsgálatához.

Kaposi a 19. század eleji jövedelmezőség mértékének megállapításához összetettképpen 40 Somogy megyei uradalom holdankénti jövedelmét vizsgálja, mely oldalak véleményünk szerint a könyv leginnovatívabb részét képezik. E birtokokat három csoportra osztva (1 ft alatt, 1–1,4 ft, 1,4 ft feletti átlagjövedelem/hold) arra megállapításra jut, hogy az egyházi birtokok jövedelmeztek a legkevésbé, az átlag körül helyezkedtek el az arisztokraták, de sok köznemes birtoka is, míg legjövedelmezőbbeknek a helyben lakó köznemesek 5–6000 holdas, 1–2 falura kiterjedő uradalmi bizonyultak. Utóbbiak egységnyi területen nagyságrenddel több alkalmazottat foglalkoztattak, mint az arisztokraták vagy az egyház, azaz intenzív majorsági gazdálkodás jellemezte őket.

A század eleji konjunktúra a vrászlói uradalomra is pezsdítően hatott. Leccapolások, a szántók kiterjedése, a juhtenyésztés felfuttatása, a gazdasági épületek számának megsokszorozása fémjelzik ezt az időszakot. Az igazi áttörés azonban 1832 után következett be, amikor Zichy Károly tulajdonába került a birtok, aki földvásárlásokkal több mint duplájára, 24.000 holdra növelte annak területét, egyben szakszerűen kormányzott nagybirtoküzemmé alakította. Kaposi részletesen elemzi az egyes termelési ágak, jövedelemszerzési módok helyzetét az uradalmon belül, mely részlelemzések értékét nagyban növeli, hogy minden lehetséges esetben felhasználja a hatékonyság, termelékenység, gazdaságosság mérésére a közgazdaságtan kínálta matematikai modelleket, következtetései így nem pusztán a források óhatatlanul is szubjektív értékelésén alapulnak. A Szerző mindezek alapján a vrászlóit egy „alapvetően piacorientált uradalomnak” tartja, (147.) melynek reálértéke beruházásoknak köszönhetően a reformkorban évi 2,5%-al növekedett.

A könyv utolsó, az uradalom társadalmát vizsgáló részére áttérve szeretnénk tudatosítani, hogy Kaposi Zoltán a vrászlói uradalom struktúratörténetét adja. Az uradalom így – mint fentebb említettük – nemcsak üzemszervezeti formaként, hanem a társadalomszerveződés egy típusaként is megjelenik, ezért mindenképpen meg kellett vizsgálni annak birtokosait, az ott folyó gazdálkodást, miként az életlehetőségeket is (társadalom). E kiindulópont a társadalom vizsgálatokor ugyanakkor mélyebb kutatásokra ösztönözhetett volna. Szerencsés esetben a levéltári forrásbázis jól illeszkedik a történet–gazdaság–társadalom hármashoz, a kutató mégis könnyen kiszolgáltatottá válhat forrásainak. Egy olyan nagy forrásbőségű kutatási terület, mint amilyen

a vrászlói uradalom anyaga is, óhatatlanul azt sugallja a kutatónak, hogy az egyes részterületek iratanyaga jelentőségük arányában maradt fenn. A történész így nyugodt lelkiismerettel dolgozhat, mondván, minden fellelhető forrást bedolgozott munkájába. Az olyan lineáris szerkezetet követő témák esetében, mint a birtoktörténet vagy a gazdálkodás egyes ágazatai, ez talán meg is tehető, az uradalom társadalmának leírásakor azonban hiányoltuk a komplexebb szemléletmódot. Írjuk ezt annak ellenére, hogy a szerző számtalan esetben itt is briliáns kitekintésekkel kápráztatja el az olvasót, nagyobb összefüggésrendszerbe helyezve, egyben értelmezhetővé téve a vrászlói társadalom sajátosságait. Mégis úgy tűnik, e helyeken Kaposi elsősorban gazdaságtörténeti erőnyeit villantja meg, a társadalom rekonstrukciójakor a forrásvezérelt elemzés a domináns. Az anyakönyvek, adóívek, úrbéri iratok, az árwapénztár stb. anyagai külön-külön kerülnek vizsgálatra, alapját képezve így a demográfiai folyamatok alakulásáról, a földhasználatról, háztartásnagyságról, úrbéri terhekről, hitelviszonyokról stb. tett megállapításoknak. Ennek eredményeképpen a számtalan részproblémára egymás mellett párhuzamosan kidolgozott válaszok születtek, melyek között alig van párbeszéd. Úgy véljük, ez esetben az antropológia–mikrotörténet módszerei hatékony segítséget jelenthettek volna. A rendelkezésre álló források egymásra vetítésével a felhúzott struktúratörténeti váz mellett azt is meg lehetett volna nézni, hogy mindez miként működött a mindennapokban. Olyan jobbágyok és cselédek kiválasztásával, akikről a rovatos forrásokon túl sok egyéb irat is fennmaradt (a szövegből kiderül, hogy számtalan ilyen van), rekonstruálható lett volna a földesúri függés alatt élő, de piacra is termelő, gyereket nevelő stb., a vrászlói uradalomban élő adózó alakja. (Érdekes módon a nemes birtokosok portréjának megrajzolásakor ösztönösen érvényesültek e szempontok.)

Tartalmi észrevételeink után még néhány szót a formáról!

A könyv rosszul szerkesztett. A kiadó a minimálisan szükséges munkát volt csak hajlandó „beleölni” a kötet elkészítésébe. A szövegvégi jegyzetek használatát nemcsak a diszfunkcionális, az „i.m.”-re hivatkozó jegyzetelési technika nehezíti, hanem az is, hogy az egyes fejezetek címe a jegyzetapparátusból hiányzik, így az olvasó kénytelen olyan, sok esetben nehezen követhető címeket bogarászni, mint 3.4.7.2. (273.). E címek egyetlen erőnye, hogy egyértelműen tudósítanak az egyes szövegrészek alárendeltségi viszonyairól, de csak akkor, ha a számok nincsenek felcserélve, amire legalább két helyen találunk példát. (137, 139.) A kötetben műszaki szerkesztés is alig történt valamivel több, mint amennyit a tördelőprogram automatikusan elvégzett.

Látszólag apróságokról van szó, e kötet mégis iskolapéldája annak a kiadói stratégiának, amely a kevésbé piacképesnek ítélt munkák esetében (= nem tankönyv) mintegy kegyet gyakorol az adott mű megjelentetésével. Az új stratégia jelzavai az elnagyolt, pontatlan szerkesztés, az olvasószerkesztés megspórolása és a lehetségesig fokozott fogyasztói ár. Szomorú, de több helyről visszaigazolt tapasztalatunk, hogy egy könyv csak akkor válik hibamentessé, ha a szerző veszi

a fáradságot, és már a szerkesztés folyamán, tehát a kiadó felségterületén, akkuratusan át- és átbogarássza kéziratát – a „kiadói emberek” kisebb-nagyobb türelmetlenkedése mellett; az ebből élőknek ez valamiért jóval kevésbé fontos.

Kettős érzéssel tettük le Kaposi Zoltán kötetét. A kettősség abból fakad, hogy a szerző meggyőzően bizonyítja, százszázalékosan ura a témának, ismeri a forrásokat, az elemzés pedig ennek megfelelően nemcsak nagy ívű, de alapos is. Ehhez képest nem egy esetben találkoztunk elnagyolt megoldásokkal, nem teljesen végigvitt problémafelvetéssel, úgy, hogy közben kitetszik: egy hajszállal több odafigyeléssel igazán ragyogó, megoldásaiban megkérdőjelezhetetlen, veretes munka születhetett volna. Sajnos a kiadó trehányságából fakadó, a kötet egészét jellemző szerkesztetlenség csak felerősíti e benyomásunkat.⁶ Ezzel együtt – s ezt nem udvariasságból írjuk – úgy véljük: Kaposi Zoltán könyve igen fontos munka a késő rendi magyar uradalmi rendszer mibenlétének, működésének és szerkezetének megértéséhez.

Horváth Gergely Krisztián

6 E benyomás már a borító és a belső címlap különbözőségét látva jelentkezik: az önmagában megjelenő főcím megtévesztő, azt sugallja az olvasónak, hogy jelen munka a rendelkezésre álló szakirodalom és önálló levéltári kutatások alapján a téma monografikus formában megírt szintézise.

Nemiség, polgári kultúra és fogyasztói magatartás

Alan Kidd – David Nicolls (eds.): *Gender, Civic Culture and Consumerism. Middle Class Identity in Britain, 1800–1940*. Manchester University Press, Manchester, 1999. 232 oldal

A tanulmánykötetbe válogatott tudományos munkák az 1996-ban, a Manchester Metropolitan Egyetemen *Angol középosztályok 1750-től* címmel megrendezésre került konferencia anyagából kerültek ki. Ez egy még tradíciók nélküli, viszonylag friss kutatási terület, melyet a '80-as évek közepéig teljesen háttérbe szorított a marxista történelemszemlélet és a munkásosztály életének vizsgálata. Alan Kidd és David Nicolls rövid bevezetőjükben szemléltetik azokat az elsősorban a történelemszemléletben gyökerező változásokat – dekonstrukció, posztmodern, a nyelvi fordulat –, melyek miatt a középosztály-kutatás eltérő alapokon indult, más kérdéseket vet fel és más szemlélettel közelíti meg vizsgálati tárgyát, mint „nagy testvére”, a munkásosztály története.

Ennek köszönhetően a vizsgált témakörben nem is annyira a politika- és gazdaságtörténészek, mint inkább a társadalom- és kultúrtörténészek jeleskednek. Témaválasztásuk és a megközelítés módja is számos újdonsággal szolgálhat a hazai kutatók számára. Ha a szerkesztők szerint e historiográfiai irányzat még Angliában is gyerekcipőben jár, ez még inkább elmondható a hazai kutatások tekintetében.

A gyűjtemény írásai koncepcionálisan és kronológiailag is részekre tagolódnak. A két fő témakört a kötet végén gazdag bibliográfia egészíti ki, útmutatóként szolgálva a témákban való további elmélyüléshez. A *Nemiség, identitás és polgári kultúra* című első rész tanulmányai az 1800 és 1880 közé eső időszakot vizsgálva arra koncentrálnak, hogy a vidéki, középosztályi eliteken belül a kulturális identitást milyen mértékben határozták meg a városról és a polgárról kialakított elméletek, elképzelések.

Így Arline Wilson, az *Észak felvirágzása? A korai 19. századi Liverpool polgári kultúrája* című fejezetében egy, Liverpool kulturális identitásának kialakulását érintő korai kísérletet vizsgált meg, mely egyszerre volt esztétikai próbálkozás és polgári kezdeményezés is, hogy háttérbe szorítsa a város egyértelmű asszociációját a rabszolga-kereskedelemmel. E vállalkozásnak központi fontosságú színterei a középosztályi férfi elitkultúra letéteményesei, az irodalmi, filozófiai és egyéb „tudós” társaságok voltak. Wilson hasonló manchesteri és leedszi példákkal is alátámasztja, hogy az angol városokban a kulturálisan meghatározott polgári öntudat kialakítását jórészt a városi vezetés feladatának tekintették.

Az északi városok civilizációjáról alkotott elméletek és tudós társaságok szerepe a témája Alison Twells tanulmányának is. *A keresztény és civilizált föld: A brit középosztály és a civilizációs misszió, 1820–1842* című tanulmányában a tengerentúli bennszülött kultúrák megtérítése és az otthoni középosztályi öntudat létrehozása közötti lehetséges kapcsolatot vizsgálja. A természeti emberek „civilizálásának” bemutatása viszonylag problémamentesen befogadható, identitás erősítő kulturális zsáner (ikon) volt a misszionárius mesék otthoni befogadói számára. Egyrészt a felsőbbség (és egyben különbözőség) érzését keltette, másrészt a megosztott emberiség (hasonlatosság) érzését is. A missziók kulturális tevékenysége hatással volt a modern bölcseszett- és társadalomtudományok fejlődésére is. Néprajzi és egyéb tárgyú gyűjteményeik megerősítették az elkötelezettséget a tudományosság és a „hasznos tudás” mellett. Végül a szerző párhuzamot állít a misszionáriusok és a „vadak”, illetve a városvezető elit és az otthoni városi tömegek között, akikkel kapcsolatban ugyanúgy felmerült az azonosság és a különbözőség problematikája.

Dianne Macleod, fejezetében – *A homoszociabilitás és a középosztályi öntudat megnyilatkozása a kora-viktoriánus művészetpártolásban* – a homoszociabilitás (vagyis azonos nemű személyek között fennálló, osztály és hatalom tekintetében érvényes társadalmi kötelék) koncepcióját alkalmazva, a 19. század második negyedében a középosztályi műértők és műgyűjtők számára megfelelő férfi identitás kialakításának útját világítja meg. Méghozzá abban a kritikus időszakban, amikor az arisztokratikus ízlésből és támogatási rendszerből a polgáriba való átmenet még nem fejeződött be. A középosztályi műpártolók olyan osztály szerinti és alapvető nemi meghatározottságú kategóriába estek, melynek alapjait az úriembernek megfelelő viselkedés és – ha ennek polgári kódexét megszegték, akkor – az elpuhultság magatartásformáival járó viszonyrendszer követelményei határozták meg. Macleod három, szerény szociális környezetből érkezett műpártoló egymástól eltérő példáját vizsgálja, abbéli küzdelmüket, hogy a számukra legkedvezőbb osztály és nemspecifikus megítélés alá essenek.

Luise Purbrick, cikkében a festmények forrásértékét, társadalomtörténeti forrásként való felhasználásának lehetőségeit kutatja. Az átfedésekre igyekszik rámutatni a képet „olvasó”, annak lehetséges jelentéseit részben a kép szimbolizmusának dekonstrukciója által kibontó művészettörténész, és a képet kulturális terméként kontextualizáló társadalomtörténész koncepciója között. Purbrick tanulmánya, *A polgári test: polgári portréfestészet, közéleti emberek és az osztályhatalom megjelenítése Manchesterben, 1838–50* azt bizonyítja, hogy a korai viktoriánus Manchester polgári vezetőinek hivatalos portréi sokkal inkább alkotó és alakító, s nem csupán visszaható tényezői voltak a hatalom arculatát kialakító folyamatnak. Purbrick feltárja a portrékészítésnek, a polgári státus ezen ünnepi pillanatainak rituális szimbolizmusát, és megvizsgálja a politikai és a művészi kultúra közötti néhány lehetséges kapcsolódási pontot.

Az ősi Görögország szellemének hatása: szimbolizmus és tér a viktoriánus polgári kultúrában című tanulmányában Kate Hill a közép-viktoriánus kori polgári

kultúrával és társadalmi identitással foglalkozik. Kutatásai Prestonra, Liverpoolra és Birminghamre terjedtek ki. Hill azt kívánja bizonyítani, hogy a polgári „fejlesztések” (középületek, városi terek kialakítása) a városnak és középosztályi lakóinak mentalitását és eredményeit tükrözik, lehetőség szerint úgy kivitelezve, hogy az pozitívan hasson vissza mindkettő státuszára. Először a polgári kultúra retorikáját vizsgálja a város jelentéséről, történetéről és céljáról kialakult diskurzusok alapján – kölcsönösen összefüggő szövegek sorozatával illusztrálva. Az idézetek arra összpontosítanak, hogy milyen mértékben képes reprezentálni a 19. századi város építészetével és nyílt tereivel az alapvetően középosztályt jelentő „közösség” tulajdonos voltát. A polgári ceremóniák és rituálék, a számos tudós társaság találkozásai e középületekben, melyekről bőséges tájékoztatást adtak a helyi lapok, jelzik azt a szintet, ameddig a középosztálybeli férfi elit képes volt a középületeket a közös önmegerősítés és a rangból, hivatalból és hatalomból eredő identitás konszolidációjának színtereként felhasználni.

Mindezt világosan ábrázolja tanulmányában Simon Gunn, *A középosztály, modernitás és a „vidéki” város: Manchester, 1840–80* című cikkében. Feltárja, hogy a középosztályi elit és a külvárosi „szélesebb középosztály” – miközben „felfedezte” a maga számára a várost – hogyan építette ki annak olyan új, térbeli relációit, melyek megfeleltek a városi modernitáshoz fűződő tulajdonosi kapcsolatuknak. Gunn a következőképpen összegzi a folyamatot: „Tulajdonosként, befektetőként, vállalkozóként, építészként és városatyaként a város férfi polgársága nagymértékben formálója volt az új városképnek. Ugyanakkor, a polgári elit identitása a város újjáalakítása során kiérdemelt – a »mi reprezentánsaink«, »vezető kereskedőink, kapitalistáink és közembereink« – »elit-státuszaival« nyert megerősítést.” Gunn fő témája, a városi tér problematikája és annak a kísérletnek a bemutatása, hogyan próbálta megszerezni a növekvő külvárosi középosztály az ellenőrzést e városi tér felett. Hangsúlyozza, hogy az új városi tereket gyakran erkölcsi szempontok alapján determinálták, mint a veszély vagy a törvénysértések színhelyeit, és azt vizsgálja, hogy ezeket a helyeket és tereket – melyek különösen a „szélesebb külvárosi középosztály” számára bírtak nagy fontossággal, – milyen úton sikerült visszahódítani a fogyasztás és a tiszteletreméltó rituálék helyszíneiként.

A gyűjtemény második részében, mely a *Nemiség, identitás és vásárlói kultúra* címet viseli, a nemiséggel és az osztállyal foglalkozó cikkek az identitás kialakításának törvényes hátterével, az alsóbb középosztályok reprezentációjával és a „népszerű” zenei ízlés valamint a fogyasztási kultúra fejlődésével kapcsolatosak. A magánsféra/közsféra kettősségét vizsgálják a polgári kultúra összefüggésrendszerében, mely hagyományosan az előbbire volt érvényes, de újra és újra áthatotta az utóbbit is. A kronológiailag a késő 19. és korai 20. századot felölelő tanulmányok központi témája a külvárosi kultúra fejlődése.

Craig Young, cikkében, a *Középosztályi „kultúra”, törvény és nemi identitás: a férjes asszonyok tulajdonjogának törvényi szabályozása Skóciában, 1850–1920.* a 19. századi, nők helyzetével, családszerkezeti ideológiákkal és a patriarchátus

állandósításával foglalkozó, hagyományos nemiség-tanulmányokra koncentrálnak. Young analízise a hatalmi kapcsolatok térbeli dimenziói iránt érdeklődő geográfus perspektívájával gazdagítja a témát. A férjes asszonyok tulajdonjogára vonatkozó törvénykezés és az 1850–1920 közötti Skóciában a nemi identitás kialakulása között fellelhető belső kapcsolatrendszerrel foglalkozik. A törvényi rendezést egy alapvetően középosztályi és férfi nemi viszonyrendszeren alapuló kulturális konstrukciónak tekinti. A „nő” kulturális kategóriája, minden lehetséges 19. századi vonzatával, legitimitást nyert egy „esettörvénnyel”, mellyel sokkal inkább egy idealizált típust iktattak törvénybe, s nem egy valóságosan létező modellt. Mindazonáltal, e tulajdonjogi szabályozás egy olyan „szociális zárlatot” eredményezett a „megfelelő” társadalmi-térbeli rend reprezentációja körül – elfogadott kulturális mechanizmusként működve –, mely a régóta fennálló patriarchális modellt erősítette meg.

A nemi identitás fejlődését vizsgálja tanulmányában Christopher Hosgood is. *Mrs. Pooter bevásárlása: alsó-középosztálybeli fogyasztói magatartás és a leértékelések, 1870–1914.* című tanulmányában, Hosgood olyan kiadványokkal foglalkozik, melyek fontos szereppel bírnak a következő fejezetekben is, Hammerton, Greenfield, O’Connell és Reid írásaiban, vagyis a külvárosi középosztályok reprezentációját érintő korabeli sajtóval és regényekkel; illetve a női és férfi vásárlói szubkultúra kifejlődésével. Írásában inkább a vásárlás „mechanizmusát” vizsgálja, mintsem a fogyasztás mennyiségi növekedését, sokkal inkább a vásárlóra fókuszál, s nem a kereskedőre. A vásárlói kultúráról és a „divat zsarnokságáról” szóló cikkek többsége a konformista szempontok érvényesülését hangsúlyozza e téren. A késő viktoriánus és az edwardi periódus összefüggéseiben szemlélve ez arra szolgál, hogy az alsóbb középosztályt alárendeljék az ízlés uralkodó eszméinek, és megerősítsék bennük a polgárság kulturális érzékenységének felsőbbbségét az új külvárosok lakossága felett. Azokat a külvárosi nőket, akik az új nagyáruházban vásároltak, és a „leárazásokat” részesítették előnyben, frivol, tragikomikus, a vágyaik által vezérelt teremtményekként festették le, mint olyan „társadalmi törtetőket”, akiknek megrögzött „leértékelés-vadászata” kudarcra ítéltetett, azzal a szigorú meghatározással, hogy egy lépéssel lemaradtak a divatos mögött.

Mindazonáltal Hosgood úgy véli, hogy a vásárlásban sok felszabadító, sőt felforgató töltet is rejlett a nők számára. A női magazinok némelyike a „leértékelésen” való vásárlást a fogyasztói magatartás racionális gyakorlataként fogta fel, és tanácsokkal látta el a lehetséges vásárlókat. Mi több, a West End külvárosi vásárlókkal való előzönlése és a kiárúsítások „karneváli” hangulata menekülést kínált a mindennapi, otthoni rutin szürkeségéből, és lehetőséget nyújtott arra, hogy a tiszteletreméltó női viselkedés konvencionális normáin fordítsanak egyet.

Az alsóbb középosztályok kulturális szokásainak elemzése – ezúttal a férfiakra vonatkozóan – James Hammerton cikkével folytatódik. *Az angol gyengeség? Nemiség, szatíra és „morális férfiasság” az alsóbb középosztályban, 1870–1920.*, a viktoriánus és edwardi időszakban uralkodó kispolgári férfiasság néhány szatirikus építőeleméről ad új olvasatot. S ezen keresztül az otthon privát szférája olyan

színtéreként jelenik meg, melyben a „képzeletbeli”, alsó középosztálybeli és külvárosi férfi kiélheti, érvényesítheti a megváltozott korhoz igazított lényét. Az „Egy senki naplója” a Grossmith testvérektől, csupán a legismertebb és legszelídebb példa, melyben egy házasesetre szelídített külvárosi hivatalnok kritikai portréját ábrázolják. Ez a satirikus zsánerkép – a mind komplexebbé váló városi társadalomban – a férfiúi identitás természetével kapcsolatos aggodalomról árulkodik. Az íróniát az teszi teljessé, hogy a satíra végére, a „házasított” külvárosi férfi a „modernitás” megtestesítőjeként jelenik meg. A házasított férj figurája mostanra már kevésbé volt osztályspecifikus, és – mivel a külvárosi élet egyfajta kulturális ideállá alakult át – pozitívabb felhangot kapott. Hammerton tanulmánya tehát egy olyan lényeges pillanatot világít meg, amikor egy mélyen a nemi meghatározottságban gyökerező alsó középosztálybeli férfi identitás, a korábbi satírák férfi szereplői által idealizált normák ellentétébe fordult.

Jill Greenfield, Sean O’Connell, és Chris Reid fejezeteikben a középosztálybeli, férfi vásárlói kultúrát elemzik a két háború közötti periódusban. A *Nemiség, vásárlói kultúra és a középosztálybeli férfi, 1918–39.* című cikkben a külvárosi ideált tekintik át újra, s ez alkalommal összekapcsolják a vásárlói kultúrával, minthogy a középosztálybeli férfi identitás megformálásában a férfi vásárló „ideális típusát” kialakító magazinok is fontos szerepet játszottak. Akárcsak Hammerton fejezetében, a „modernitással” összefüggésbe hozott férfi azonosságtudatot itt is úgy ábrázolják, mint ami a ’20-as és ’30-as években kristályosodott ki, s ellentétben állt az 1914 előtti kulturális normákkal. E folyamat egyik kulcsfontosságú motívumát, a vásárlói közösség működését, s benne a férfi szerepét elemzik a szerzők. A versenyképes és potens férfit gyakorta definiálták nemi, csakúgy mint osztály-terminusokkal, figyelemre érdemes módon, a „függő” és „engedelmes” nővel szemben. A két háború közötti évek „új vásárlói mentalitása” fokozatosan a polgárosuló középosztályok közötti identitásbeli és státuskülönbségek kihangsúlyozásának területe lett.

A fogyasztási kultúrát kutató történészek általában a nőt mint a javak elsődleges vásárlóját részesítik megkülönböztetett figyelemben. Greenfield és a többi szerző meggyőzően érvelnek amellett, hogy legalább annyira létezett férfi orientált piac is, mint női, és hogy a középosztályi férfi identitás körül kialakult normatív értékek olyan férfi fogyasztót vettek alapul, aki külvárosi házzal rendelkezett, autót vezetett, és aki avatott kezelője volt mindannak, amit speciálisan férfias technológiáknak tekintettek.

A két háború közötti évek külvárosi kultúráját vizsgálja e gyűjtemény utolsó fejezete is. John Lowerson az amatőr operatársulatok működését veszi górcső alá, *Az allodoxia kitörése? Amatőr operaénekesek és középosztálybeli zenei ízlés a két háború között.* című tanulmányában. Az „allodoxia” a kulturális „ízlés” meghatározásában egy olyan terminus, melyet a nagy hatású francia szociológus, Pierre Bourdieu munkájából kölcsönöztek. Bourdieu óta ez kispolgári kulturális törekvéseket jelenít meg, melyek engedélyezettek és támogatottak voltak, ugyanakkor behatárolták őket a „magas” művészet eredményei, melyhez képest ezek alternatívát

jelentettek. A maga részéről Lowerson vitatja az osztályspecifikus elemzés helyességét, és elutasítja egy mindenre érvényes „középosztályi kultúra” elméletét, mivel ez túlságosan is átfogó ahhoz, hogy igazán használható lehetne. Így például elhanyagolja a különbségtételt a zenei ízlés megnyilatkozásának helyszíneit illetően, a „magas” és „alacsony”, „elit” és „tömeg” között. Ehelyett Lowerson inkább a „középszer” terminust használja, mintegy fókuszként egy figyelmen kívül hagyott, de kétségtelenül létező életkép kánonjaira és konvencióira, a külvárosi „közép” zeneiségére. Lowerson tanulmánya további megerősítéseként szolgál annak, hogy az esztétikai kategóriák milyen mértékig kapcsolódnak társadalmi és kulturális hierarchiákhoz, és mennyire aláássák egy egységes és mindent magába foglaló középosztályi kulturális szféra elméletét.

Összegzésképpen elmondható, hogy a kiadvány fejezetei érdekes betekintést engednek a jelen történelmi megközelítéseibe, s jól példázzák azt a szemléletváltást, mely a társadalmi osztályok kutatása során elfordul a hagyományos, strukturális megközelítéstől, új utakat keres, új témákat kapcsol be, s kétségtelenül meghatározó alkotórészeit tárja fel e sokszínű társadalmi réteg essenciájának.

Vértesi Lázár

A nemek kutatása Délkelet-Európában

Miroslav Jovanović – Slobodan Naumović (eds.): *Gender Relations in South Eastern Europe. Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th Century and 20th Century.*

Belgrad–Graz, 2002. 411 oldal

A társadalmi nemek vizsgálata a 80-as évektől egyre nagyobb jelentőséggel bír a nemzetközi tudományos életben. Kelet-Európában is – bár még nem igazán honosodott meg interdiszciplináris tudományágként – újabban több próbálkozás figyelhető meg a társadalmi jelenségek vizsgálatának gender-specifikus megközelítéseire.

A Jovanović–Naumović által szerkesztett kötet¹ tanulmányai, melyek a délkelet-európai régió majd’ minden területéről új adalékot jelentenek a nőiség és férfiasság társadalmi konstruálására vonatkozóan, többnyire arra próbálnak választ adni, hogy hogyan rendszereződnek egy adott korban a nemek közötti egyenlőséget fenntartó és újratermelő intézmények anyagi és strukturális alapjai. A tanulmányok – a genderkutatás multidiszciplináris jellegét is igazolva – a társadalomtörténet, történeti antropológia, oral history, antropológia és etnológia, szociológia, irodalomtörténet, politológia és pedagógia területéről közelítenek a társadalmi nem problémáikához Délkelet-Európában. Igen érdekes keresztmetszetét adják e komplex régiónak, a helyi társadalmak változásainak, a különböző társadalmi csoportok életének, miközben az egyéni példák elemzésén át folyamatosan utalnak azokra a korábban alkalmazott módszerekre, amelyek eltekintettek a társadalmi nemek vizsgálatától, vagy lényegesen más szempontokat érvényesítettek ezek elemzésénél, mint amit a gender studies, és ezen belül a gender history jelent.

Az első tanulmánytömb jobbjára történeti, etnográfiai, illetve sajtóelemzési módszerekkel feldolgozott társadalomtörténeti tanulmányokat tartalmaz, amelyek a 19. századi, 20. század eleji kelet-európai társadalmakat vizsgálják.

A nemzetállamok kialakulása és a forradalmak kora nagymértékben megváltoztatta a tradicionális paraszti kultúrát, befolyásolta a nők emancipációs törekvéseit, illetve a patriarchális rendszerek valamilyen szintű egyensúlyvesztéséhez is hozzájárult. Ezt a gondolatot találjuk Krassimira Daskalova, Andrei Studen és

1 A *Történelem és történelemtanítás Délkelet-Európában* c. program (History and History Teaching in SEE) a délkelet-európai Stabilitási Paktum keretében jött létre 2000-ben. Ennek eredményeként született ez a kötet is. Célja az volt, hogy összekapcsolja és képet adjon a délkelet-európai országok történelméről, amelyek a történelemoktatás során jobbjára a nagyhatalmak történetére koncentráltak és koncentrálnak, nem annyira a szomszéd népekre – jegyzi meg Pető Andrea, a projekt magyarországi szakértője, aki egyben a tanulmánykötet egyik szerzője is. (http://magyar-irodalom.elte.hu/palipszeszt/19_szam/13.html).

Ana Stolić tanulmányaiban, akik a nő mint állampolgár, mint a polgárosodás korának felesége, illetve tanítónőjének szerepköreit értelmezik. Krassimira Daskalova bulgáriai példán keresztül szemlélteti azt, hogy a nacionalizmus milyen mértékben módosította a falusi, valamint a városi nők társadalmi pozícióit, illetve a róluk alkotott képet. Az állampolgárság fogalmát ebből a pontból kiindulva próbálja újraértelmezni a szerző, azt az állampolgárságot, amely a nemzetállam kontextusán belül, a liberális demokrácia egyetemes retorikája mögött rejlik.² Majd a Laqueur által bevezetett kétnem-modell alapján³ elemzi azokat a nemi alapokon szerveződő jelenségeket, amelyek a múlt század óta végigkísérték a társadalom alakulását: a nők jelenlétét a nyilvános szférában, a szakmai körökben, fiúk és lányok differenciált oktatását stb., folyamatosan utalva a nemek közti egyenlőtlenségekre.

A kötetben több élettörténetet elemző tanulmány található, ezek nemcsak az egyes életutak megértésében segítenek, hanem a nemi rendszerek valamilyen szintű egységes interpretációjához is hozzájárulnak. (Például Pető Andrea magyarországi példán, Rajk László feleségének élettörténetén keresztül a kommunista ideológiákban csalódott, a közösségi emlékezetből kitörölt nő alakját eleveníti fel.) Pedrag Šarčevićnak a balkáni „vasszűzekről” írott tanulmánya nemcsak a társadalomtörténet-írás transzszexuálisokról, illetve a „más” szexuális tapasztalattal rendelkező személyekről szóló fejezetét egészíti ki, hanem a másság megkonstruálásának egy sajátos módjáról is értesít: a nem kívánt leánygyermek fiúvá nevelődéséről Montenegróban.⁴ Esettanulmányában a szüzesség, nőiség és férfiaság, valamint a társadalmi férfi (*social men*) kategóriáinak értelmezéséhez vezet el. Az alaptörténet Dagaról szól, egy 1941-ben Koritában született „vasszűzről”. A tanulmány végigköveti a „nő-férfi” életének főbb eseményeit. A nemiség és szexualitás problémakörét kezelve kiindulópontként megjegyzi, hogy ezek a személyek szexuális viselkedésüket tekintve jobbra nőknek tartják magukat, csupán társadalmi viselkedésük „férfias”, általában a kívülről érkező elvárás és nyomás hatására. Így ez a szöveg kétségtelenül jó lehetőség arra is, hogy (a kötet többi tanulmányíróihoz hasonlóan) újratárgyalja a szexualitás és nemiség kérdését a megjelölt társadalom korabeli kontextusában, hogy aztán általánosabb következtetésekre jusson: a szexualitáson túl az számít, hogy társadalmilag kit milyen csoportba sorolnak. Eszerint a szexuális kategóriák esetenként változnak, tehát a szexuális kategorizáció nem biológiai jellegű, hanem elsősorban kulturális – jelzi a szerző.

2 Az állampolgárság történelmi fogalmának gender-aspektusait többen tárgyalták már. L. W. Scott 1996., Snitow 1996, Philips 1991, 1995. Ami a nők állampolgárrá való nevelésében általános tendenciát mutat, arra több szerző is utal tanulmányában a jelen kötetben (Ana Stolić a szerb tanító-nők kapcsán, Radina Vučetić a belgrádi „Cvujeta Zuzoric” nevű női szervezet kapcsán, de a kommunizmus „nőnevelő akcióiról” szóló elemzések is ugyanezt jelzik). A nőket két okból tartották fontosnak megnevelni, iskoláztatni: egyrészt, hogy jobb anyák, feleségek legyenek, így a férjek teljes mértékű szolgálatában álljanak; másrészt hogy „hazafiasságot leheljenek” azokba a nőkbe (22), akik gyerekeiket, a jövőbeli állampolgárokat nevelik fel.

3 Laqueur 2002.

4 Kutatási területként a „Balkánt” jelöli meg, esettanulmányai azonban elsősorban montenegrói történeteket vizsgálnak. Lásd még Šarčević 1999.

Az élettörténet-elemzések mellett számos, más módszerrel (etnográfiai, sajtóelemzési) dolgozó tanulmány jelzi, hogy a nemek megosztásának uralkodó szemlélete nemcsak az egyes élettörténetekben fogalmazódik meg, hanem olyan kifejezésformákban is, mint a lakásdíszek, a dalok, a mítoszok, valamint a privát és a nyilvános szféra látható elkülönülésében, azaz a szellemi és tárgyi kultúra elemeiben egyaránt jelen van. (Ljupčo Risteski a macedón teremtés-mítoszban fellelhető nemi kapcsolatmintákat, Radina Vučetić a két világháború közötti belgrádi feminista „Cvijeta Zuzović” Társaság működését, Kristina Popova a bulgáriai női kézimunkákat értelmezi).

A következő tömb a posztkommunista államok aktuális gondjait közvetíti és értelmezi. A tanulmányok a továbbiakban jobbra ugyanarra a problémára reflektálnak, amit Brinnenbauer indító tanulmányában kifejt: a nők szociális, gazdasági státusukat, illetve politikai reprezentációikat tekintve az átmenet periódusának vesztesei (219). Judith R. Dushku írása a romániai kommunizmus utáni helyzetre vonatkozóan azért is érdekes, mert az „outsider” antropológus helyzetének kérdését veti fel benne. 1990 előtti női alakokat szólaltat meg, élettörténeteket vázol és interpretálja ezeket, kapcsolódva ahhoz az általános gondolatkörhöz, hogy a legtöbb nő számára nem hozott változást a rendszerváltás. A tanulmány számos történetet elemez, amelyekben az alanyok a kommunizmusbeli női szerepekről beszélnek. Hiányossága azonban az, hogy nem vesz tudomást a hasonló témakörben korábban született munkákról, esettanulmányokról, ezért az egyes korszakok összehasonlítása lehetetlenné válik. Továbbá eltúlozza az erőszak kérdését és patetikus hangon tárgyalja ezeket a jelenségeket, ezt téve egyértelműen a román társadalom fő problémájává (259).

A második tömb további tanulmányai ugyanakkor arra is reflektálnak, hogy a rendszerváltás hasonló módon érintette a délkelet-európai régió egyes területeit, de az egyes helyi közösségek, országok társadalmi helyzete sok esetben eltérő módon fogadta be ezt a váltást, változást. (Lásd ehhez Daša Duhaček tanulmányát a jugoszláviai nemzetállam problémáiról, Reana Senković médiaelemzését Rambo szerb háborús jelképpé válásának folyamatáról,⁵ illetve Rada Drezgić írását a szerbiai házasságközvetítésről.⁶)

A harmadik tömbben Katarina Kolozova, Jasna Bakšić-Muftić és Michael Mitterauer a délkelet-európaiság kérdését, a délkelet-európai genderkutatás és történelem tanulmányozásának fontosságát értékelik. Elhelyezik a gender history-t a tudományterületek között, elsősorban a történelemtudományhoz való viszonyát hangsúlyozva. Ez utóbbi tanulmányok adják tulajdonképpen a keretét a kötet korábbi írásainak. A gender history-t mint fontos társadalomtudományi irányzatot tárgyalják, és rendkívül lényegesnek tartják a történelmi paradigmákkal

5 A háborút eddig regényekből és filmekből „ismerő” állampolgárok nem fogják fel annak a reális súlyát, az elképzelt és a reális közt éppen ezért állandó feszültség van. A „keleti” és „nyugati” realitások egybemosódásáról van szó kétségtelenül, egy nem megfelelő „nyugati modell” interiorizálásáról.

6 Szerbia mint nyugat jelenik meg az ukránok számára: a keletebről hozott nők itt a „nyugatot” találják a '90-es évek közepén.

való egyesítését. Ugyanakkor olyan helyi oktatási kezdeményezésekre is utalnak (pl. gender history oktatása Horvátországban), amelyek már elindították a nemi rendszerek történeti vizsgálatát. Ugyancsak ezeket a tudományos kezdeményezéseket szemlélteti a kötet végén található összefoglaló táblázat a délkelet-európai genderkutató intézményekről.

A kötet nemcsak újszerű, hanem hasznos is, még akkor is, ha az elemzett régió gender-rendszere még számos más kérdés megválaszolására készlet. A kötetet nem részletessége teszi elsősorban nagygyá, ez nem várható el a terjedelem, de a régió komplexitása miatt sem, azonban tankönyvként használható a még botladozó délkelet-európai társadalmi nemi rendszerek vizsgálatához. Kérdéseket és problémákat vet fel, olyan társadalmi kategóriák vizsgálatára ösztönöz, amelyeket korábban a legnagyobb természetességgel kezelték a társadalomtudományi kutatások.

Joan Wallach Scott a nőtörténelem, nőtörténetírás kapcsán egy alkalommal jelezte, hogy nem elég a meglévő történelembe beilleszteni a nőkről szóló anyagot, hanem új történelmet kell írni.⁷ A posztmodern történetírás vállalja, hogy értelmezései viszonylagosak. A délkelet-európai történetírás sem fog máról holnapra újjászületni, ahogyan azt többek közt Joan Wallach Scott elképzelte. A jelen kötet azonban bizonyíték az újjászületés irányába, az esetleges újrairt történelem felé.

Bokor Zsuzsa

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beauvoir, Simone de 1969: *A második nem*. Budapest
- Laqueur, Thomas 2002: *A testet öltött nem: test és nemiség a görögöktől Freudig*. Budapest
- Philips, Anne 1991: *Engendering Democracy*. Cambridge
- Philips, Anne 1995: *The Politics of Presence*, Oxford
- Snitow, Ann 1996: A Gender Diary. In: Joan W. Scott (ed.): *Feminism & History*, Oxford
- Šarčević, Predrag 1999: Tobelija: Female-to-Male Cross-Gender in the 19th and 20th Century Balkans. In: Jovanović–Naumović (eds.): *Between the Archives and the Field: Dialogue on Historical Anthropology of the Balkans*, Belgrade–Graz, 135–146.
- Wallach Scott, Joan 1989: French Feminists and the Right of “Man” Olympe de Gouge’s Declarations. *History Workshop* 28. 1–21.
- Wallach Scott, Joan 1989: History in Crisis? The Other Side of the Story. *American Historical Review* 3. 680–692.
- Wallach Scott, Joan 1996: *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man*, Cambridge

7 Wallach Scott 1989.

SZERZŐINK

Bicskei Éva (1969) történész, Ph.D. hallgató (Közép-európai Egyetem)
hphbie01@phd.ceu.hu

Bokor Zsuzsa (1977) antropológus, Ph.D. hallgató (ELTE BTK – Atelier)
zsbokor@yahoo.com

Cieger András (1973) történész (ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék)
cieger@freemail.hu

Farkas Gyöngyi (1960) történész (Magyar Mezőgazdasági Múzeum)
fagyongyos@freemail.hu

Hámori Péter (1967) történész (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK)
hamori@btk.ppke.hu

Heltai Gyöngyi (1958) Ph.D. hallgató (Université Laval, Québec)
heltaigy@hotmail.com

Horváth Gergely Krisztián (1974) szociológus (ELTE BTK Szociológiai Intézet)
hktm@malbox.hu

Kiss Zsuzsanna (1980) szociológus, Ph.D. hallgató (ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
macorkis@ludens.elte.hu

Ö. Kovács József (1960) történész (Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék)
okovacs@linserv.abc.hu

Szegedi Péter (1973) szociológus
szegedi@mailbox.hu

Tóth Eszter Zsófia (1975) történész (Politikatörténeti Intézet)
tezs@mailbox.hu

Vértesi Lázár (1973) történész (Pécsi Tudományegyetem)
donlazito@freemail.hu

CONTENTS

WOMEN'S CAREERS: POSSIBILITIES AND EXPECTS

Bicskei, Éva:	Between Amateurism and Professionalism. Art Education of Women up to World War One	5
Hámori, Péter:	Women's Roles and Social Policy in Hungary 1920–1944	30
Tóth, Eszter Zsófia:	“What Happens When I Take Root?” Experiences of Migration and Remigration in the Stories of Woman Labourers' Course of Life	49
Farkas, Gyöngyi:	“Girls, Mount the Tractor!” Woman Tractor Drivers at the Machine Station and in Propaganda	65
Cieger, András:	Interests and Strategies. The Local Political Elite's Chances to Enforce Interest in the Counties of the Kárpátalja Region under Dualism	87
Kiss, Zsuzsanna:	The Organization of the Zala County Economic Association in the Age of Neo-Absolutism	107
Heltai, Gyöngyi:	Hazards of Interstate Cultural Relations: the “Theatre Tour Ceremony”. The <i>Princess Csárdás</i> in Romania in 1958	125

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Hegyi, Mátyás:	Memories of a bygone Age. Memoirs of a Football Players from 1926	144
Szegedi, Péter:	It All Began with the First Shoe Ties... The Birth of Professional Hungarian Football	163

BOOKS

Rural Society and Agriculture in Communist Dictatorship – the Example of Brandenburg Arnd Bauerkämper: Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963 – Ö. Kovács, József	184
Kaposi Zoltán: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. A vrászlói társadalom átalakulásának folyamata – Horváth, Gergely Krisztián	189

Alan Kidd – David Nicolls (eds.): Gender, Civic Culture and Consumerism. Middle Class Identity in Britain, 1800–1940 – Vértési, Lázár	193
Miroslav Jovanović – Slobodan Naumović (eds.): Gender Relations in South Eastern Europe. Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19 th Century and 20 th Century. – Bokor, Zsuzsa	199
Contributors	203
Contents	204
Abstracts	206

ABSTRACTS

Bicskei, Éva: *Between Amateurism and Professionalism. Art Education of Women up to World War One*

This study focuses on the history of art education of women in Hungary from the second half of the 19th century up to World War One. It explores two inter-related research questions: Could newly-created national institutions—such as the National Institution for Training Drawing Teachers, and the Royal Painting School for Women—their training and professional qualification, change the existing pattern of public perception of female art activity as amateur and non-professional? Could the professional training of women put an end to their marginalization in the art-life, facilitating their professional activity as painters or drawing teachers?

For answering these questions, the study first discusses the private art training and artistic activity of women and their public evaluation as “amateurism” before the foundation of national institutions, paying attention to the divergent social and cultural evaluation of “amateur” and “professional” art activity at a time when participation to the Hungarian national art-life was based on gender, class and ethnicity. The second part documents the institutional mechanisms employed by the ministry of education in order to create and enhance a gender division of professional training. The third part analyses the gendered educational policies as reflected in the admission of women to the two institutions, their curricula and their examinations, as compared to those of men, focusing mainly on certain subjects such as anatomy, nude drawing and applied arts. It also pays special attention to the impact of feminist movements on educational policies. The last part evaluates the job possibilities of female drawing teachers, the public appreciation of professional female painters, as well as the reaction of their associations against gender discrimination at the turn of the century.

The article concludes that, instead of offering chances for a more equal competition with men in the art life and on the job market, the newly-built national educational institutions organized professional art activities according to gender criteria, in the context of two parallel but conflicting processes, namely the formation of state-financed art institutions and the gradual advancement of women’s education and professional activity.

Cieger, András: Interests and Strategies. The Local Political Elite's Chances to Enforce Interest in the Counties of the Kárpátalja Region under Dualism

The study is based on the prosopographic analysis of the leading political groups (lord lieutenants, sub-prefects, members of parliament) in the counties of Bereg, Ugocsa, Ung and Máramaros under dualism. In the focus of the paper is the interpretation of different techniques of local elite recruitment and individual interest validation and the three most typical recruitment channels and processes that were revealed by examining the career paths.

Mapping the network of relatives demonstrates the closed nature of local elites, however, the examination of how key positions in the local political elite were filled, points at the effective self-recruiting ability of elite families. In spite of these facts, by drawing on counter-examples, this study urges to refine the simplifying image according to which networks of relatives played an exclusive role in the distribution of political functions and in decision-making. On the other hand, networks based on membership in associations played a huge role as well. This study takes a closer look at the life and social composition of county casinos and free masonry lodges as well, since local political, economic and cultural elites took an active part these. Finally, the study presents the compromise between local interests and central power (as a regional specialty): counties of the region began to expect from the election of „famous” people or „unknown” persons provided with influential connections but lacking local connections that they would represent local interests better. The most important conclusion of the paper is that even around the end of the period one can rather talk about political elites bound to that locality than about a regional leading stratum cultivating intensive, cross-county relations.

Farkas, Gyöngyi: “Girls, Mount the Tractor!” Woman Tractor Drivers at the Machine Station and in Propaganda

In the beginning of the period of extensive industrialization in Hungary (1949–1953), there was a powerful campaign launched for the recruitment of women as tractor drivers. Leaning on the increased labour-demand in industry and an exaggerated idea of gender equality as arguments, women were demanded in huge numbers in almost all professions, even in those, which were earlier only practiced by men. Behind the goal to set women on the tractor board was not only the motivation to mechanically copy the Soviet pattern but also the contemporary idea to base agriculture primarily on women – while men were rushing into industry.

Being a tractor driver, which counted as heavy physical work, did not become a popular profession among women. The propaganda-produced favourable image of the woman tractor driver did not compensate for the lack of real attraction and true interest. The number of women working with tractors did not come near to the extent planned by those on power (50%), even at the peak of the campaign it reached only 8%. At the same time, with the figure of the tractorist girl wrapped in contemporary ideology, propaganda has created the most successful symbol of the era.

Almost all tractorist girls came from that poor peasant layer of society that was accustomed to woman labour from earlier on. Probably, the machine station was only a short stop for them that they chose on propaganda's influence and that they, seeing the difficulties, left for other jobs offered in great numbers by extensive industrialization (building operations, factories etc.).

Hámori, Péter: Women's Roles and Social Policy in Hungary 1920–1944

In welfare policies, next to helping out those in need, the intention to „discipline” was quite recognizably present from the beginning on in entire Europe as well as in Hungary. This ambition covered the entire scope of life of the concerned, including family relations and gender identity. Those involved in welfare policies aspired to control these spheres as well, as in return for benefits given. At the same time, the range of expectations and prescribed behavioural patterns were extended to social workers, too: in our case, social political literature, education and social expectations prescribed a clearly definable set of behavioural norms for – usually unmarried – women in the welfare profession.

The study examines this question through the activity of two products of Hungarian welfare policies of the 30's and 40's: poor (beggar) attendance according to the Egri (later Hungarian) Norm and the National Foundation for the Protection of the People and the Family. This choice seems reasonable, since contemporary welfare politicians regarded these two systems the highest peak of Hungarian welfare activity. Accordingly, both professional literature on the topic and propaganda paid great attention to them and thanks to this, intentions of social reform were more in the foreground than in the case of other welfare policy systems.

Heltai, Gyöngyi: Hazards of Interstate Cultural Relations: the “Theatre Tour Ceremony”. The *Princess Csárdás* in Romania in 1958

This paper focuses on the adaptability of a boulevard theatre genre in the context of totalitarian communism. Prior to 1945, the Hungarian operetta was a popular branch of mass culture that was integrated into international show business. When Hungary became part of the Soviet Empire, the intrusion of socialist realist aesthetics into the music theatre practice resulted in performances containing a mixture of entertainment and political propaganda. The professionalism of pre-war stars made the “socialist operetta” a relatively successful schematic theatre genre that was used in interstate cultural relations between Soviet block countries. These state-organised theatre tours were accompanied by ritualised, formalised manifestations of political friendship. This essay focuses on the Romanian tour of a “socialist version” of *The Princess Csárdás*. The adaptation was represented abroad as Hungarian socialist realist theatre art, despite the fact that the operetta composed by Imre Kálmán had already been staged in 1916. Based on confidential reports of the Hungarian diplomacy, the paper outlines the intended political goals and the actual gains of the Romanian tour. How was the ambiguous message of *The Princess Csárdás* read in Bucharest and Kolozsvár (a former Hungarian town, with a huge Hungarian minority)? What was the wider political context of this tour, and how did it relate to the Romanian role in the defeat of the 1956 revolution? These are the questions that arose from this example of appropriation of a significant piece of mass culture in a state socialist environment.

Kiss, Zsuzsanna: The Organization of the Zala County Economic Association in the Age of Neo-Absolutism

By examining the first period of the Zala County Economic Association (1858–1867), this study takes a look at the following statement formulated around the turn of the century: “admittedly, the purpose of early economic associations is to advance agriculture, however their working manifests in political debates.” The founding of the Zala County Economic Association occurred within the first wave of economic association formations (in 1861), with its leadership coming from among members of the county aristocracy and landed gentry, and enjoying the support of the county joint tenants and the economic intelligentsia. This study arrives at the careful questioning of the above quotation by introducing how the association and its membership worked. The examination of the few data available has helped identify the double nature of membership. Accordingly, the core of the association was made up by the old gentry of the county: they not

only took the main roles in the public administration and the political life of the county, but also occupied the leading positions within the association. Regular members only received positions next to them, in the administrative leadership of the association. However, reports of the working of the association, moreover both the county and the state economic press testify that the association has neither been the asylum of those banished from politics, nor was it the cave of the political opposition, they rather suggest that its general activity concentrated on the raising of county economy and the successful possible facing with new challenges.

Szegedi, Péter: It All Began with the First Shoe Ties... The Birth of Professional Hungarian Football

The first professional football championship in Hungary was organized in 1926, which was altogether the fifth in the world after England, Scotland, Austria and Czechoslovakia. This branch of sport started conquering Hungary (and Central Europe) around the end of the 19th century. In the beginning, football players were not paid by their clubs – however, as football rapidly gained popularity, clubs, in order to raise the already high number of spectators and their own incomes, gave officially amateur (pseudo-amateur) players diverse benefits. Although there are examples of professionalism from before the First World War, besides football violence, the amateur–professional contest was the most important subject in Hungarian football after 1919.

This essay is concerned with the regulation of the transfer of players, the (illegal) incomes of players, detection of pseudo-amateurs and the role international games played in the development of professionalism. Finally, the paper also touches upon the question of bets and presents renowned cases of stew.

Tóth, Eszter Zsófia: “What Happens When I Take Root?” Experiences of Migration and Remigration in the Stories of Woman Labourers’ Course of Life

This paper examines course of life interviews conducted with members of an unskilled woman labourer brigade (and their families) that received the State Prize in 1970. The focus is on how interviewees as young girls experienced leaving their homes for Budapest.

After taking a look at the relevant international literature on the subject, the paper presents the motivations behind migration. Reasons were not only of financial nature, since interviews reveal individual and group-oriented strategies

behind migrational processes as well. Furthermore, the paper presents the interviewees' ways of keeping contact with their homes and the representation of these relationships. One can conclude that in spite of the great attraction the metropolis radiates, migrants appropriate their local identities not only to their new environments but also to their birthplaces.

Finally, the study examines a relatively neglected area of migration, namely the question of remigration. As the basis for this serve course of life interviews conducted with those brothers and sisters of labourer brigade members, who had periodic jobs in Budapest but re-migrated to their homes and continued to live there. The study shows that in their course of life stories, remigrants present themselves as persons who, when back home, can profit from their knowledge gained in Budapest.

A KORALL szerzőinek!

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek, továbbá azt, hogy anonim külső lektort kér fel a kézirat tartalmi vizsgálatára.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a lap példányainak elfogyta után pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez szerző nem járul hozzá, úgy azt írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirati szöveget lemezen (MS Word 97, 98, 2000, XP) kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Előzetes cikk változatot, bemutatkozó részletet elég e-mailben csatolt fájlként elküldeni a korall@mailbox.hu címre.) Amennyiben később javít még a szerző, úgy azokat egyértelműen, korrektúrajelekkel a nyomtatott példányon jelölje. Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől – idegen nyelvű fordításra – kérünk egy kb. 1000 leütés terjedelmű rezümét is.

A korrektúra javítási mintáját lásd: Révai Nagy Lexikona (Bp. 1915, reprint 1993) „korrektúra” címszavánál (12. kötet, 58–59. oldal).

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni.

Kéziratot nem őrzünk meg.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést *lábjegyzetben* kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, hogy a második előfordulástól kezdve rövidített formában hivatkozzon a szerző, s a rövidítés módját az első hivatkozásnál jelezze. (pl. első hivatkozásnál: Somogy Megyei Levéltár (= SML), Főispáni iratok (= Fi) 13789/1935. – további hivatkozások esetén: SML Fi 1852/1937.)

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937.

Nemzeti Sport 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.
(A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest

Kiss, Attila 1977: *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary II*. Budapest [– idegennyelvű írásmód].

[Tanulmánykötetből:]

Gróh Dániel 1994: Építéstörténeti megjegyzések a limes Visegrád környéki védelmi rendszeréhez. In: Lőrinczy Gábor (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szeged, 239–247. [oldalszám-mal!]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.) *Mágnások, birtokosok, címerlevelese. /Rendi társadalom – polgári társadalom 9./* Debrecen, 219–227. [sorozat nevét egyenes zárójelben normál betűvel!]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.

Ecsedy István 1990: Dombay János (1900–1961). *Baranya* 3. 2. 168–170.

[mindig jelezzük a kötet-, füzetszámot, valamint az oldalszámokat, esetleg az évfolyamot is!]

[Évkönyvből:]

Dombay János 1959: Próbaásatások a villánykövesdi későrézkori lakótelepen. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 55–74. [oldalszámmal!]

[Lexikonszócikk:]

‘Korallok’ szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18. [Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva. Amennyiben az újságcikk egy szakirodalmi/irodalmi cikket jelöl, a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel. Ha azonban forrásként használjuk (pl. szövegelemzésre, adatforrásként stb.), a források jegyzékében szerepeltessük azt!]

[Kéziratok:]

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

[A lelőhely (pl. OSZK Kézirattár) megjelölése fontos. Amennyiben forrásként használjuk, akkor oda kerüljön. Ha tudományos műként, akkor kötethez hasonlóan a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel.]

[Megjelenés alatt álló publikáció:]

Gyáni Gábor 2001: Érvék a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4. megjelenés előtt

[Idegen nyelvű publikációnál előre kerül a családnév, több szerzős mű esetén (hosszú) kötőjellel válasszuk el a szerzőket (szerkesztőket):]

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool

EGYÉB

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m., ld. rövidítéseket!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldalszámok közé „-” jelet rakjunk!)
- Az idézeteket csak e jelek közé: „” írjunk! Idézetben belüli idézet »...« jelek közé kerüljön!
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI:

Korall Szerkesztősége –

ELTE Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék

1117 Budapest, Pázmány P. sétány I/a B. ép. 2129.

(1) 209-05-55/6874; korall@mailbox.hu

Czoch Gábor, g.czoch@tla.hu

Horváth Gergely Krisztián – főszerkesztő, hktm@mailbox.hu

Granasztói Péter, grana@neprajz.hu

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Lengvári István, lengvari@bml.hu

Sasfi Csaba, sasfics@freemail.hu

Szegedi Péter, szegedi@mailbox.hu

MÚLT
ÉS JÖVŐ
ZSIDÓ KULTURÁLIS
FOLYOIRAT

A Múlt és Jövő 2003/1 számának tartalmából:

Sidra DeKoven Ezrahi:
Auschwitz ábrázolásmódja

Honti Mária:
A nyolcadik nap

Fejtő Ferenc:
Kicsoda Kertész Imre?

Fehéri György:
Miért szeretik Kertész Imrét Németországban?

Hilbert Anette:
Varsói holokausztrapszódia

Emanuel Ringelblum:
A varsói gettó krónikája

Jair Seleg:
Rangsorolás az igazak között

Horváth Ágnes:
Jakovits József a betűfestő

Drága Titikém!
Scheiber Sándor és öccse, Scheiber Lipót levelezése

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Balassi Kiadó Könyvesboltja
1023 Margit u. 1.

Budapesti Teleki Téka
1088 Baross u. 1.

ELTE BTK Könyvtár
1088 Múzeum krt. 6/8.

Írók Boltja
1061 Andrassy út. 45.

Kis-Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Kódex Könyvárúhá
1054 Honvéd u. 5.

Múzeum Antikvárium
1053 Múzeum krt. 35.

Osiris Könyvesbolt
1053 Veress Pálné u. 4-6.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Bagolyfészek Könyvesbolt
7621 Ferencesek u. 27.

Lengvári István
Baranya Megyei Levéltár
7621 Pécs, Király u. 11.

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

SZEGED

Nyugat Antikvárium
6724 Vitéz u. 13-15.

Sík Sándor Könyvesbolt
6720 Oskola u. 27.